

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

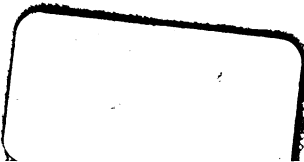
Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

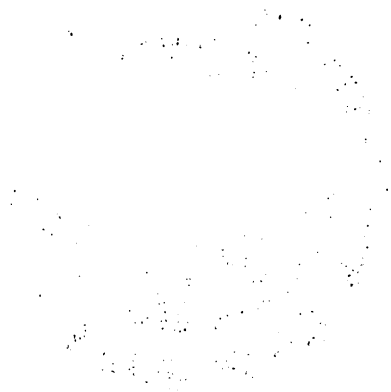
We also ask that you:

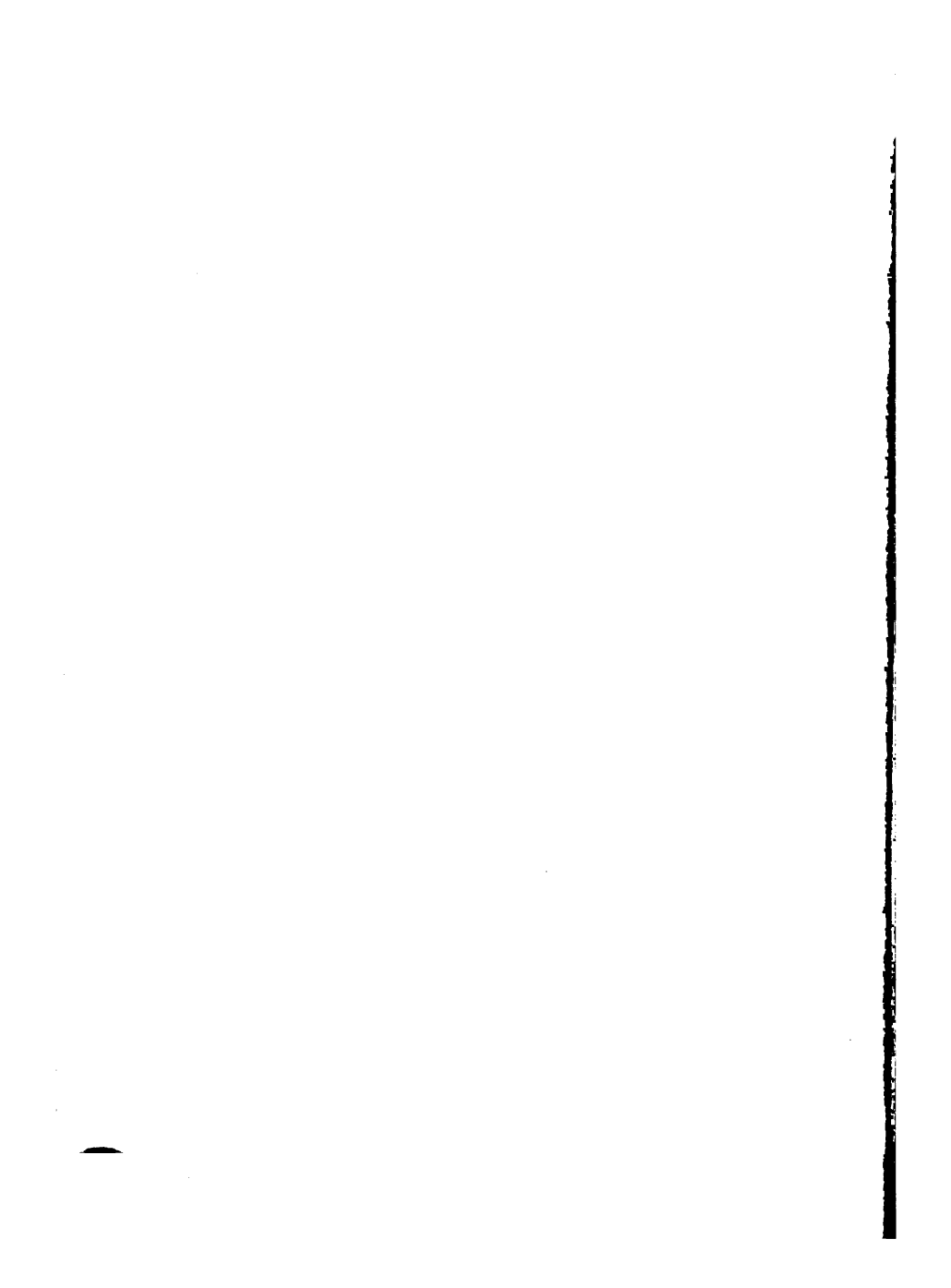
- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

2538

ԹԻՖԼԻՍԻ ԷՆՏՈՑ ԷՐԱՏՐԱԿԱԿԵՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ

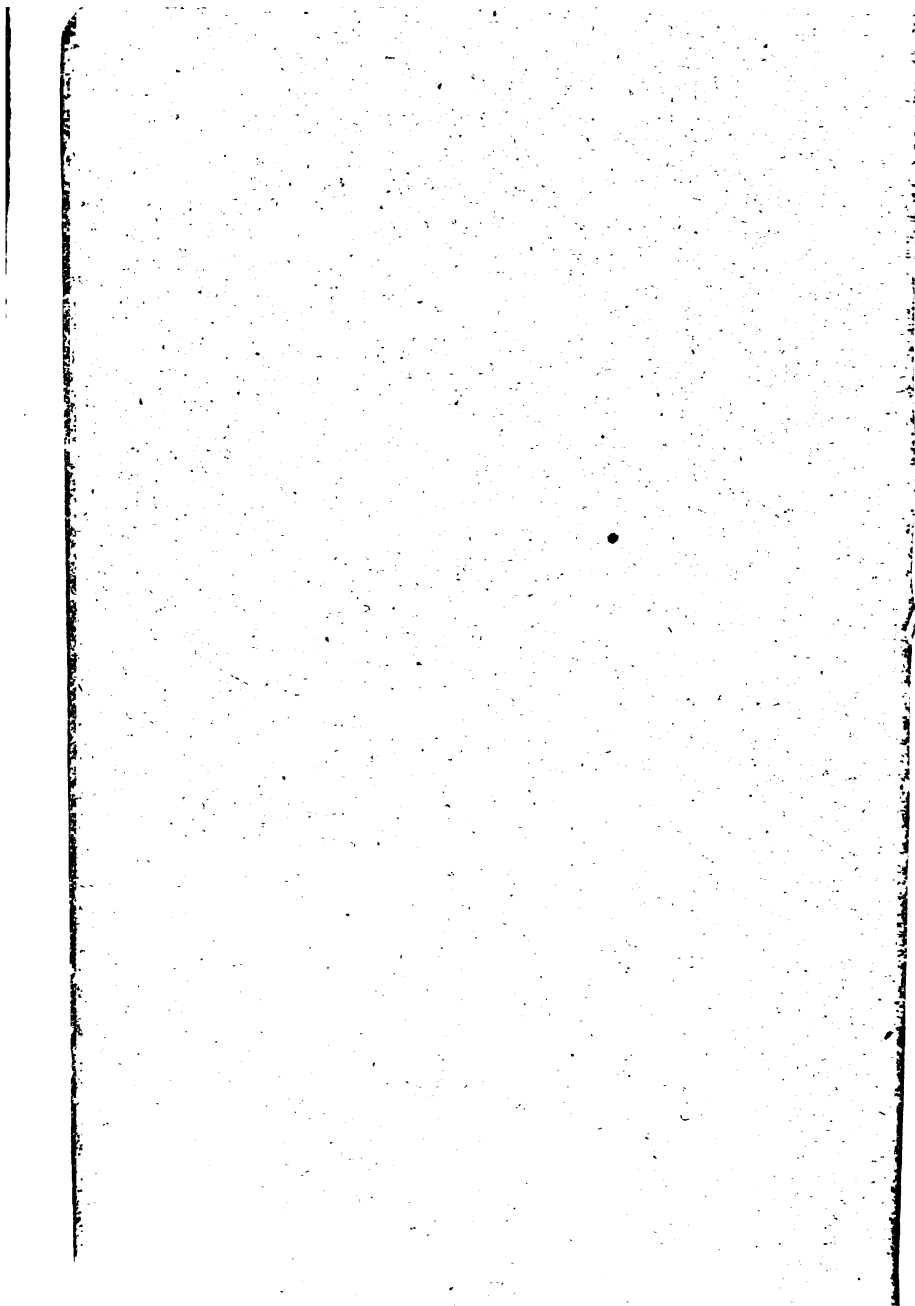
№ 163

ԿՆԵՏԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

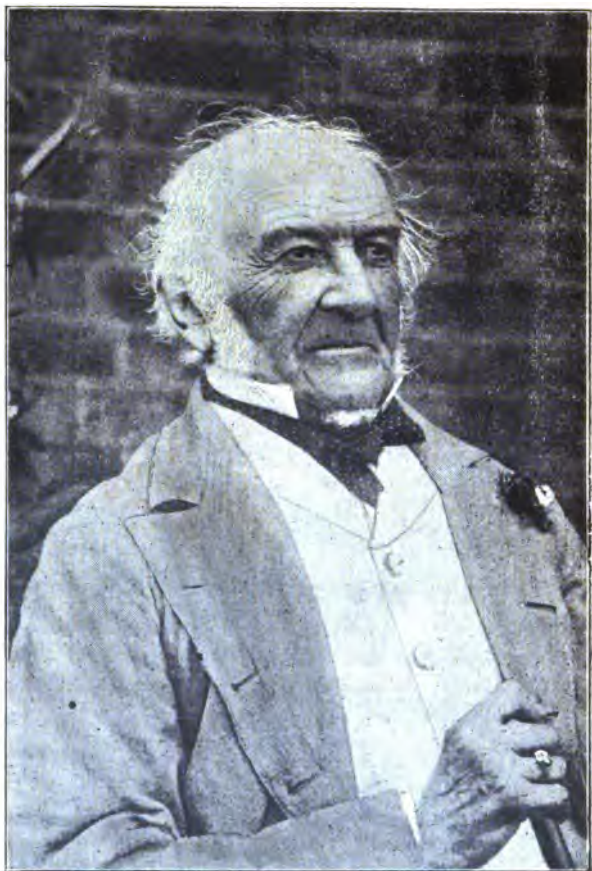
Լ Է Օ

Գ Լ Ա Դ Ս Տ Օ Ն

ԹԻՖԼԻՍ
ՅՊԱՐԱՆ Ա. Գ. ՌՕՏԻՆԵԱՆՆԵՐ
1899

Գ Լ Ա Դ Ս Օ Ն

Գ Լ Ա Դ Ս Տ Օ Ն

LEO, 1860-1932

ԹԻՖԼԻՍԻ ՀԱՅՈՑ ՀՐԱՏԱՐԱԿՆԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐԱԹԻՒՆ

№ 163

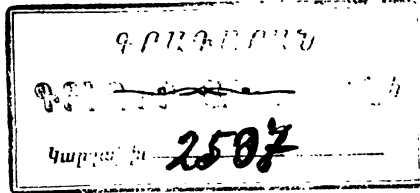
ԿՆՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Լ Է Օ

Gladston

273 ր.

Գ Լ Ա Գ Ս Տ Օ Ն

Թ Ի Յ Լ Ի Ս

ՏՊԱՐԱՆ Մ. Դ. ՌՕՏԻՆԻԱՆՑԻ

Типография М. Д. Ротинианца, Гол. пр., д. № 41.

1899

UNIVERSITY OF MICHIGAN LIBRARIES

GRAD
EREN
728
Buch

Дозволено Цензурою, 6 Октября, 1898 г. Тифлисъ.

GRAD
EKEN
728
02.20.98

ԲՈՎԱՆԿԱԿՈՒԹԻՒՆ

Ա.

Վլադստոն—Նրա ծնունդը—Անգլիայի դրութիւնը—Վլադստոնի ծնողները—Ընտանեկան կրթութիւնը—Իտոնի դըպրոցում—Գրական փորձեր—Օքսֆորդ—Վղերամիտ պահպանողականը: 5—25.

Բ.

Նոր դարագլուխ Անգլիայում—Հին Անգլիան—Վենսթոնական կառավարութիւն. թագաւոր, լորդերի պալատ, համայնքների ժողով—Պատասխանատու միջխորութիւն—Ինչ է պարլամենտական կառավարութիւնը—Չէսթր Քոմսորի և Վիգ:—Ընտրութիւնների ձևը—Հոգևորականութիւն—Վաթարիկութիւն—Ժողովրդի դրութիւնը—Իրլանդիա—Շարժում յօգուտ բարենորոգութիւնների. մամուլ, հասարակական կարծիք—Արմատականներ—Էդուարդ 10-ի կատարածը—Ձիջուկներ—Վաթարիկների լաղթութիւնը—1832 թուի բեֆորմը 26—79.

Գ.

Նիւ-Արկի պատգամաւորը—Բանուորական շարժում և շարաիտաները—Օ'Ռոննէլ և Իրլանդիա—Վլադստոն—կրօնական բանակալութեան ջատագով—Մաքսային բարեփոխումներ—Առաջին արշաւանք արտոնուած դասակարգի դէմ—Սով Իրլանդիայում—Հացահատիկների մաքսը—Իր-

Բ.

լանդական չեղափոխութիւնս—Էերձուած պահպանողական-
կուսակցութեան մէջ—Պայմերտոսն և արտաքին քաղա-
քականութիւնս—Դոն-Պաշիֆիքօի գործը—Բողոք անարգա-
լութեան դէմ—Վլադստոսն և ճեռմը-Քաղաւորիք բարբա-
րոտութիւնները—Հռչակատար նամակներս—Դահլններս
պարտութիւնը 79—117.

Դ.

Պահպանողականներից երես դարձնելը—Անհաշտ մրցա-
կիցներ և առաջին շարքը—Ֆինանսական բարեկարգու-
թիւններս—Ոսկեգարի սկիզբը—Մրեկեան հարցը մինչև
1853 թուականը—Դաշնակցութիւն Ռուսաստանի դէմ—
Վլադստոսնի բռնած զիրքը—Պարիզի դաշնադրութիւնը—
Ինչ էր նա—Առաջին յարձակում Քիւրքիայի դէմ—Գոր-
ծերից յետ քաշուելը—Դիզրաէլիի ջանքերը—Յօնիական
կղզիներում—Համերոտս 118—139.

Ե.

Աղատամիտ շարժում Անգլիայի մէջ—Դիզրաէլիի զիջողու-
թիւնները—Ֆինանսական նոր յաղթանակ—Վիրք և թէյ—
—Ամերիկական պատերազմը և Վլադստոսն—Բանուորների
պաշտպանը—Օքսֆորդ և իր պատգամաւորը—Դիզրաէլիի
ճարպիկութիւնը իբրև յաղթանակ Վլադստոսնի համար—
Հերոսական կռիւ կղերականութեան դէմ—Վլադստոսն—
առաջին մրնիստրս—Անգլիկան եկեղեցին Երլանդիայում—
Աղատամիտ կուսակցութեան ոսկեգարը—Ժողովրդական
կրթութիւնս—Մի նոր հարուած ազնուականութեան դէմ—
Ֆրանս-պրուսական պատերազմը և Ռուսաստանն—«Այա-
բամա» նախ գործը—Հասարակական կարծիքը Վլադստոսնի
դէմ—Վլադստոսն իր ընտրողների առաջ—Հնամագած
հրաբուխս 140—172.

Ձ.

Քաղկանեան հրդեհը:—Սյուպայի բռնած զիրքը:—Իսլամի բռնկումը:—Յույցեր Կ. Պատում և արին ու աւերանք Բալ-գարիայում:—Դիզրաէլին—բաշիբազուկների պաշտպան:—Մամուլի մերկացումները:—Սարապի և զայրոյթ:—Չլադ-ատոն միտինգներում:—Շօրդարական Սարապիներ և Արե-ելեան Հարց:—Համակրանքը հակակրանքի փոխուած:—Անդլիան պատերազմի է պատրաստում:—Կիպրոս և Բեր-լինի վեհաժողով:—Դիզին—օրուայ հերոս:—Չլադատոնի եր-կյուրդ մինիստրութիւնը:—Իրլանդիան և Պարնէլլ:—Ընտրո-ղական նոր ըէֆօրմ:—Կարճատև անաջոտութիւն:—Իրլան-դական ինքնավարութիւն և նոր պարտութիւն:—Պար-նէլլի մահը: 173—226.

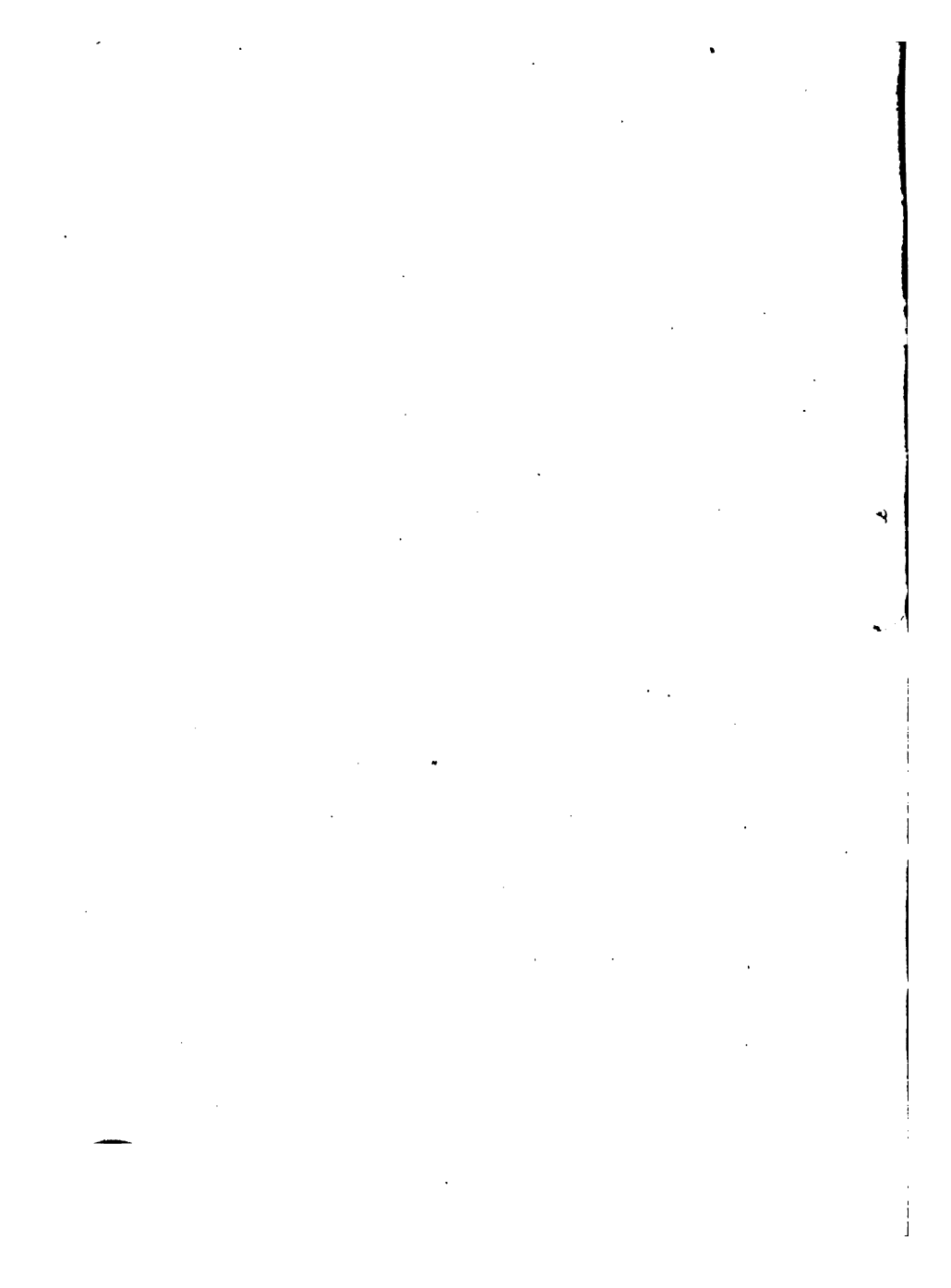
Է.

Քերջին մինիստրութիւն:—Իրլանդական Հով.Նուլ և հրո-կայական պայքար:—Լօրդերի հակառակութիւնը և հրա-ժարական:—Դարձեալ Արեելեան հարցը. Սասուն:—Հօվար-դէնի ճառը:—Միտինգ Ձեստէրում:—Լարդ Սօլբիբի իր հիւսած ցանցերի մէջ:—Սպառնալիք և նահանջում:—Լի-վըրպուլի ճառը:—Պառակտում ազատամիտների մէջ:—Հի-անդութիւն և մահ:—Համաշխարհային ցաւակցութիւն:—Փաղում: 227—271.

Ը.

Չլադատոնի անձնատրութիւնը:—Փողովրդական Ուիլիամ-Անեկոզաներ:—Կրօնատիրութիւնը:—Ի՞նչ է ասում ինքը Չլադատոն: 272—279.

Ազբիրներ: 280.

Ա.

Գլաղստօն:—Նրա ծնունդը:—Անգլիայի դրութիւնը:—Գլաղստօնի ծնողները:—Ընտանեկան կրթութիւնը:—Ետե՛րի զըպրոցում:—Գրական փորձեր:—Օբսֆորդ:—Կգերամիտ պահպանողականը:

Տասնիններորդ դարում համաշխարհային հըռչակ ստացան շատ պետական գործիչներ. բայց դրանց մէջ միայն Գլաղստօնն է, որ իր գործունէութեամբ ու դաւանած սկզբունքներով վաստակեց մարդկութեան բարեկամի մեծ անունը: Նա ցոյց տուեց ամբողջ աշխարհին, որ կարելի է լինել իր երկրի մարդ, իր կառավարութեան պաշտօնեալ, նուիրուել իր հայրենիքի բարօրութեան, և միևնոյն ժամանակ մնալ մարդասէր, տանջուածների պաշտպան, շահանքամարդկային առաջադիմութեան, ազգերի եղբայրակցութեան հզօր ախուլեան: Գլաղստօն հասաւ փառքի գագաթնակէտին, բայց միշտ մնաց ժողովրդական մարդ. քրիստոնէական գաղափարը ժամանակակից քաղաքական գործիչների շրջանում նրա պէս մի անձնուէր զինուոր

չէ գտել: Չորս անգամ գառնալով Անգլիայի նման մի հզօր պետութեան առաջին մրնիտար՝ նա երբէք չօգտուեց ուժեղի իրաւունքից, այլ, ընդհակառակն, ցոյց տուեց, թէ ինչպէս ուժեղն էլ պիտի հպատակուի արդարութեան օրէնքին: Նա իր անձով մի գեղեցիկ օրինակ դարձաւ՝ որ խեղճական գործիչը նախանձով չը պիտի նայէ օտարին, միջոցներ չը պիտի սրանէ օտարի բարիքը խլելու համար, այլ պիտի ուրախ լինի, տեսնելով օտարի առաջադիմութիւնը և ինքն էլ իր երկրի համար պիտի աշխատէ իր բոլոր ուժերով: Գլադստօնին չը զարդարեցին իշխանական տիպառանքերը. վաթսուն երկու օտարի անխանջ ծառայելով իր հայրենիքին՝ նա մեծ հարստութիւնների, լայնատարած կալուածների տէր չը դարձաւ: Այդ բոլորի փոխարէն ամբողջ աշխարհը պատուեց նրան ւմեծ ձերուներն անունով: Այդպիսի մեծ անուններին արժանացած մարդիկ մի ազգի, մի տեղի չեն պատկանում: Նրանք ընդհանուր մարդկութեան պարծանքն են...

Ուիլիամ-էվարա Գլադստօն ծնուել է Անգլիայի Լիվրպուլ քաղաքում 1809 թուի դեկտեմբերի 17-ին: Նա իր հօր երրորդ արու գառակն էր: Ինչ էր այդ ժամանակ Անգլիայի դրութիւնը: Ամբողջ Եւրոպան հեծում էր Ֆրանսիական լծի տակ: Նապօլէօն Ա լամառութեամբ ձգտում էր արիւսպետել ամբողջ աշխարհի վրայ և այդ պատճառով ամբողջ միջին Եւրոպան դարձրել էր

մի հսկայական սպանդանոց. պատերազմները անդադար էին, արիւնն ու կոտորածը—համաաւարած: Եւրոպական ամեն մի պետութեան առաջ դրուած էր լինելու կամ չը լինելու հարցը: Բայց Նապօլէօնի ամենաոխերիմ, անհաշտ թշնամին Անգլիան էր. նրա հանճարեղ ծրագիրներից մէկն էր ոչնչացնել ծովերի ալդ թագուհուն: Բայց ծրագիրը չաջողուեց: Անգլիան երկար տարիներ մաքառում էր Նապօլէօնի դէմ, ցամաքալին պետութիւններից դաշնակցութիւններ էր կազմում, աշխատում էր խորտակել Փրանսիական զէնքի բռնապետութիւնը: Երկարատև պատերազմների մէջ նրան աջողուեց պահպանել իր ամբողջութիւնը, և երբ Նապօլէօն ընկաւ՝ Անգլիան ոչ միայն մի նուաճուած երկիր չէր, այլ և ձեռք էր բերել ուրիշ երկիրներ, իսկ նրա նաւատորմը տիրապետում էր բոլոր ծովերի վրայ:

Բայց այս աջողութիւնը էփան չէր նստել Անգլիային: Մաքառումը սպառել էր պետութեան ամբողջ կարողութիւնը. Անգլիան թաղուած էր անագին պարտքերի տակ. նրա ներքին գործերը գտնւում էին ողբալի դրութեան մէջ. ժողովուրդը տառապում էր աղքատութիւնից, առևտուրը, արդիւնաբերութիւնը ընկած էին. մոռացուել էին ներքին բարեկարգութիւնները: Նապօլէօնի հասցրած հարուածները առաջ էին բերել Եւրոպայում մի սաստիկ լետադիմական շարժում: Ռուսաց, աւստրիական և պրուսական թագաւորնե-

րը կազմեցին մի դաշնադրութիւն, որ կոչուեց
Սարբազան դաշինք: Նա ուղղուած էր լեզափո-
խութիւնների դէմ և նպատակ ունէր պահպանել
եղած դրութիւնը, բոլոր այն կարգերը, որոնց վրայ
հիմնուած էր միապետութիւնը: Անգլիան չը միա-
ցաւ այդ դաշնադրութեան, բայց արտաքին գործերի
մինիստր Աէսլրի, մի գոռոզ, փառամուլ մարդ, աշ-
խատում էր Անգլիայում մտցնել սրբազան դաշին-
քի ոգին և կառավարութեան այն ձևը, որին հե-
տևում էր անստրիական մինիստր Մետտերնիխ,
Ներուպի այդ լետադէմ, խաւարամիտ պահապանը:
Աէսլրիին աջակցում էր անգլիական թագաւորի որ-
դին: Ինքը թագաւորը, Քէորզ Ք, խելագարուած
էր, և նրա անունից կառավարում էր նրա որդին,
վերին աստիճանի փչացած, անբարոյական մի մարդ:
Հետևելով իր հօր օրինակին՝ խնամակալը ձրգ-
տում էր հաստատել բռնապետական կարգեր: Եւ
դիմադրող չը կար: Նապօլէօնի արշաւանքները, ներ-
քին լեզափոխութիւնների երկիւղը ստիպում էին
նույն-իսկ ազատամիտ զազափարների տէր մարդ-
կանց՝ հետևել պահպանողական ուղղութեան: Պահ-
պանել հինը, թող չը տալ որ եղած կարգերը վտանգ-
ուեն և դրա համար գործադրել ամենախիստ զրս-
պողական միջոցներ—ահա ինչն էր մարդկանց ի-
դէպը ամբողջ Ներոպայում:

Այդ տեսակ մարդկանցից մէկն էր և Գլադ-
ստօնի հայրը, Ջօն Գլադստօն, որ ծագումով շոտ-

լանդացի էր և Լիվրպուլում ունէր առևտրական խոշոր գործ: Ամերիկայում նրան պատկանում էին շաղաքեղէնի մեծ տնկարաններ, ուր գործում էին ստրուկ նեգրերը. նա մեծ առևտուր ունէր Ռուսաստանի և Հնդկաստանի հետ: Բայց Ջօն Քլադսոն միայն իբրև վաճառական չէր լայտնի: Լինելով խելօք, կրթուած մարդ՝ նա մասնակցում էր և քաղաքական դործերին. Գ տարի շարունակ նա պատգամաւորների ժողովի անդամ էր և պատկանում էր պահպանողական կուսակցութեան: Նա ընդունում էր, որ ներքին գործերի մէջ շատ չափաւոր բարեկարգութիւններ մտցնուեն, իսկ արտաքին քաղաքականութեան վերաբերմամբ պահանջում էր, որ Անգլիան իր պաշտպանութեան տակ առնէ հարստահարուած ազգութիւնները: Այն ժամանակուայ պետական գործիչներից Ջօն Քլադսոնի առանձին լարզանքն ու սերտ բարեկամութիւնը վայելում էր Քէորզ Կաննինգ: Այս տաղանդաւոր մարդը ամեն անգամ, երբ գնում էր Լիվրպուլ, Քլադսոնի մօտ էր իջնում և միշտ նրա տան պատուաւոր հիւրն էր. նա ազդում էր ոչ միայն Ջօնի, այլ և նրա որդու, մանկահասակ Ուիլիամի վրայ, որ մի շատ ընդունակ երեխայ էր: Մի քանի կենսագիրներ հաւատացնում են, որ Կաննինգի ազդեցութիւնը նկատելի էր դեռ այն ժամանակ՝ երբ Ուիլիամ երեք տարեկան էր: Եւ դա անհաւանական չէ: Քլադսոնի երեխաները սովորել էին

արտասանել Կաննինգի անունը մի առանձին լար-
զանքով և տեսնել նրա մէջ բարձրագոյն իմաս-
տութեան մի օրինակ, որին պէտք էր հետևել: Կան-
նինգ նրանց համար մի փալլուն աստղ էր, որ եր-
բեմն լուսաւորում էր իրանց տունը: Այդ էր պատ-
ճառը, որ Ուիլիամ Գլադստօն իր քաղաքական
գործունէութեան սկզբից հետևեց Կաննինգի հալ-
եացքներին, և մինչև վերջը նրա մէջ մնացին այդ
մարդու բնաւորութեան մի քանի գծերը:

Ինքը, Ջօն Գլադստօն, նոյնպէս մեծ ազդե-
ցութիւն էր անում որդու կրթութեան վրայ: Ըն-
տանեկան շրջանում նա մի վերին աստիճանի դիւ-
րամատչելի, սրտաբաց հայր էր: Նա սիրում էր
ամեն ինչ ենթարկել բազմակողմանի քննութեան
և նոյնը սովորեցնում էր իր երեխաներին: Նոյն-
իսկ ամենաչնչին բաների վերաբերմամբ էլ նա եր-
կար վիճաբանութիւններ էր սկսում: Այդ վիճաբա-
նութիւնների մէջ ամենափոքր հասակից նշանա-
ւոր հանդիսացաւ Ուիլիին—այսպէս էին տնեցիները
անուանում Ուիլիամին: Հայրը միշտ ասում
էր. «Այդպէս, Ուիլի, այդպէս. դու լաւ ասացիր,
դու ճարտարութեամբ արտայայտեցիր քո միտքը»:
Ահա այդտեղ, ընտանիքի ծոցում, հաստատ հիմք
ստացաւ ապագայ հռետորի ատենաբանական խո-
չոր տաղանդը: Բայց հայրը այդքանով չէր բաւա-
կանանում: Նա սովորեցնում էր որդուն աշխատել,
տոկունութիւն ունենալ նպատակին հասնելու հա-

մար: Յաճախ նա կրկնում էր իր երեխաներին.
«Մի գործ, երբ մի անգամ սկսուած է՝ պէտք է
տանել մինչև վերջը. լաւ թէ վատ՝ բայց պէտք է
վերջացնել: Եթէ լաւ ես տարել գործը՝ մեծ բա-
ւականութիւն կը զգաս, երբ նա կը վերջանայ, իսկ
վատ տանելը խրատ կը լինի, որ միւս անգամ չը կըր-
կնես նորից»:

Եւ անա այդպիսի կրթութեան հետեանքը:
Երբ Ուլիխամ դպրոցում գիշերօթիկ էր՝ իր հա-
մար սովորութիւն էր դարձրել ամեն օր ոտով 8
մղոն տարածութիւն անցնել, և երբէք չէր վերա-
դառնում մինչև որ չէր անցնում այդ տարածու-
թեան գոնէ կէսը, լաճախ անձրևի, ձիւնի և քա-
մու ժամանակ: Մի ալլ օրինակ: Պատանեկութիւ-
նից մինչև խոր ծերութիւնը նա առաւօտեան ժա-
մի 11-ից մինչև 2-ը զբաղւում էր իր գրքերով.
և ոչ ոք չէ տեսել, որ այդ ժամերին նա պարապ
լինի, եթէ, իհարկէ, տանն էր գտնւում և հիւանդ
չէր: Եւ զարմանալին այն է, որ այդ աշխատասի-
րութիւնը միմյալն կրթութեան հետեանք էր և
ոչ թէ անհրաժեշտ կարիքի պահանջ: որովհետև
Գլադստօն իր ամբողջ կեանքում ապահովուած
էր և չը գիտէր թէ ինչ է չքաւորութիւնը: Հարկա-
ւոր էր այդ լամառ, տոկուն աշխատութիւնը, որ
նրա մէջ հաստատուէր երկաթի կամք, մի ան-
խախտելի հաւատ դէպի իր ոյժերը, իր մտքի
անկախութիւնը, որը չէր թող տալիս նրան են-

Քարկուել ընդհանուր հասանքին կամ վնասել իր արած քանզուզն, նազն-իսկ ընդախտական քալե-րից ընտու, երբ նրա բաւար համախոսները զգում էին թուլութիւն և զգնածութիւն: Այսպիսի զէտ-քերում նա լաւ էր համարում բաւարովին նեւա-նալ զարծերից, բայց երբէք ձեռք :ը վերցնել իր ծրագիրներից, մինչև որ լարմար աւիթը թու-տար նորից սաղարէզ գալ:

Գլազաստանի արիտասկրատ հակառակորդները սիրում էին կծու սկիտարկութիւններ անել նրա հասարակ ծագման մասին (վանաստեղծի սրգի): Բայց նա սչինչ ուշադրութիւն չէր զարձնում այդ սկիտարկութիւնների վրայ և միշտ նպարտութեամբ էր խօսում այն մարդկանց մասին, որոնք կեանքի մէջ սաւաջաւոր տեղ են գրաւում իրանց սեփական աշ-խատանքով, և սչ թէ ծագման, կապերի շնորհիւ. կամ խզնի նեւ սակարկութիւններ անելու միջոցով: Նրա մայրը, Աննա Բօրէրասօն, շաւլանդացի էր, լեւնտեղանների մի նշանաւոր ընտանիքից: Դա մի խելօք, լաւ կրթութիւն ստացած կին էր, որ կրում էր իր մէջ շաւլանդական սաք, սաղաւոր-ուող ընտանրութիւնը: Նրկու ամուսիններն իրանց որդու ընտանեկան կրթութեան մէջ պակաս տեղ չէին թողնում: Մինչդեռ նալրը իր զբաղցներով սասանրկու տարեկան երեխայի մէջ վաւ էր պա-հում նեւտաքրքրութիւն զէպի քաղաքական և հա-սարակական հարցերը՝ մայրը կրօնական զբաղ-

մանք էր ներչնչում նրան և զարգացնում էր նրա մէջ սէր դէպի բանաստեղծութիւնը: Գլադասօն մօրից ստացաւ այն կրակը, այն անսովոր երևակաութիւնը և ղիւրազգած, տպաւորուող բնաւորութիւնը, որոնք նրա երկար կեանքում այնքան նպաստում էին նրա քաղաքական գործունէութեան:

Սկզբնական ուսում Գլադասօն ստացաւ տանը, մի քահանայից: Իսկ 1821 թուին նրան ուղարկեցին Խոսն, որ Լօնդօնից 30 մղոն հեռու էր գտնւում, Վինձօրի ամրոցի մօտ: Այդտեղ էր այն դպրոցը, ուր ուսում էին ստանում բարձր դասակարգի զաւակները: Ուիլիամ իսկոյն ընդունուեց առաջին բարձր դասարանում:

Դպրոցի կարգերը հին էին: Աշակերտների մեծամասնութիւնը լաճախում էր այնտեղ ոչ թէ ուսում ստանալու համար, այլ ցոյց տալու թէ եղել է դպրոցում: Գասերի ժամանակ աշակերտները ենթարկուած էին հին մեթօդի բոլոր խստութիւններին, իսկ ազատ ժամերին նուիրւում էին ամեն տեսակ խաղերի և առհասարակ սանձարձակ վարք ու բարքի տէր էին: Անգլիական հին սովորութիւնները, որոնք դեռ թագաւորում էին այդտեղ՝ նոյն-իսկ բարբարոսական կարգեր էին նուիրագործել: Այսպէս, դպրոցը բացարձակ կերպով թող էր տալիս, որ հինգերորդ և վեցերորդ դասարանների իւրաքանչիւր աշակերտ վերցնէ ստորին դասարան-

նորոգի մի աշակերտ և որսէ նրան իբրև ծառայ-
Պատուարդ աշակերտը կոչուած էր սփառն նա որդ-
ասուր էր կտտարել իր մեծասորի բալար բանձնա-
պարտութիւնները, բացի միայն խօսարարութիւնից:
Պա մի անտանելի կարգ էր: Փոքր աշակերտները,
գառնալով Քաղ՝ ենթարկուած էին մեծերի բռնա-
կալական քմահաճութիւններին, իսկ երբ իրանք
էլ հասնում էին բարձր դասարանները՝ աւելի
խիտա և անխիղճ մեծեր էին գառնում և ստատիկ
տանջում էին իրանց փոքրատարներին:

Ուխիլում իսօնի գոյրացի մէջ աչն սակաւա-
թիւ աշակերտներից էր, որոնք սովորել, կրթուել
են ուղում: Նրա բախտից նրա երկու եղբայրները
բարձր դասարաններում էին. նրանց Քաղը գոր-
ծու Ուխիլում. եղբայրները սիրում էին նրան, ուս-
տի և չէին չարչարում: Ի՞նչ կարելի էր սովորել
մի ալլողիտի գոյրացում, ուր սւտումը մտաւցուած,
երեսի վրայ ընկած բան էր, մինչդեռ ամենից շատ
աշագրութիւն գարձնում էր խաղերի և զուար-
ճութիւնների վրայ: Բարեբախտաբար, գասերից
զուրա աշակերտներին թալլատարուած էին մի քա-
նի դրամովունքներ, որոնք կրթական մեծ նշանա-
կութիւն ունէին: Օրինակ, կալին աշակերտական
թատրոն, մի ժողովարան վիճարանութիւնների
համար, այլ և ամսագիր: Ուսուցիչները բալարովին
չէին խառնում այդ բաների մէջ, լիազօր տէրերը
և կարգադրիչները բացառապէս աշակերտներն էին:

Անա ալդտեղ էր Ուիլիամ Գլադստօն կատարելագործւում: Նա իր ընկերների քէֆերին ու զուարճութիւններին չէր մասնակցում և միշտ պախարակում էր նրանց: Ինքը վարում էր համեստ կեանք, աշխատասէր էր: Մի քանի ընկերներից կազմեց մի շրջան, որ դասերից ազատ ժամերին ուսումնասիրում էր հին կլասիկներին, անգլիական գրականութիւնը, պատմութիւնը և այլն: Սկզբում աշակերտները ծուռ էին նալում ալդ փոքրիկ, ջանասէր խմբին. բայց երբ սա ցոյց տուեց, թէ ինչեր կարող է անել սովորելու տենչանքը՝ այն ժամանակ դարձաւ ընդհանուր լարգանքի առարկայ:

1825 թուին Գլադստօն, դառնալով աշակերտական ժողովարանի անդամ, այնքան կենդանութիւն մտցրեց այնտեղ, այնպիսի կշիռ ու համարում ստացաւ, որ քիչ անցած՝ ընտրուեց նախագահ: Իր առաջին ճառը նա արտասանեց ալդտեղ: Ճառը սկսւում էր այսպիսի խօսքերով. «Տարածուած և տարածուող քաղաքակրթութեան մեր դարը...»: Ալդ քաղաքակրթութեան անունից էլ նա խօսում էր տասնեակ տարիների ընթացքում իբրև պետական գործիչ: Աշակերտական ճառերը, վիճաբանութիւնները շուտով լալտնի դարձրին Խօսնի դպրոցական ժողովարանը նոյն-իսկ հեռաւոր տեղերում: Դպրոցի վարչութիւնը երբէք չէր խառնւում ժողովարանի գործերի մէջ և միայն արգելում էր զբաղուել օրուալ քաղաքական հարցերով:

Բաւց և աշնպէս, գօգտօր կիտ, դպրոցի տեսուչը, լադանում էր որ ինքը շատ կը կամենար զոնէ մի անպամ լսել Գլադատօնին, որովհետև գիտէր որ անպատճառ մի հետաքրքրական բան պիտի լսէր:

1827 թուին Գլադատօնի խումբը վճռեց հրատարակել սեփական ամսագիր: Այդպիսի փորձ նոյն այդ դպրոցում մի ժամանակ արել էր Գէորգ Կաննինգ, որ այժմ մինիստր էր: Ինչպէս և նրա ժամանակ՝ այժմ էլ վճռուեց որ ամսագրի աշխատակիցներ պիտի լինին դպրոցի ամենալաւ աշակերտները: Գլադատօն խմբագիր ընտրուեց Բարթօլօմէէ Բուվէրի կեղծ անունով: Ամսագրի անունն էր «Թառնուրգ»: Կանտնաւոր կերպով նա հրատարակուեց եօթն ամիս. եօթը բաւական ստուար հատորների մէջ զետեղուեցին աշնպիսի լօղուածներ, որոնց այժմ էլ կարելի է կարդալ հետաքրքրութեամբ: Գլխաւոր աշխատակիցը, ի հարկէ, Գլադատօնն էր: Նա գրում էր առաջնորդող լօղուածներ, պատմական տեսութիւններ, երգիծաբանական պատմութեանքներ, նոյն-իսկ ծաղրական ոտանաւորներ, թարգմանութիւններ էր անում: «Erit» վերնագրով տաճարաւորի մէջ նա երիտասարդական աւիւնով պախարակում էր Իրլանդիայի դարաւոր ստրկութիւնը: «Պերճախօսութիւն» լօղուածի մէջ նա գրում էր. «Առաջին ճառի աշողութիւն՝ և մինիստրի պաշտօն է առաջարկում, աշնուհետև զուցէ և առաջին մինիստրի պաշտօնը... Անա աշն

ցնորքները, որոնց շուրջը սիրում է պտտել երիտասարդի երևակալութիւնը: Գեռ 17 տարեկան էր Գլադստոն, երբ դրեց այս տողերը...

Բայց այն ժամանակուայ նրա բոլոր գրուածքների մէջ ամենալաւը մի յօդուած է — «Համեմատութիւն հին և նոր հանճարների» վերնագրով: Գա մի գովասանական ճառ է, նուիրուած Կաննինգին, որ նոր էր մեռել, անկեղծ ցաւ պատճառելով ամբողջ աշխարհին: Յիշենք թէ ինչպէս էր Գլադստոն սիրում այդ տաղանդաւոր գործիչին, և հասկանալի կը լինի, թէ որպիսի վառ զգացմունքով գրուած պիտի լինի այդ յօդուածը: Մահից երեք տարի առաջ Կաննինգ գնաց Իտոն՝ իր բարեկամին տեսնելու համար: Մանաւանդ այս անգամ նա խոր տպաւորութիւն գործեց Գլադստոնի վրայ: Իր մտերմական խօսակցութիւնը, կարծես, այժմ այն մտքով էր վարում, որ պատանի դպրոցականի մէջ զարթեցնէ սէր դէպի քաղաքական գործունէութիւնը. կարծես նա ուզում էր հաղորդել նրան իր ձգտումները այն մասը, որ անկատար պիտի մնար իր մահուան պատճառով: Դպրոցական պարապմունքների մասին մի քանի բարեկամական խորհուրդներ տալուց լետոյ՝ Կաննինգ ասաց. «Շուտով պարլամենտների ընդհանուր թագաւորութիւնը կը հարկադրէ բոլոր ազգերի որտեքը՝ համերաշխութեամբ բարախել. նա բաց կանէ ամենքի լեզուն: Երևակալի պարլամենտ մի Պէրուի մէջ կամ մի նոր

արէնուպագոս Աթէնքում. լոյները՝ Ֆրակ հազած, մորթու գտակներ ծածկած. մի Եպամինոնդ՝ պատգամաւոր Քերէլոց, կամ մի Ալկիբիադ՝ ներկայացուցիչ Աթէնքի, և այլն *): Այս բոլորը տարօրինակ է թւում, բայց կը լինի. և որ ամենից տարօրինակն է՝ անգլիական մինիստրը աջնուհետև յարաբերութիւն կունենայ ոչ թէ դիւրագրգիռ թագաւորների պալատականների հետ, այլ բուն ազգերի հետ:

Եւ այսպէս, Վիսաւնուրդը, շնորհիւ իր պատանի խմբագրի Չանքերին՝ դպրոցական կեանքի մէջ մի զարմանալի երևոյթ էր կազմում, պարունակելով աջնալիսի նիւթեր, որոնք աւելորդ չէին լինի նոյն իսկ մի հասարակական ամսագրի հա-

*) 1822 թուին լորդ Կէսլրի, որ, ինչպէս ասացինք, արտաքին գործերի մինիստր էր և աշխատում էր Մետտերնիխի վարչական խաւար սիստեմը մտցնել Անգլիայում, խելագարուեց և ինքն իրան սպանեց: Նրա տեղը բռնեց Դաննինգ, որի առաջին գործը եղաւ ազատել Անգլիան Մետտերնիխի ամօթալի խնամակալութիւնից: Հարտաահարուած ազգերի պաշտպան կանգնելով, նա օգնեց պորտուգալացիներին և ճանաչեց Հարաւային Ամերիկայի հանրապետութիւնների անկախութիւնը: Բայց աւելի մեծ եռանդով նա աշխատեց Յունաստանի համար: Յոյները 1821 թուականին ապստամբեցան Փիլիքիայի դէմ. ահաւոր պատերազմը երկու կողմերի մէջ շարունակուած էր տարիներով, իսկ Եւրոպան չէր միջամտում, որովհետև Մետտերնիխ կատաղի թշնամի էր ամեն մի ազգութեան, որ չեղափոխական միջոցներով ուզում էր ազատութիւն ձեռք բերել: Դաննինգ անտես արաւ Մետտերնիխին և 1826 թուին

մար: Գլադատօն ղեռ այն ժամանակ ցոյց էր տալիս իր սէրը ղէպի հարստահարուած մարդիկ: Իր մի գրուածքի համար, որ պարունակում էր անկեղծ համակրանք ղէպի ժողովրդական մի ապստամբութեան պարագլուխը՝ նա ծաղրի և հեզնութիւնների առարկայ դարձաւ: Առաջին անգամն էր նա զգում հակառակորդների ուժը: Բայց և այնպէս, պարտք համարելով առանձին ուշադրութեամբ վերաբերուել հակառակ կարծիքին՝ նա շարունակեց իր գործը զարմանալի տոկունութեամբ: 17 տարեկան պատանին ձեռագիրների ահագին կապոցներ էր կարդում, խմբագրում էր, կարդագրութիւններ անում և միևնույն ժամանակ, իհարկէ, աչքա-

համաձայնութիւն կալացրեց Ռուսաստանի հետ այն մըտքով, որ Անգլիան ու Ռուսաստանը սկզբունքով ընդունում են Յունաստանի անկախութիւնը և միասին պիտի պահանջեն սուլթանից՝ վերջ տալ իր բարբարոսութիւններին Յունաստանում: Մետտերնիխ, չը նայած իր գործ դրած մեքենայութիւններին՝ չը կարողացաւ խանգարել Վաննինգի գործը և վերջիվերջոյ ինքը միայն մնաց Քիւրքիայի բարեկամ: Անգլո-ռուսական համաձայնութեան 1827 թուին միացաւ և Ֆրանսիան. երեք պետութիւնների նաաաորմը նաաարինում ոչնչացրեց թիւրքաց նաւերը և հարկազրեց թիւրքերին հեաացնել իրանց գորքը արինալուայ և աւերակ Յունաստանից: Այդ ժամանակից Յունաստանի ազատութիւնը ապահովուած էր: Բայց Վաննինդ չը տեսաւ իր գործի աջողութիւնը. նա մեռաւ 1827 թուին, նաաարինի պաաերաղմից երկու ամիս ու կէս առաջ:

Թող չէր անում դպրոցական պարապմունքները: Այդտեղ նա ցուց տուեց, թէ աշխատելու, գործելու հնչ հակալական կարողութիւն ունի:

Վերջացնելով Խոսնի դպրոցը՝ Գլադստօն երկու տարի աշակերտեց զօկտօր Տեօրնէրին, ուսումնասիրելով գլխաւորապէս մաթեմատիական գիտութիւնները, և ապա մտաւ Օքսֆօրդի համալսարանը: Այդտեղ էլ նա ամբողջապէս նուիրուեց գիտութեան. Խոսնի ջանասէր դպրոցականը Օքսֆօրդում դարձաւ ջանասէր ուսանող: Հեռու մնալով գիշերաչին արկածների և զուարճութիւնների սիրահար ընկերներից՝ նա մօտեցաւ այն ուսանողներին, որոնք ընթերցասիրական շրջաններ էին կազմում արձակուրդներին և հէնց այդ պատճառով էլ գիւղ էին գնում: Բացի դրանից նա կազմեց մի գրական ընկերութիւն, որ իր անուան ու ազգանունան սկզբնատաւերով կոչոււմ էր «Ուէգ»:

Գլադստօն երբէք չէր մոռանում, որ ամեն մի մարդ պարտաւոր է խստապահանջ լինել իր վերաբերմամբ, և բարեխղճութեամբ էր կատարում իր բոլոր պարտաւորութիւնները: Մի կիրակի օր նա եկեղեցի չը գնաց և այդ պատճառով ենթարկուեց սովորական պատժին. եկեղեցում նա պիտի գրէր հարիւր տող լատինական ոտանաւոր: Սովորութիւն էր, որ այդպիսի դէպքերում պատժուած ուսանողին օգնութիւն էր հասցնում վերակացուն, բերելով պատրաստ ոտանաւորը, որը ծախում էր էժան գը-

նով: Բայց Գլաղստօն հրաժարուեց գնել ոտանա-
ւորը և ինքը զրեց մի կարճ միջոցում: Բացի դրա-
նից՝ նրա ընտանոցի մեջ կար և մի այլ ան-
գին լատկութիւն: Նա մաքառում էր հակառակ
կարծիքի դէմ ամենայն սրատկութեամբ. բայց հէնց
որ հակառակորդը արամաբանօրէն շախջախում էր
նրա կարծիքը՝ նա բարեխղճութեամբ ընդունում
էր հակառակորդի ասածները: Նոյն բարեխղճու-
թիւնը մինչև վերջը մնաց նրա մէջ:

Օքսֆորդի համալսարանում գրութիւն ունէր
ուսանողական պարլամենտ, որ կոչւում էր «Միու-
թիւն» (Սորթ): Գլաղստօն այդ հիմնարկութեան
նուիրեց էր ուշադրութեան մեծ մասը և շուտով
լայտնի դիրք զբաւեց նրա մէջ: Պէտք է ասել, որ
օրուայ դէպքերը միշտ արձագանք էին տալիս այդ
ժողովում: Իսկ այն տարիները, երբ Գլաղստօն
գտնւում էր Օքսֆորդում՝ լուզմունքի, ներքին
խռովութիւնների ժամանակներ էին: Ժողովուրդը
աղքատ էր և անբաւական, կուսակցութիւնները
կուում էին միմեանց դէմ, պահանջւում էր դասա-
կարգալին և կրօնական իրաւունքների հաւասար-
ութիւն:

Համալսարանում կուսակցութիւնների պայ-
քարը նոյնպէս ծալրալեղութեան էր հասել: Տիրա-
պետող ուղղութիւնը պահպանողական էր: Ուսա-
նողները երեխայական պարզամտութեամբ երկըր-

պագում էին տիտղոսներին, ընդունում էին որ արիւնը լինում է և մաքուր ու ազնիւ, իսկ երկրի՝ կառավարութիւնը համարում էին փոքրաթիւ արտօնուածների բնական իրաւունք. ուստի ամեն մի փորձ, որ ժողովրդի կողմից ուղղւում էր ալդ իրաւունքների դէմ՝ երիտասարդութեան մէջ զգուանքի և ատելութեան փոթորիկներ էր լարուցանում: Կային և փոքր թուով ազատամիտներ: Ահա այս երկու հակադակ ուղղութիւնների ընդհարման ասպարէզ էր դարձել համալսարանական պարլամենտը: Աջնտեղ արտասանւում էին ճառեր, բորբոքւում էին վիճաբանութիւններ ճիշդ այնպէս՝ ինչպէս իսկական պարլամենտում: Իւրաքանչիւր կուսակցութիւն ունէր իր պարագլուխը. հարցերը վճոււում էին ձախերի մեծամասնութեամբ, բայց, ինչպէս ալդ լատուկ է անգլիական ազգին՝ անկարգութիւններ երբէք տեղի չէին ունենում:

Ուսանողական երկրորդ տարին Գլադստօն մի նշանաւոր ճառ արտասանեց և ալդ պատճառով պարլամենտի քարտուղար ընտրուեց: Իսկ կէս տարուց լետոյ նա արդէն բաղմած էր նախագահական բաղկաթողի վրայ և հմտութեամբ ղեկավարում էր վիճաբանութիւնները: Նա ինքն էլ պահպանողական կուսակցութեան էր պատկանում և 1831 թուին մի հռչակաւոր ճառ արտասանեց, որ ուղղուած էր ազատամիտների պահանջած բա-

րենորոգութիւնների դէմ *)։ Սրբ նա վերջացրեց
ատենաբանութիւնը, որի մէջ ապացուցանում էր,
թէ բէֆօրմները վերջը կը հասցնեն կառավարութեան
ձևի փոփոխութեան և կը խախտեն հասարակական
կարգի հիմքերը՝ սպաւորութիւնը այնքան սաս-
տիկ էր, որ մի քանիսները իսկոյն հեռացան ա-
զատամիտներից և նստեցին պահպանողականների
շարքում. համարեա ամենքը զգում էին որ իրանց
առաջ կանգնած է Անգլիայի ապագայ առաջին
մինիստրը։ Նրա մօտիկ ընկերակիցներից մէկը,
լորդ Լինկօլն, Նիւ-Կէստլի դուքսի որդին, նամակ
գրեց իր հօրը և հիացած գովում էր Քլադստո-
նին։ «Մարդ է ծնուել Իսրայէլի մէջ», ասում էր
նա այդ նամակում։ Եւ դուքսը, ինչպէս լետոյ
կը տեսնենք՝ մի տարուց լետոյ լիչեց իր որդու տա-
ղանդաւոր ընկերին։ Հասկանալի է որ այդպիսի
փառլուն ճառերից լետոյ Քլադստոն գիւթում էր
բոլոր ուսանողներին և վալելում էր ընդհանուր
խորհանք։ Մինչև անգամ զուարճասէր ուսանողնե-
րը սկսեցին ուղղուել։

Քլադստոնի ստացած կրթութեան լատկու-
թիւնները պարզելու համար մնում է ասել այն,
որ Օքսֆօրդի համալսարանը այդ ժամանակ աւելի
մի հոգևոր ճեմարանի էր նման։ Եկեղեցական ու-

---

*) Այդ ճառը Քլադստոն լետոյ անուանեց շերտա-
ուարդութեան սխալ։

գին բռնաբացած էր այնտեղ. եկեղեցին համարուգւմ էր ամենազլխաւոր հիմնարկութիւնը երկրում. ամենքը գլուխ էին խոնարհեցնում եկեղեցական. հեղինակաւոր գործիչների գրութիւնների առաջ և սարսափով էին արտասանում պապականութեան անունը: Գլաղստօն, մի առանձին հակում ունենալով դէպի կրօնագիտութիւնը՝ այցելում էր աստուածաքանութեան բոլոր պրօֆէսօրների դասախօսութիւնները, լսում էր ուշադրութեամբ, թէ և վերջովում էր օտար դաւանութիւնների թէօրիաներից: Ամենքը վկայում են, որ ամբողջ համալսարանում ոչ ոք նրա պէս չը գիտէր Աստուածաշունչը:

Համալսարանը նա վերջացրեց 1832 թուին, ստանալով առաջնակարգ վկայական: Ոգևորուած կրօնական ուսմունքներով՝ նա ուզեց հոգևորական դառնալ, բայց հայրը սպստիկ ընդդիմացաւ: Եւ կղերամիտ պանպանողականի գաղափարով էլ նա մտաւ քաղաքական գործունէութեան ասպարէզը, ուր այնքան հռչակ ստացաւ: Շատ տարիներէից լիտոյ, լիշելով Օքսֆօրդը՝ նա ասում էր. «Օքսֆօրդից ես դուրս չբերի այն, ինչ լիտոյ միայն ձեռք բերի, այն է՝ գիտենալ գնահատել մարդկային ազատութեան լաւիտենական և անգնահատելի ըսկզբունքները: Ակադեմիական շրջանում չափադանց գերակշիռ էր մի տեսակ կասկածոտ վերաբերմունք դէպի ազատութիւնը»:

Համալսարանը, այժմ, չը սովորեցրեց նրան սիրել ազատութիւնը, բայց տուեց այն ամենը, ինչ պատրաստած ունի լամառ աշխատասիրութեամբ սովորողի համար—լաջն և բազմակողմանի գիտութիւն, սէր դէպի գրականութիւնը, մանաւանդ կլասիկ գրականութիւնը:

Նոր դարագլուխ Անգլիայում, — Հին Անգլիան, — Վենետրոնական կառավարութիւն. թագաւոր, լորդերի պալատ, համայնքների ժողով. — Պատասխանատու մինիստրութիւն. — Խնչ է պարլամենտական կառավարութիւնը. Գէորգ Գ. — Տօրի և Վիգ. — Ընտրութիւնների ձևը. — Հոգևորականութիւն. — Կաթոլիկութիւն. — Ժողովրդի դրութիւնը. — Իրլանդիա. — Եարժում լոզուտ բարենորոգութիւնների. մամուլ, հասարակական կարծիք. — Արմատականներ. — Պետերբուրգի կոտորածը. — Ձիջումներ. — Կաթոլիկների լաղթութիւնը. — 1832 թուի ըէֆօրմը.

1832 թուականը, երբ սկիզբ առաւ Գլադստոնի գործունէութիւնը՝ մի շատ նշանաւոր դարագլուխ է կազմում Անգլիայի համար: Այդ ժամանակից մահուան դատապարտուեց հին Անգլիան և ծնունդ առաւ նոր Անգլիան:

Կերպարանափոխութիւնը, ի հարկէ, ինքն իրան չը կատարուեց, կախարդական գաւազանի մի հարուածով: Ոչ մի տեղ, ոչ մի ազգի մէջ վերածնութիւնը գլուխ չէ գալիս հեշտութեամբ, մի անգամից, առանց ծանր մաքառումների, առանց այն կատաղի կռուի, որ հինը լայտարարում է նորին՝

նախ քան իր խորտակուելը: Այդպէս էր և Անգլիայում: 1832 թուից նորը սկսեց նուաճումներ անել միմեանց ետեից, անընդհատ, գեղեցիկ լազթութիւններ տարաւ, բայց հիմա էլ դեռ վերջնական նպատակին չէ հասել: Այդ լազթութիւնները, որոնք ժամանակակից քաղաքակրթութեան փառքն ու պարծանքն են՝ ունեցել են իրանց առաջնակարգ հերոսը և դա — Գլադստօնն է: Չենք ասում թէ մենակ նա էր, որ արաւ ամեն ինչ: Ինչ, անգլիական ազգը հանճարի պակասութիւն չէ զգացել և, երևի, այսուհետև էլ չի զգալ: Բայց որ առանց Գլադստօնի շատ և շատ բան չէր գլուխ գայ ալը կարճ ժամանակամիջոցում՝ դա անուրանալի է: Գլադստօնի կենսագրութիւնը Անգլիայի նորագոյն պատմութիւնն է, մի պատմութիւն, որ կուլտուրական լազթանակների մի երկար շարք է: Եւ որպէսզի կարողանանք գնահատել այդ լազթանակների շափն ու նշանակութիւնը՝ մենք նախ քան նոր Անգլիան տեսնելը պիտի իմանանք, թէ ինչ էր հին Անգլիան: Ճանաչենք ալն ասպարէզը, ուր հերոսութիւններ արաւ Գլադստօն, և ալն հանգամանքները, որոնց դէմ ուղղուած էր նրա երկարամեալ գործունէութիւնը:

Հնումն էլ Անգլիան առաջաւոր, լուսատու զրկիր էր: Առաջին անգամ այդտեղ հաստատուեց

աղգերի բարօրութեան հիմնաքարը — անհատի ազնուութիւնը: Կեռ 1215 թուականին ժողովուրդը կռիւ մկնց էր անբարոյական, վատ և բռնակալ թագաւոր Յովհաննէս Անհողի դէմ և զէնքի ոյժով հարկադրեց նրան սահմանափակել իր իրաւունքները: Հրատարակուեց «Ազատութիւնների մեծ հրովարտակը», որ ասում էր, թէ ոչ ոք չէ կարող ձերբակալուել, բանտարկուել, պատժի և տուգանքի ենթարկուել առանց դատարանի և օրինական վճռի: Այդպիսով անհատի անձնաւորութիւնը ազատուում էր տիրոջի, բռնաւորի կամալկանութիւններից: Բացի դրանից նոյն հրովարտակը սահմանում էր և այն կարգը, որ թագաւորը իրաւունք չունի ծոզովորդից ծախսերի փող պահանջել առանց ժողովրդի ներկայացուցիչների համաձայնութեան: Ազատեղից առաջ եկաւ պարլամենտը: Սկզբում, ի հարկէ, իշխաններն ու ազնուականներն էին կազմում այն ժողովը, որից թագաւորը ծախսերի թուաւութիւն էր ստանում: Բայց հետզհետէ ժողովուրդն էլ մասնակցութիւն էր ընդունում այդ սահմանափակող ժողովներում: Սակայն անգլիական թագաւորները հեշտութեամբ չը համաձայնուեցան զրկուել իրանց իրաւունքներից: Նորհուած արմօնութիւնները մի քանի անգամ ջնջուեցան, բայց ժողովուրդը չը զիջեց իր իրաւունքները: 1264 թուին Հենրիկոս Գ թագաւորը, որ չէր ուզում մեհանել իր իշխանութիւնը սահմանափակուած՝ կռիւ մղեց իր հպատակներ-

րի դէմ, որոնց առաջնորդում էր Միմօն Մօնֆօր-
բանց լաղթուեց, գերի ընկան Մօնֆօրի ձեռքը և
հփանանկունեց ժողովրդի կամքին: Յաջորդ տարին
Մօնֆօր ժողով գումարեց, որին անաջին տագամ-
մանանկնում էին քաղաքներէց ընտրուած պատ-
գանձաւորներ: Կա համայնքների առաջին ժողովն էր:
Եւ ամենհետև անգլիական պարլամենտը աւելի
հաստատուն մի կիմարովութիւն դարձաւ, թէև դեռ
դրանից լեծոյ էլ երկար ժամանակ ետիւ էր մղում
թագաւորի դէմ՝ իր իրաւունքները պաշտպանելու
համար:

Եւ այսպիսի մի քան անգլիական ժողովուրդը
տեսնէ՝ էր այն ժամանակ, երբ ամբողջ Եւրոպայում
տիրում էր մ. ջնանդարեան խաւարը, երբ կղերանկան
բռնանկատութիւնը աշխարհական բռնանկատութեան
հետ ձեռք ձեռքի տուած՝ արևելքում քայքայում,
հչնջոցնում էր Բիւզանդական հանգին կարծու-
թիւնը, ճանապարհ քնց անելով Միջին Ասիայի
վայրենի ցեղերի համար, իսկ արևմուտքում հաւա-
տաքնութեան խարոյկներն էր վառում՝ ամեն մի
նոր միտք, ամեն մի ազատական շարժում խողջե-
լու համար: Անգլիական տղայի հանձարը մրահեծան
բռնանկատութեան դէմ հանեց ժողովրդական իրա-
ւունքը. երկրի կառավարութիւնը լանձնեց ժողո-
վրդին, տալով նրան՝ հաշիւ պահանջելու, օրէնք-
ներ կրատարակելու իշխանութիւն: Պարլամենտը
որոշ ձեւակերպուած սահմանադրութիւն չունէր: Եւ

կազմում էր երեք տարրից. 1) հոգևորականութիւն, 2) աշխարհական ազնուականութիւն և 3) համայնքներ: Երկար ժամանակի ընթացքում կարգերը բարեփոխուեցան. ազնուականութիւնը աչքան թուլացաւ, որ հասարակ ժողովրդի չափ իշխանութիւն ունէր: Պարլամենտը մի շարք սովորութիւններ նուիրագործեց, որոնք դարձան աւանդական օրէնքներ: Պարլամենտական կառավարութիւնը մտաւ անգլիացու արեան մէջ:

Բայց իւրաքանչիւր հիմնարկութիւն, որքան և գեղեցիկ լինի իր էութեամբ, չէ կարող բաւարար համարուել՝ եթէ անշարժանաչ և չկատարելագործուի ժամանակի պահանջների համաձայն: Ներկայ դարի սկզբում անգլիական պարլամենտը ալղպլիսի անշարժութեան մատնուած մի հիմնարկութիւն էր, ուր տիրում էին ժԳ դարի կարգերը: Այդ բաւական չէ. Գէորգ Գ, որ թագաւորում էր 1760 թուից՝ միշտ ձգտում էր միահեծան իշխանութեան, որ սահմանափակումներ չէ ճանաչում, և պահանջում էր որ իր անձնական կամքը կատարուի:

Մի քանի խօսքով բացատրենք Անգլիայի այն ժամանակուայ պետական կազմակերպութիւնը:

Կենտրոնական կառավարութիւնը բաղկացած էր երեք իշխանութիւններից. 1) թագաւորը իր մինիստրների հետ, 2) լորդերի ժողովը (վերին պալատ) և 3) համայնքների (պատգամաւորների)

ժողովը: Թագաւորը պետութեան գլուխն էր. նա էր պատերազմ հրատարակում, հաշտութիւն կընքում, դաշնագրեր ստորագրում: Ամեն ինչ կատարւում էր նրա անունից, և նրան օգնում էին մինիստրները, որոնց նա ինքն էր ընտրում: Լօրդերի պալատը բաղկացած էր ժառանգական լօրդերից և նոր լօրդերից, որոնց նշանակում էր Թագաւորը: Այդտեղ հաւաքուած էր երկրի ազնուականութիւնը, մի պահպանողական տարր, որի շահերը միշտ կապուած են եղել Թագի շահերի հետ: Իսկ համայնքների ժողովը կազմուած էր պատգամաւորներից, որոնք ընտրւում էին եօթը տարուայ ժամանակով: Այստեղ ժողովրդի ներկայացուցիչներն էին: Երկու ժողովները նիստեր էին կալցցնում մի շինութեան մէջ և միասին կազմում էին անգլիական պարլամենտը:

Բայց որքան և անկախ ու բարձր լինէր Թագաւորի իշխանութիւնը՝ կային երեք սովորութիւններ, որոնք սահմանափակում էին այդ իշխանութիւնը: 1) Իւրաքանչիւր թուղթ, որ ստորագրում էր Թագաւորը՝ անպատճառ պիտի վաւերացուէր և մինիստրի ստորագրութեամբ: 2) Մինիստրները գործում էին ոչ թէ առանձին-առանձին, այլ միասին, խորհրդակցութեամբ: Ուրեմն նրանք համերաշխ, համախոհ մարդիկ պիտի լինէին, որպէսզի ընդհանուր համերաշխութեամբ գործէին, ուրիշ խօսքերով — նրանք մի կուսակցութեան մարդիկ

պիտի լինէին: Մինիստրներէց մէկը գլուխ էր համարուում և խօսում էր իր ընկերներէ անուանուցնա կոչուում էր առաջին մինիստր: 3) Թագաւորը անձեռնմխելի անձ էր և ոչ մի բանի համար պատասխանատու չէր: Անգլիացիները ընդունում էին ան պայմանական հասկացողութիւնը, թէ «թագաւորը չէ կարող որեւէ ապօրինութիւն գործել», չէ կնիւող վարուել օրէնքի դէմ, գործել անարդարութիւն, և եթէ նա վատ բան է անում՝ նշանակում է, որ նորան վատ խորհուրդ են տուել, հետեալաբար պատասխանատու են թագաւորի խորհրդականները: Այստեղից առաջ եկաւ այն համոզմունքը, որ մինիստրները, լինելով թագաւորի խորհրդականներ՝ պատասխանատու են ազգի առաջ: Եւ որովհետեւ ազգի ներկայացուցիչը համայնքների ժողովն է, ուստի մինիստրութիւնը պաշտօնում մնալ կարող է միայն այն ժամանակ, երբ այդ ժողովի մեծամասնութիւնը նրա կողմն էր: Թագաւորը անտեսելը պիտի ամէր մեծամասնութիւնը, և մինիստրութիւնը պիտի լանձնէր այն մարդկանց, որոնք այդ մեծամասնութեան համակրութիւնն էին վայելում:

Այստեղից պարզ երևում է, որ կառավարութեան զեկը իսկապէս համայնքների ժողովի ձեռքումն էր: Օրէնքը այդ ժողովին իրաւունք էր տալիս միայն հաստատել պետական նախահաշիւը և լօրդերի ժողովի հետ օրէնքներ մշակել: Բայց եթէ համայնքների ժողովը միայն միայն այդ սահմաններ-

քի մէջ՝ նա կէինէր իշխանութեան ստորագրութեան մի երկրորդական հիմնարկութիւն: Աւ անա պոլի-
րութիւնը, պատասխանատու դարձնելով մինիս-
տրներին՝ այդ միջոցով թագաւորի իշխանութիւնը
չանձնեց պատգամաւորների ժողովին: Թագաւորը
պետութեան մէջ մի պատուաւոր գլուխ է, ուրիշ
ոչինչ: Այս է պարլամենտական կառավարութիւնը:
«Թագաւորը թագաւորում է, բայց չէ կառավարում»
— անա այս տեսակ կառավարութեան նշանաբանը:

Բայց Գէորգ Գ չը կամեցաւ հետևել այն սո-
վորութեան, որով մեծամասնութեան ներկայացու-
ցիչն էր կազմում մինիստրութիւն: Նա ինքն էր
մինիստրներ հրաւիրում՝ ինչպէս կամենում էր. նա
իր սեփական կամքն էր թելադրում ոչ միայն մի-
նիստրներին, այլ և պարլամենտին, որի իրաւունք-
ները շատ սահմանափակել էր: Աւ այդ քանի մէջ
նրան օգնում էր ինքը պարլամենտը, կամ ճիշդն
ասած՝ այն կուսակցութիւնը, որ կոչւում է «գործի-
կամ պահպանողական»: Տօրիները, որոնք մեծ մա-
սամբ բաղկացած էին ազնուականներից և հոգևո-
րականներից՝ միշտ պաշտպանում էին թագաւորի
իրաւունքները, մինչդեռ հակառակ կուսակցութիւ-
նը — «վիզ» կամ ազատամիտ — ձգտում էր ողջ տալ
ժողովրդի իրաւունքներին: Տօրիների և վիզերի
կուսակցութիւնները գոյութիւն ունէին անգլիա-
կան պարլամենտում ժէ դարի երկրորդ կէսից:
Թագաւորը տօրիների հետ էր և այդ պատճառով

ամբողջ 50 տարի մինխտրութիւնը տօրինների ձեռքումն էր: Կար և երրորդ կուսակցութիւն—արմատականների կուսակցութիւնը, որ կազմակերպուեւ էր ՓԸ դարի վերջերում և որ բարենորոգութիւններ էր պահանջում, գլխաւորապէս ընտրողական գործի մէջ:

Եւ իրաւ, եթէ համալնքների ժողովը չէր կարողանում դիմադրել թագի ոտնձգութիւններին, եթէ ոչ մի նոր հոսանք չէր կարողանում մտնել սնդկիական հիմնարկութիւնների մէջ՝ դրա պատճառն ալն էր, որ ընտրողական կարգերը սաստիկ ննացած էին: Պատգամաւորները պիտի լինէին բուն ժողովրդի ներկայացուցիչներ. բայց իրապէս նրանք, աննշան բացառութեամբ, դարձեալ ազնուականների ընտրածներն էին: Ահա թէ քնչպէս Ազգաբնակութեան մեծ մասը զրկուած էր ընտրողական ձախից. մինչդեռ շատ քաղաքներ և արդիւնագործական խոշոր կենտրոններ պատգամաւոր չունէին՝ կալին բազմաթիւ աննշան տեղեր, մեծ մասամբ ազնուականների կալուածներ, որոնք մի կամ երկու պատգամաւոր էին ընտրում պարլամենտի համար: 34 տեղեր կատարեալ ոչնչութիւն էին ներկայացնում. ալսպէս, Բիրալստօնում մնացել էր միայն մի տուն. Դեովնիչ անունով տեղը դարերի ընթացքում ծածկուած էր ջրերի տակ, բայց և ալսպէս, սրանց անունից պատգամաւորներ էին ընտրում: Ադպիսի տեղերը անուանում էին

«փտած տեղեր»։ Կալին և ալնպխի տեղեր, ուր ընտրողների թիւը 50-ից աւել չէր. դրանք անուանուում էին «գրպանի տեղեր», որովհետև ամբողջապէս գտնուում էին կալուածատէրերի ձեռքում. ընտրողները ապրում էին կալուածատիրոջ շինած տներում, ուստի և ընտրում էին նրա առաջարկած մարդուն։ Շատ տեղեր էլ գտնուում էին կառավարութեան ազդեցութեան տակ։ Հաշուել են, որ 658 պատգամաւորներից 424-ը վաղորօք նշանակուում էին մինիստրութեան կամ 252 կալուածատէրերի ձեռքով։ Ամեն մի ընտրութեան ժամանակ հազիւ հազ 50 պատգամաւոր էին ընտրում ալնպէս՝ ինչպէս հարկաւոր էր։ Անարգարութիւնը մանաւանդ սարսափելի էր ընտրողական իրաւունքի (ցէնզի) սահմանափակման մէջ։ 14000 բնակիչ ունեցող մի շրջանում ընտրողական իրաւունք ունէին միայն 21 հոգի։ Այդտեղ պատմում էին, որ մի անգամ ընտրութիւն կատարեց մի հատ մարդնա ինքը իրան ընտրողական ժողով լայտարարեց, մի քանի թեկնածուների անուններ տուեց, որոնց մէջ, ի հարկէ, և իր անունը. ընտրեց իրան նախագահ, ճառ ասաց լօզուտ իր թեկնածութեան, ինքը ձայն տուեց իրան և լայտեց որ ինքը ընտրուած է միաձայն։ Քուէարկութիւնը բաց էր, իւրաքանչիւր քուէարկողի անունը արձանագրուում էր. ուստի հեշտ էր ընտրողներին կամ կաշառել կամ վախեցնել սպառնալիքներով։ Զայնե-

ըը վաճառոււմ էին բացարձակ կեղտով. կային կայուածնէք՝ որոնք ուղղակի վաճառոււմ էին. իրանց պատգամաւորական տեղը. այդպիսի կայուածները ծախոււմ էին մեծ գնով: Խոշոր կալուածատէրերը բռնութիւն էին գործ դնում. 1829, թո՛ւն Նիւ-Կէտսլի դուքսը 587 վարդ հեռացեց իր կայուածներից ահն պատճառով, որ նրանք համարձակուել էին ձայն տալ նրա առաջարկած թեկնածուի հակառակորդին:

Եւ այդպէս, համայնքների ժողովը միայն առնունով էր ազգային: Այստեղ չը կար ժողովուրդակային միայն ազնուականներ և միլիտանտերեր. իշխանութիւնը պատկանում էր թագաւորին և նորանց: Ահա թէ սրտեղից պիտի սկսուէր բարեկորոզումը: Մինչև որ ժողովուրդը չը տիրանար իր իրաւունքին, մինչև որ նա օրէնսդրական ժողովում իր տեղը չունենար՝ Անգլիան կը մնար արտօնուած դպրակարգերի ստրուկ:

Այդ դասակարգերի մէջ զօրեղ էր մականանդ անգլիկան հոգեւորականութիւնը, որ ազնուականներից պակաս եռանդ չէր ցոյց տալիս ժողովրդի վրայ բռնանալու գործում: Անգլիայում գոյութեւն ունէին երեք գլխաւոր եկեղեցիներ. անգլիկան եկեղեցի՝ բուն Անգլիալում, երիցական եկեղեցի՝ Հռովանդիայում և կաթոլիկ եկեղեցի՝ Իրլանդիայում: Պետական եկեղեցին անգլիկանն էր, որ մեծամեծ արտօնութիւններ էր ձեռք բերել: Հռովանդա-

Պան եկեղեցին չունէր այդ իրաւունքները և աղ-
քատ էր, բայց զոնէ պաշտօնապէս ճանաչուած ե-
կեղեցի էր, այն-ինչ կաթողիկոսիւնը արգելուած
կրօն էր: Ոչ մի կաթողիկ չէր ընդունուում պետա-
կան ծառայութեան մէջ, մինչև որ պաշտօնապէս
չէր հրաժարուում պապականութիւնից և չէր հաղորդ-
ուում անգլիկան եկեղեցու ծէսով: Երկու անգամ
մինիստրները խնդրեցին Գէորգ Գ-ից՝ օֆիցերի
աստիճան տալ մի քանի կաթողիկների, բայց եր-
կու անգամն էլ թագաւորը մերժեց այդ խնդիրքը:
Միևնոյն ժամանակ անգլիկան եկեղեցին ունէր
իր սեփական դատարանները և ահազին եկամուտ-
ներ: Եկեղեցական լաւ պաշտօնները ստանում էին
գարձեալ ազնուականները: Հոգևորականութեան
ձեռքին էր և կրթութեան գործը:

Մի երկրում, ուր հնարաւոր են այսպիսի ան-
արդարութիւններ՝ հասարակ ժողովրդի դրութիւնը
չէր կարող անտանելի չը լինել: Եւ իրաւ, հին Ան-
գլիան, որ ոտով գլխով վաճառուած էր անկուշտ
ազնուականութեան՝ ժողովրդական դժբախտու-
թիւնների մի սարսափելի տեսարան էր ներկայա-
ցնում: Օրէնքի առաջ հաւասար էին բոլոր ան-
գլիացիները. այդպէս գրուած էր, այդպէս ենթա-
դրուած էր: Բայց իրականութեան մէջ ժողովուրդը
բաժանուած էր երկու մասի — ունեւոր և չքաւոր:
Ունեւորը վայելում էր քաղաքական բոլոր իրա-
ւունքները, մինչդեռ չքաւորը արտաքսուած էր

հասարակական կեանքից, զուրկ նույն-իսկ անձնա-
կան ազատութիւնից: Նրան զօռով զինուոր էին
տանում, թէև դա արգելւած էր: Պարլամենտում
նստած կալուածատէրերը և հարուստ արդիւնա-
գործները հրատարակել էին օրէնքներ, որոնցով
բանտոր դասակարգը բաւորովին ենթարկուած էր
վարձողների կամայականութեան: Կալուածատէրը
իրաւունք ունէր օրէնքով սահմանուած վարձը
տալ և բանեցնել բանտորին. եթէ վերջինս ընդ-
դիմանար՝ պիտի բանտարկուէր: Ով չունէր պա-
րապմունք՝ նա պահուած էր ծուխի հաշուով և լան-
ձնուած էր «աղքատախնամ վերակացուներին»: Այս-
պիսի վերակացուներ կալին ամեն տեղ և իրաւունք
ունէին աշխատեցնել իրանց հսկողութեան տակ
գտնուողներին՝ ինչպէս կը կամենան. դա նշանակում
էր, թէ բանտորը վաճառուած է գործատէրերին:
Զքաւորը իրաւունք չունէր հեռանալ իր ընակու-
թեան տեղից: Անհող մնացած գիւղացիները չքա-
ւորների դասն էին մտնում: Աղքատութիւնը ա-
ճում էր ահռելի չափերով: Բանտորներին արգել-
ուած էր ընկերակցութիւններ կազմել, գործադուլ
անել՝ օրավարձը աւելացնել տալու նպատակով:
Գիւղական հողերը համարեա ամբողջովին անցել
էին ազնուականների ձեռքը: Եւ ահա անգործ մնա-
ցած ահագին բազմութիւնը անդադար կեղեքում
էր երկու տեսակ արիստոկրատիայի ձեռքով. մէկը
կալուածատէր արիստոկրատիան էր, միացած հո-

գետրականութեան հետ, — նա բռնացած էր զիւզե-
րում, — իսկ միւսը՝ խոշոր դրամատէրերի և արդիւ-
նազործների արխատկրատիան, որ թագաւորում էր
քաղաքներում: Մինչդեռ այս վերջինը կողոպտում
էր բանուտը զասակարգը իր ձեռքով՝ հրատարա-
կած անարդար օրէնքների միջոցով՝ կալուածատէ-
րերը հարստանում էին առհասարակ ամբողջ ազ-
գաբնակութեան հաշուով: Որպէսզի հացի գինը
միշտ բարձր լինի, հետևաբար և հողերը լաւ ար-
դիւնք տան՝ այդ մարդիկ միջնորդեցին և կարո-
ղացան իրանց բազմաթիւ կողմնակիցների օգնու-
թեամբ հրատարակել տալ օրէնք, որ ծանր մաքս
էր դնում օտար երկիրներից բերած հացաւատիկնե-
րի վրայ, այնպէս որ այդ ամենաանհրաժեշտ մթեր-
քի ներմուծումը կարելի էր արգելուած համարել:
Անգլիայում մշտական էր հացի արհեստական թան-
գութիւնը. ամենից շատ վնասուողը, ի հարկէ, էլի
չքաւոր զասակարգն էր, իսկ հողատէրերը ոսկի
էին հնձում:

Դժբախտութեան, կատարեալ անտէրու-
թեան մասնուած ժողովուրդը հասել էր անդուն-
դի ծայրին: Ոճրագործութիւնների թիւը մեծանում
էր. շատ էին մանաւանդ գողութիւնները: Պարւա-
մենտը փոխանակ թշուառներին օգնելու անգութ
պատիժներ էր սահմանում, կարծելով թէ կարելի է
սարսափահար միջոցներով մի քաղցած ժողովրդի
բարոյականութեան դասեր տալ: Այսպէս, եթէ մէ-
կը ուրիշի կալուածում մի նապաստակ սպանէր

կամ խանութից մի բան գողանար՝ դատապարտուում էր մահուան պատժի:

Անգլիայի այս ներքին խոցերի՝ վրայ դարերից ի վեր աւելացած էր և իրլանդական հարցը: Գլադստօնի անունը անմահացնողներից մէկն էլ այս հարցն է: Որպէսզի մեր ընթերցողները մի ամփոփ հասկացողութիւն կազմեն այն վեհ պալքարի մասին, որ վարում էր Գլադստօն իր կեանքի վերջին տասնամեակի ընթացքում՝ մենք այստեղ կը դնենք իրլանդական հարցի անցեալի պատմութիւնը՝ որքան այդ կը ներեն մեր աշխատութեան սահմանները:

Իրլանդիան, կամ ինչպէս անուանում են իրլանդացիները, «կանաչ էրինը», մի մեծ կղզի է Անգլիայի արևմտեան կողմում: Հին ժամանակներից նա ունէր իր անկախութիւնը, բաժանուած լինելով մանր թագաւորութիւնների: Իրլանդացիները պատկանում են կելտական ցեղին: Դա մի ընդունակ, հալոնասէր, կրակոտ ազգութիւն էր, որի պակասութիւնը սկզբից եղել է անմիաբանութիւնը: Ընդունելով քրիստոնէութիւնը՝ Իրլանդիան, թէև դաւանութեամբ կաթոլիկ՝ երկար ժամանակ անկախ մնաց Հռոմի աթոռից: Քրիստոնէութեան առաջին դարերը քաղաքակրթութեան և լուսաւորութեան ոսկեդար էին Իրլանդիայում: հիմնուեցան լազմաթիւ վանքեր, որոնց դպրոցները աչնպիսի հռչակ էին վալելում արևմուտքում, որ նոյն-իսկ

օտար երկրներից մարդիկ գնում էին այնտեղ ուսում և գիտութիւն ստանալու:

Հռոմի Ադրիանոս Դ պապը, որ անգլիացի էր, ամեն կերպ աշխատում էր հպատակեցնել Իրլանդիան ս. Պետրոսի աթոռին: Վերջը նա հասաւ այն եզրակացութեան, որ այդ միտքը շատ հեշտ կարելի է իրագործել Անգլիայի միջոցով. ուստի 1156 թուին նա, իբրև հոգևոր գլուխ արևմտեան եկեղեցու՝ լորդորեց անգլիական Հենրիկոս Բ Թագաւորին միացնել Իրլանդիան Անգլիային: Հենրիկոս սկսեց նուաճումը 1169 թուին: Բայց գործը այնքան հեշտ չէր, ինչպէս թւում էր առաջին անգամ: Իրլանդիայի նուաճումը վերջացաւ միայն 1603 թուին: Ամբողջ չորս ու կէս դար Իրլանդիայի և Անգլիայի մէջ մղւում էր արիւնահեղ պատերազմ: Հեշտութեամբ ձեռք բերելով Իրլանդիայի մի մասը՝ անգլիացիները մտցրին այնտեղ իրանց վարչական կարգերը, հաստատեցին պարլամենտ: Յենուելով այդ գրաւած մասի վրայ՝ նրանք սկսեցին դանդաղ կերպով տարածել իրանց իշխանութիւնը կղզու զանազան կողմերում: Իրլանդիայի վայրենի բնութիւնը, անբարեհաճ կլիման, միացած ժողովրդի բիրտ, արիական չատկութիւնների հետ՝ անխորտակելի խոչընդոտներ էին դնում նուաճողների առաջ: Կռիւր երկու ցեղերի մէջ էր. կելտական ցեղը կատաղի դիմագրութիւն էր ցոյց տալիս անգլո-սաքսոն ցեղին. դա մի ա-

րիւնասնեղ պաշքար էր, երկու կողմից էլ անգութ,
աւերիչ: Իրլանդիան քարուքանդ էր դառնում. ա-
ջողութիւնը նուաճողների կողմն էր միշտ:

Առիւը անհնարին կատաղութեան հասաւ մա-
նաւանդ ահն ժամանակ, երբ երկու ցեղերի մէջ ե-
ղած թշնամական պատճառների վրայ աւելացաւ և
կրօնական Փանատիկոտութիւնը: Կա սկսուեց ահն
ժամանակ, երբ Անգլիան, ՓՋ դարի առաջին կիսում
թօթափելով չռոմի աթոռի գերիշխանութիւնը՝
բունեց բողոքականութեան կողմը և հիմնեց իր ե-
կեղեցին, որ անուանում է անգլիկան: Եկեղեցու
դուլս համարում էր թագաւորը: Ազնուականու-
թիւնը տիրացաւ եկեղեցու կալուածներին և սե-
փականացրեց եկեղեցական բարձր պաշտօնները:
Կաթոլիկութիւնը վեասակար և արգելուած հեր-
ձուած հրատարակուեց. նրա դէմ հալածանքներ
ուկուեցան: Իրլանդիան կաթոլիկ մնաց և իր ազ-
գալին անկախութեան գաղափարին միացրեց նաև
մայրենի եկեղեցին պաշտպանելու գաղափարը:
Ապստամբութիւնները, արիւնահեղ ընդհարումները
ան պակաս էին. անգլիացիները եռանդով հետեւում
էին ոչնչացնող քաղաքականութեան: Իրլանդացի-
ներին հայրենի երկրից դուրս քշելու և վերջին
ծայր աղքատութեան հասցնելու համար նրանք
հնարեցին ամեն տեսակ արգելքներ, խստութիւն-
ներ: Պէտք էր Իրլանդիան դարձնել բողոքական,
պէտք էր հարկադրել, որ նա ճանաչէ անգլիական

Քաղաւորին երկրի տէր և եկեղեցու գլուխ։ Այդ նպատակին անգլիացիները ձգտում էին հասնել՝ զրկելով կաթողիկոսներին իրաւունքներից, կոզուպտելով նրանց, պահելով նրանց խոր արքայութեան մէջ։ Իրա հետեանքներից առաջինն այն եղաւ, որ կաթողիկոսները բոլորովին տիրեց ժողովրդի խելքին ու մտքին, դարձաւ նրա միակ լուսը։ Նա էր, որ գրագիտութիւն էր տարածում, նա էր, որ սովորեցնում էր հալածանքներին դիմադրել։ Իրլանդացին, որ առանց սլոկ էլ պինդ կպած էր իր եկեղեցուն՝ ոտով գլխով թաղուեց կուր Փանատիկոսութեան մէջ։ Թէև արդպէս՝ բայց կղզեցիները հարկադրուած էին քալլ առ քալլ նահանջել նուաճողների առաջ։ Ուժը կոտրում էր նրանց։ Այլ, վերջապէս, դարաւոր կռիւների հետեանքն այն եղաւ, որ իրլանդական պարլամենտը, բաղկացած կառավարութեան կողմնակիցներից՝ ընդունեց անգլիական հպատակութիւնը, և անգլիական եկեղեցին հռչակուեց տիրապետող, պետական։

Բայց արիւնահեղ պալքարը դրանով չը վերջացաւ։ Ընդ միշտ խաղաղացնել իրլանդիան անհնաքին եղաւ։ Անգլիական կառավարութիւնը իւրացրեց սանձարձակ բռնակալութեան քաղաքականութիւնը։ Ամեն անգամ, երբ իրլանդացիների մէջ խլրտում էր սկսւում անգլիացիները իսկոյն ապստամբութիւն անուանն էին տալիս այդ շարժման և շտապում էին ճնշել նրան։ Այդ ժամանակ էլ նը-

րանք իրլանդական հողերը յարքունիս էին գրաւում և տալիս էին բողոքականներին: Առաջին քաղը արաւ Եղիսաբեթ Թագուհին, որի ժամանակ մանաւանդ սաստկացան կրօնական հալածանքները. նա խլեց 600 հազար տկր հող և բաժանեց իր սիրելիներին, պալման դնելով որ երբէք կաթողիկէներին վարձով չտրուի այդ հողերից և ոչ մի կտոր Թագուհու այդ յափշտակութիւնը սխտեմ զարձաւ նրա յաջորդների համար: 1610 Թուին Յակոբ Թագաւորի կառավարութիւնը իրլանդական ազգը կողոպտելու մի անազին ծրագիր կազմեց: Հիւսիսային Իրլանդիայի հողերի երկու երրորդական մասը յարքունիս գրաւուեց. որովհետեւ այնտեղի հողատէրերը ապստամբեան փորձ էին արել: Կազմուեց Ուլ'ստէր նահանգը, ուր բնակութիւն հաստատեցին Անգլիայից և Շոտլանդիայից դաղթած բողոքականները: Իրլանդացիները հեռացան այդ տեղերից, բնակութիւն հաստատեցին այնպիսի անմատչելի տեղերում, ուր չէր կարող հասնել անգլիացի կողոպտողը: Այդ ապահով անկիւններում նրանք մի կերպ պահպանում էին իրանց գոլութիւնը, աւելի վայրենանում, աւելի խիստ ատելութեամբ էին լցւում դէպի իրանց հալածողները:

Իրութիւնը անտանելի զարձաւ մանաւանդ այն ժամանակ, երբ Իրլանդիայի կառավարիչ նշանակուեց բռնակալ և անգութ Ուէնտօրտ (1633)՝ Նա անարեկման ամենախիստ միջոցներին դիմեց:

սարսափահար արաւ ամենքին: Անգլիական պատմագիրները ամօթով են պատմում այդ մարդու արարքները, որոնք սարսափելի հետեանքների հասցրին: Եւ իրաւ, երբ բռնակալը, որ իր բոլոր չարագործութիւնների համար ստացել էր կոմս Ստրաֆֆօրդի տիտղոսը, ընկաւ իր իշխանութիւնից և գլխատուեց՝ 1641 թուին Իրլանդիայում բռնկեց ապստամբութիւն, որի դեկավարն էր Օ'Նէալ. ապստամբները, որոնք Ուլստէրից և ուրիշ տեղերից արտաքսուած իրլանդացիներն էին, երդուեցին մի հաստ անգլիացի չը թողնել Իրլանդիայում: Այդ զարհուրելի երդումը ճշտութեամբ կատարեցին լուսահատութեան ծալրը հասած իրլանդացիները: Սկսուեցան բարբարոսական կոտորածներ: Վաթողիկէները մորթոտում էին բողոքականներին, խտրութիւն չը դնելով սեռի և հասակի մէջ. նրանք բռնաբարում էին կանանց, ջարդում էին երեխաների գլուխները, ալրում էին տները, ազարակները: Սոսկում և զարհուրանք տարածուեց Անգլիայում՝ երբ Իրլանդիայից մէկը միւսից սարսափելի լուրեր հասան: Վկաները երդամարցոյց էին տալիս, թէ տեսել են, ինչպէս կաթոլիկները կտոր-կտոր էին անում տղամարդկանց նրանց կանանց աչքի առաջ, ինչպէս բռնաբարում էին աղջիկներին և մերկացնելով նրանց՝ տանում էին ծմակները, որ ցրտից ու քաղցածութիւնից մեռնեանալնտեղ: Ապստամբութեան առաջին տարին ջրն-

Չուեցան մօտ 37000 անգլիացիներ: Նրանք փախչում էին սարսափահար, մեռնում էին ճանապարհներին, զոհ էին գնում տարափոխիկ հիւանդութիւններին:

Անգլիան պահանջում էր «տնչացնել չարագործ ժողովուրդը». անգլիական պարլամենտը վերանորոգեց իր սպառնալիքները, թէ պէտք է ամատախիւ անել կաթոլիկութիւնը Իրլանդիայում: Բայց այդ սպառնալիքները իսկոյն իրագործել անկարելի էր. Անգլիայում այդ ժամանակ ներքին պատերազմ կար. թագաւորը (Վարլ) պատերազմում էր պարլամենտի դէմ. երկու կողմերի զօրքերը ընդհարում էին զանազան տեղերում, և աջողութիւնը փոփոխական էր: Այդ կռիւների մէջ երկու կողմն էլ ստիպուեցան տեղի տալ մի նոր ուժի. դա զօրքըն էր: Եւ յաղթութիւններով հռչակուել էր Օլիվէր Արոմվէլ՝ զօրքի օգնութեամբ նա կատարեց չեզափոխութիւն. թագաւորը գլխատուեց, պարլամենտը փակուեց, և Անգլիան հանրապետութիւն դարձաւ: Իրլանդիայում շարունակուում էր ապրտամբութիւնը: 1649 թուին Արոմվէլ՝ գնաց Իրլանդիա, տանելով իր հետ 20 հազարանոց մի բանակ: Այժմ սկսուեցան իրլանդացիների տանջանքները:

Արոմվէլ՝ վճռել էր միանգամ ընդ միշտ վերջ տալ իրլանդական հարցին՝ բնաջինջ անելով բոլոր կաթոլիկներին: Գրաւելով ապստամբների մի քանի բերդերը՝ Արոմվէլ՝, ինչպէս ինքն էր գրում՝

Հրամայեց կոտորել ամենքին: Կատաղած զինուոր-
ները Գրօզեզա բերդը զբաւելուց լետոյ սրի անց
կացրին ոչ միայն բերդը պաշտպանողներին այլ և
անօգնական բնակիչներին. կաթոլիկ եկեղեցում
ապաստանուած հազար իրլանդացիներ բնաջինջ
եղան: Անգլիացիները պղծում էին սուրբ տեղերը,
քանդում ու կողոպտում էին գերեզմանները, զօ-
րանոց էին դարձնում կաթոլիկ եկեղեցիները և
վանքերը: Կրօմվէլի ազդած սարսափը աչնքան մեծ
էր, որ նրա ճանապարհից հեռու գտնուող քաղաք-
ներն անզամ հնադանդուսթիւն էին լալտնում և
պատգամաւորների միջոցով խնդրում էին նրան
խղճալ, առաջարկելով ախոռ դարձնել իրանց եկե-
ղեցիները: Ահագին քանակութեամբ մարդիկ գերի
բռնուեցան և վաճառուեցան՝ հատը 25 լիբալով.
մի անգամ 1000 կոլս աղջիկներ բռնեցին և ուղար-
կեցին Եւամպկա կղզին՝ վաճառու համար: Երկի-
րը աւերակների կոյտ դարձաւ: Իրլանդիան կոր-
ցրեց 600000 հոգի: Յանձնելով իր գործի շարու-
նակութիւնը ուրիշ մարդկանց՝ Կրօմվէլ՝ վերադար-
ձաւ Անգլիա, ուր անցաւ նորակազմ հանրապետու-
թեան գլուխը: Եւ երբ Իրլանդիայում այլ ևս զէն-
քը ձեռին մարդ չմնաց՝ Կրօմվէլ՝ իր կրտսեր որ-
դուն լանձնեց վերջնականապէս կտրղ ու խաղա-
ղութիւն հաստատել թշուառ երկրում: Բայց դա
աւելի սարսափելի բան էր՝ քան զէնքի ոլժով
նուաճելը: Սկսեցին գատել ամբողջ իրլանդական

ժողովուրդը. ամեն մի մարդ, որ մասնակցել էր ապստամբութեան՝ զրկուեց իր հողերից և արտաքսուեց: Անգլիայից և Շառլանդիայից բողոքական գաղթականների մի հեղեղ սկսուեց, որ բռնեց բնիկների տեղը, վերանորոգեց աւերակները: Իրլանդական պարլամենտը փակուեց: Ժողովուրդը հօտերի նման ալս ու աչն կողմ էր քշուած, բնակեցնուած էր աչնպիսի տեղերում, ուր կառավարութիւնը հնարաւոր էր համարուած թող տալ իրլանդացիների գոլութիւնը: Անգլիական պատմագիրներից մէկը (Ջոն Ռիչարդ Գրին) ասում է. «Աչնպիսի սարսափելի վիճակ, որ Իրլանդիայի բաժինը նկատւի Կրօմվէլի կառավարութեան ժամանակ՝ դեռ չէ տեսել ոչ մի ազգ նոր պատմութեան մէջ»:

Դաժան կարգերին փորձեց վերջ դնել Կարլ Թագաւորը. նա նորից բաց արեց իրլանդական պարլամենտը, սկսեց մեղմ վարուել կաթոլիկների հետ: Բայց նրան չաջողուեց վերականգնել կաթոլիկների իրաւունքները. որովհետև բողոքականները լամառութեամբ ընդգիմացան ալս մտքին և թող չը տուին, որ Կրօմվէլի ժամանակ խլուած հողերը վերադարձնուեն իրանց տէրերին: Սակայն Կրօմվէլի անգթութիւններից հազիւ քառասուն տարի անցած՝ Իրլանդիան դարձեալ ապստամբուած էր: Այս անգամ նրան ապստամբութեան հրաւիրողը անգլիական թագաւոր Յակոբ Բ էր, որ վճռել էր վերացնել բողոքականութիւնը Անգլիայում

և նորից հաստատել կաթողիկոսութիւնը: Նա մեծ չուս ունէր Իրլանդիայի վրայ. և որպէսզի իր համար մի ապահով անկիւն պատրաստած լինի այն դէպքում, եթէ բողոքական Անգլիան ընդդիմանայ իր յտքին՝ նա Իրլանդիայի փոխարքայ նշանակեց մի կաթողիկ ազնուականի: Եկան կաթողիկոսութեան լազթանակի օրերը: Բողոքականները զրկուեցան իրանց տեղերից, կաթողիկները առաջ քաշուեցան. պարլամենտում, զօրքի մէջ, համալսարաններում բոլոր տեղերը նրանց էին պատկանում: Բայց Յակոբ չը կարողացաւ աւելի առաջ գընալ: Անգլիայում 1688 թ. սկսուեց լեղափոխութիւն, և նա հարկադրուած եղաւ փախչել Ֆրանսիա: Իրլանդիան պարզեց ապստամբութեան զրօշակը. այնտեղ ապրող անգլիացիները հաւաքուեցան մի քանի բերդերում և սկսեցին հերոսաբար պաշտպանուել: Յակոբ վերադարձաւ Իրլանդիա. նա մտադիր էր իրլանդական զօրքերով նուաճել Անգլիան և վերահաստատել կաթողիկոսութիւնը: Իրլանդացիները այդպիսի ձգտում չունէին. նրանք կամենում էին միայն անկախութիւն ձեռք բերել կամ լեռ խլել այն հողերը, որոնք այժմ անգլիացիների սեփականութիւն էին դարձել: 1690 թուին անգլիական զօրքերը երևացին Իրլանդիայում, և պատերազմը սկսուեց կանոնաւոր կերպով: Յակոբ Բ չեա նահանջեց և առաջին անաջողութիւնից լետոյ դարձեալ փախաւ Ֆրանսիա, թողնելով Իրլանդիան

լազթողների կամքին: Իսկ լազթողները շարունակեցին պատերազմը, ոչնչացրին իրլանդական ուժերը և դարձեալ սկսեցին իրանց խստութիւնները, մինչև որ երկրում դարձեալ տիրեց գերեզմանի լուութիւնը:

Անգլիան միայն զէնքով չէր կռոււմ իրլանդացիների դէմ: Գուցէ զէնքից աւելի սարսափելի էին այն օրէնքները, որ նսարում էր կառավարութիւնը՝ իրլանդացիներին վերջնականապէս դժբախտացնելու և ոչնչացնելու համար: Չէնքը բնաջինջ չէր անում կաթոլիկներին. թէև այնքան հալածանքների, կոիւների ժամանակ նրանք կոտորուում էին, փախչում էին իրանց հայրենիքից, բայց և այնպէս, դարձեալ բազմանում էին և երկրի ազգաբնակչութեան ահագին մեծամասնութիւնն էին կազմում: Այն, ինչ մի քանի անգամ չէր կարողացել անել զէնքը՝ պիտի կատարէին խիստ, բացառիկ օրէնքները: Ամենից առաջ կառավարութիւնը աշխատում էր աղքատացնել ժողովուրդը: Իրլանդիան բացառապէս երկրագործական և անասնապահական երկիր է: Նրա հողերի տարածութիւնն է 11,000,000 ակր. ժ՛՛՛՛՛ դարի սկզբում այդ քանակութիւնից միայն մի միլիօն ակր էր մնացել կաթոլիկների ձեռքին, այն էլ այնպիսի կաթոլիկների, որոնք ծագումով անգլիացի էին: Ամենալաւ և օգտաւէտ հողերը տրուում էին բողոքականներին: Սրանց արգելուած էր խնամիական և բա-

րեկամական կապեր հաստատել կաթողիկոսների հետ։
Իստուֆիւնները ծալրալեզուութեան հասան մանա-
ւանդ 1689 թուի ապստամբութիւնը ճնշելուց լե-
տու։ Հրամայուած էր, որ մինչև 1698 թուի մալիսի
1-ը բոլոր կաթողիկ արքեպիսկոպոսները, եպիսկո-
պոսները և այլ բարձրաստիճան հոգևորականները-
ընդ միշտ հեռանան Իրլանդիայից, որպէսզի կա-
թողիկ եկեղեցին ինքն ըստ ինքեան վերանայ՝ երբ-
կը մեռնէին երկրում մնացած քահանաները։ Աքսոր-
ուողներից նրանք, որոնք կը համարձակուէին հալ-
րենիք վերադառնալ՝ ենթարկուում էին մահուան-
պատժի։ Ծանր պատիժների և տուգանքների էին
ենթարկուում նաև նրանք, որոնք կը թաղցնեն աք-
սորուողներին իրանց աներում։ Օտարերկրացի կա-
թողիկ հոգևորականութեան խիստ արգելուած էր
Իրլանդիա մտնել։ Ահնտեղ կարող էին դալութիւն
պահպանել այն փոքրաթիւ ծխական քահանանե-
րը, որոնք ներկայացնում էին 50 ֆունտ ստեր-
լինգ գրաւական, պարտաւորուում էին կրթէք դուրս-
չը գալ իրանց համար սահմանուած վիճակներից և
քահանայագործութիւն անել միմիայն այն տեղե-
րում ուր թող էր տալիս կառավարութիւնը։ Զան-
գահարութիւնը և կրօնական թափօրները, հանդէս-
ները անպայման արգելուած էին. դրսում դրած
հրաշագործ պատկերները, խաչերը, այլ և սուրբե-
րի գերեզմանները հրամայուած էր ոչնչացնել, իսկ
նրանց, որոնք կը համարձակուէին ուխտ դնալ՝ պէտք-

էր ծեծի ենթարկել: Քահանաները ցուցակագրուած էին. բայց չը նալած հալածանքներին՝ Իրլանդիայում միշտ մնում էին չը ցուցակագրուած բազմաթիւ քահանաներ. դրանց դէմ ամենախիստ և անգութ օրէնքներ հրատարակուեցան: 1720 թուին իրլանդական պարլամենտը որոշեց՝ ամեն մի ձերբակալուած քահանայի դէմքի վրայ հրաշէկ երկաթով մի առանձին նշան դրոշմել: Բայց այս միջոցը շուտով թողնուեց, որովհետև իրլանդացիներն էլ բռնում էին բողոքականներին և նոյնպիսի նշան էին դնում նրանց դէմքի վրայ: Այն ժամանակ իրլանդական լորդերի պալատը ընդունեց մի օրէնք, որ բոլոր չը ցուցակագրուած քահանաներին պէտք է ներքինացնել: Բայց այս հրէշաւոր օրէնքը մերժուեց անգլիական պարլամենտից:

Բոլոր կաթոլիկ դպրոցները փակուած էին, ուսուցիչները աքսորուած. վերադառնալը մահուան պատժի արժանի մի լանցանք էր: Իրլանդական երիտասարդութիւնը պիտի մնար անգրագէտ կամ բողոքական պիտի դառնար: Սաստիկ արգելուած էր՝ երեխաներին ուղարկել արտասահման, ուսում ստանալու համար: Ամեն մի պաշտօնեայ իրաւունք ունէր պահանջել կաթոլիկից, որ նա ցոյց տայ իր երեխաներին և դրանով ապացուցանէ, թէ նըրանցից ոչ մէկն էլ արտասահման չէ ուղարկուած: Հայտարար դատաւորը ամեն ժամանակ կարող էր կաթոլիկից հաշիւ պահանջել, թէ ինչպէս նա անց

կացրեց օրը, ուր էր գնացել պատարագ լսելու, ով էր պատարագ անում և ով էր ներկայ. եթէ հարց աւ փորձի ենթարկուածը չէր պատասխանում կամ սուտ էր ասում՝ նրանից առնում էին 20 ֆունտ ստերլինգ տուգանք կամ բանտարկում էին մի տարի ժամանակով: Կաթոլիկը իրաւունք չունէր ոչ որեւէ ժառանգութիւն ստանալ իր բողոքական ազգականներից, ոչ ընդունել նրանց որեւէ ընծան, ոչ դառնալ ինամակալ թէ իր, թէ ուրիշի երեխաների: Քահանան, որ ամուսնացնում էր կաթոլիկին բողոքականի հետ՝ մահուան պատժի էր ենթարկւում: Կաթոլիկի որդին, որ ընդունում էր բողոքականութիւն՝ իր ծնողների ամբողջ կարողութեան տէրն էր դառնում: Կաթոլիկը չէր կարող ոչ ընտրել, ոչ ընտրուել որեւէ պաշտօնի համար, չէր կարող վարել որեւէ պաշտօն թէ պետական և թէ հասարակական գործերի մէջ: Չունենալով որեւէ հողաւին սեփականութիւն՝ նա միայն կարող էր վարձով հող վերցնել բողոքականից, այն էլ ոչ աւել քան 31 տարի ժամանակով և այն պայմանով, որ վճարէ հողատիրոջ իր ստացած բոլոր արդիւնքի 2/3 մասը: Եթէ մէկը իմաց էր տալիս կառավարութեան, թէ կաթոլիկները աւելի ձեռնտու պայմաններով են հող վարձում՝ նա առատ պարգևներ էր ստանում: Կաթոլիկին ազատ իրաւունք էր տրուած միմիայն բանուորի արհեստով պարագել: Եթէ կաթոլիկ բանուորը հրաժարում էր գործել

ալնպիսի տօներին, որոնց չէր ընդունում բողոքական եկեղեցին՝ նա ենթարկւում էր պատիժներին: Այ մի կաթոլիկ իրաւունք չունէր լինել 5 Փունսից աւել արժեցող ձիւ տէր: Ամեն մի բողոքական կարող էր խլել նրանից թէկուզ 500 Փունս արժեցող ձիւ և տալ նրան 5 Փունս:

Այս գրուած օրէնքների վրայ պէտք է աւելացնել և բողոքականների ֆանատիկտութիւնը: Ամեն մէկը կեղեքում էր կաթոլիկներին. Նոյն-իսկ երկրի բարձր իշխանութիւնը չէր կարողանում արդար ու անկողմնապահ լինել, նա էլ զանուում էր բողոքականների ազդեցութեան տակ: Կաթոլիկ ծառաները, հող վարձողները և առհասարակ բոլոր պապականները անարգուած էին ինչպէս անմաքուր կենդանիներ: Նոյն-իսկ թատրոնական ներկայացումները մէջ կաթոլիկների հաւատալիքները և սովորութիւնները դառնում էին լիրք ծաղրածութեան առարկայ: Մանաւանդ անտանելի էին անգլիկան եկեղեցու սպասաւորները: Կաթոլիկները տասնորդական հարկ էին վճարում պետական եկեղեցուն. բաւական չէր այս անարդարութիւնը. — անգլիկան քահանաները ալնպիսի անգթութիւններով էին հաւաքում այդ հարկը, որ ժողովուրդը շատ անգամ էր դուրս գալիս համբերութիւնից ու ընդդիմանում էր:

Եթէ անգլիական կառավարութիւնը կարողանար այս սիտեմը միշտ և անխափան գործադրել

Իրլանդիայում՝ տեղացի կաթողիկները վաղուց անհետացած կը լինէին: Բայց օրէնքները շատ անգամ անտես էին առնւում: Հէնց որ երկրում տիրում էր խաղաղութիւն՝ շատ բան մուսացութեան էր տրուում: Սակայն հալածանքները այնքան խիստ էին և անզուժ, որ Իրլանդիան մի աւերուած երկիր դարձաւ: Մեծ բազմութեամբ իրլանդացիները գաղթում էին Ամերիկա, իսկ երկրում մնացածները վարում էին զարհուրելի կեանք. գիւղական տարրը, վալրենացած, կեղտոտ՝ ապրում էր հողաչէն խրճիթներում անասունների հետ և քաղցած էր, միշտ քաղցած: Սովը հողից և մարդկային իրաւունքներից զրկուած խեղճերի վիճակն էր դարձել: Այ ոք չէր մտածում նրա մասին. պարլամենտը վաճառուած մարդկանց մի ժողով էր. անգլիական կառավարութիւնը ամենայն հոգատարութեամբ պլոկում էր նրան: Իրլանդիան առևտուր չունէր. արգելուած էր այնտեղից հում նիւթ արտահանել: Եւ այս զարհուրելի դրութեան մէջ գտնուող ժողովուրդը դարձեալ չէր ընկճւում, չէր հաշտուում նուաճողների հետ: Նա դարձեալ շարունակում էր կռուել. նրա միջից դուրս էին գալիս կողոպտողների, կոտորողների խմբեր, որոնք վրէժ էին հանում անգլիացիներից: ԺԸ դարի կէսում յաջանի դարձան «սպիտակ տղաները». այս անունը նրանք ստացան այն պատճառով, որ իրանց չորերի վրայից սպիտակ շապիկ էին հագնում: Նրանք

լարձակում էին կալուածատէրերի վրայ, սպասում էին, կոտորում էին նրանց անասուններին, սարսափահար միջոցներով հարկադրում էին կաթոլիկներին՝ մեծ վարձագին չը առլ հողերի համար, շատուցանել անգլիկան եկեղեցու տասանորդական հարկը: Այս մարդկանց գործերը սարսափելի կատաղութեան և անխղճութեան գրոշմ էին կրում: Երբեմն նրանք օրը կէսօրին լարձակում էին բողոքական եկեղեցիների վրայ, բռնում էին բոլոր գեղեցիկ աղջիկներին, փախցնում էին, բռնաբարում, և ապա կաթոլիկ քահանաները բռնութեամբ պսակում էին նրանց: «Սպիտակ տղաներին» հալածելը կամ ոչնչացնելը բոլորովին անհնարին էր. նրանք թաղնում էին, և ոչ ոք չէր համարձակում չալտնել նրանց տեղը:

«Սպիտակ տղաներին» շարժումը ուղղուած էր գլխաւորապէս հողաւին կարգերի դէմ. նա նշանաւոր էր մանաւանդ նրանով, որ համակրութիւն գտաւ և բողոքականների մէջ, որոնք նոյնպէս սկսեցին գործել այդ եղանակով: Բողոքականների դրութիւնը լաւ էր կաթոլիկների համեմատութեամբ. բայց բողոքական գիւղացին էլ նոյնպէս հարստահարում էր բողոքական կալուածատիրոջ ձեռքով, նոյնպէս ճխլուած էր հարկերի և տուրքերի ծանրութեան տակ: Անգլիական կառավարութիւնը իր հարստահարական սիստեմով հաւասար չափով վնասում էր և բողոքականներին. այս-

պէս, ապրանքների արտահանութեան արգելքը ամենից շատ բողոքականներին էր հարուածում: Կամաց-կամաց երկրի անտեսական հարցերը, որոնք համարեա միատեսակ դրութիւն էին ստեղծել ամենքի համար՝ սկսեցին միացնել կաթոլիկներին և բողոքականներին: Իրլանդական հալրենաստերութիւնը ոգևորեց ամենքին: Կազմուեց ինտելիգենցիա, որի մէջ նշանաւոր տաղանդներ երևան եկան և սկսեցին պաշտպանել ընդհանուր գործը:

Այս տաղանդաւոր մարդկանցից մէկն էր Ջօնաթան Սուրիֆտ, «Գուլլիվերի ճանապարհորդութեան» հռչակաւոր հեղինակը: Նա իր սուր գրչով, թունալից հեղնութիւններով հասկացնում էր իրլանդացիներին, թէ՛ սրպիտի զարհուրելի դրութեան մէջ են գտնուում նրանք: Այսպէս, նա խորհուրդ էր տալիս աղքատ իրլանդացիներին ուտել իրանց երեխաներին և նկարագրում էր, թէ՛ ինչ կերակուրներ կարելի է պատրաստել երեխաների մըսից: Հրաւիրելով իրլանդացիներին պաշտպանել ընդհանուր ազգային գործը՝ նա ապացուցանում էր, որ Իրլանդիան երբէք չի բարւոքի իր դրութիւնը՝ մինչև որ չարէ Անգլիայից եկած ամեն մի բան, բացի մարդկանցից և ածուխից: «Աղատուելու միջոցը գտնուում է ձեր ձեռքում, գրում էր Սուրիֆտ. դուք վերջապէս պիտի իմանաք, որ Աստուծու, բնութեան, ազգերի և ձեր սեփական երկրի օրէնքներով դուք նոյնպիսի ազատ

ժողովուրդ էք և պիտի դառնաք նախդիտի ազատ ժողովուրդ՝ ինչպէս ձեր եղբայրները Անգլիայումս: Արսպիսի գրուածքներ առաածուած էին անագին քանակութեամբ. կարգուած էր ամբողջ Իրլանդիտան և լուզուած էր: Անգլիական իշխանութիւնները չէին համարձակուած կալանաւարել Սուիֆտին, պատժել նրան — վտխենուած էին ժողովրդից: Սուիֆտի օրինակին հետեցին և ուրիշ գրողներ: Անգլիան առ ժամանակ անտես էր անուած իրլանդացիների պահանջը: Բայց երբ Հիւսիսային Ամերիկայի անգլիական գաղթականութիւնները ապստամբեցան, կառավարութիւնը, նեղն ընկած՝ ակամալ գիմեց իրլանդացիներին, խնդրելով նրանց պահպանել երկիրը: Իրլանդիան արձագանգ տուեց այս հրաւէրին: Անգլիական զօրքերը կուուած էին Ամերիկայում, և իրլանդացիները, ոգևորուած մի բուռն հայրենասիրութեամբ, հաւաքեցին 60,000 կամաւորներ: Գործուած էին միայն բողոքականները. կամաւոր զօրքը, օֆիցերները, հրամանատարները բողոքականներից էին: Սակուեց մի խաղաղ ապստամբութիւն. կառավարութեան և զօրքի գլուխ կանգնածները պահանջեցին Անգլիայից ազատութիւն: Այս շարժման առաջնորդներից մէկն էր հռչակաւար հոկտոր Գրատտան, որի առաջարկութեամբ իրլանդական պարլամենտը գիմեց թագաւորին մի լայտագրով, որի մէջ ասուած էր. «Թագաւորի իրլանդացի հպատակները ազատ ժողովուրդ են. Իր-

լանդիայի թագը պետական մի թագ է, որ անբաժանելի կերպով միացած է Անգլիայի թագի հետ. այդ կապից կախուած է երկու ժողովրդի բախտը: Բայց Իրլանդիան մի առանձին թագաւորութիւն է, որ ունի իր պարլամենտը և իր օրէնսդիր իշխանութիւնը. աշխարհի մէջ ոչ ոք իրաւունք չունի օրէնքներ տալ այս ազգին՝ բացի Իրլանդիայի թագաւորից, լորդերից և համայնքներիցո: Անգլիայում ստիպուած էին զիջողութիւններ անել: 1782 թուին Իրլանդիա ուղարկուեց նոր փոխարքայ, որին լանձնարարուած էր կատարել Իրլանդացիներին պահանջները, բայց ամենածալրալեզ դէպքում միայն:

Փոխարքան սկսեց ձգձգել, բայց իզուր: Գրաստանն պահանջեց անյապաղ հռչակել Իրլանդիայի անկախութիւնը, հակառակ դէպքում սպառնաց իրլանդական զօրքը առաջ քաշել: Փոխարքան համաձայնուեց, և ազրիլի 16-ին Իրլանդիան անկախ հրատարակուեց: Պարլամենտում Գրաստանն ասաց. «Ես այժմ դիմում եմ մի ազատ ժողովրդի: Սա առաջին բողոքն է, երբ դուք, բազմութիւն դարերից լեսուլ, կարող էք կրել այդ անունը: Ես այնքան լաճախ խօսել եմ ձեր ազատութեան մասին, որ այժմ աւելացնելու բան չունիմ, և միայն կարող եմ զարմանալ, թէ ինչպէս դուք անդադար չառաջ էիք գնում, մինչև որ ազգը լարեց իր ամբողջ ուժերը, որպէտզի կատարէ ինքն իրան ազնտն»

լու գործը: Ես տեսայ Իրլանդիան ծնկների վրայ ընկած. ես նայում էի նրան հալածական խնամատարութեամբ: Սուիֆթի ոգի, Մօլինէի ոգի, դուք լաղթեցիք: Իրլանդիան այժմ ազգ է: Ես ողջունում եմ նրան և, խոնարհուելով նրա առաջ՝ ասում եմ. սկեցցես դու լաւիտեանս լաւիտենից: .

Ձեռք բերելով անկախութիւն՝ Իրլանդիան այնուամենայնիւ չը տեսաւ երջանկութեան օրը, որ աւետում էր Գրատտան: Այժմ երկրի տէրը դարձաւ բողոքական արիստոկրատիան, որի ձեռքում էր գտնուում Իրլանդական պարլամենտը: Մի քանի թեթև արտօնութիւններ տալով կաթոլիկներին, ոչնչացնելով նրանց վրայ ծանրացած հրէշաօր օրէնքները՝ ազնուականները կանգ առան և այլ ևս ոչ մի զիջողութիւն չարին լօգուտ նույն-իսկ բողոքականների: Գրատտան աշխատում էր բարենորոգել պարլամենտը, փոփոխելով ընտրողական կարգերը: Բայց նորան հակառակուում էին հողատէրերը: Կաթոլիկները չը բաւականացան և պահանջում էին հաւասար իրաւունքներ: Հասարակ ժողովուրդը, որ երբէք չէր հետաքրքրուել, թէ ինչ են անում բարձր դասի մարդիկ՝ նորից սկսեց իր բռնութիւնները բողոքականների դէմ, համարելով նրանց իր թշուառութեան պատճառ: Բողոքականները նույնպէս կռիւ սկսեցին. 1785 թուին սրանք կազմակերպեցին «Լուսարացի որդիներ» անունով հրոսակներ, որոնք պատժում էին կաթոլիկներին:

իսկ կաթողիկէները հրապարակ հանեցին «պաշտպաններ» անունով խմբեր: Բռնութիւնները, հարստահարութիւնները անպակաս էին: Անգլիական պարլամենտը այժմ ոչինչ իրաւունք չունէր Իրլանդիայի վրայ: Երբ անգլիական առաջին մինիստր Պիտտ առաջարկեց ոչնչացնել այն օրէնքը, որ արգելում էր Իրլանդիային ապրանք ուղարկել Անգլիա՝ այս առաջարկութիւնը մեծ դժուարութիւններով անցաւ անգլիական պարլամենտում. բայց իրլանդացի կալուածատէրերը, իրանց համար զնաասակար համարելով ազատ առևտուրը՝ մերժեցին այդ օրէնքը:

Եւ այսպէս, երկիրը այժմ հեծում էր մի նոր բռնապետութեան տակ: 1789 թուին տեղի ունեցաւ Ֆրանսիական մեծ լեղափոխութիւնը: Իրլանդիայում արձագանգ տուեց այդ նշանաւոր դէպքը, որ հրատարակեց ազատութիւն, եղբայրութիւն և հաւասարութիւն»): Կազմուեց «Միացեալ իրլանդացիների դաշնակցութիւնը», որ մի կողմ դրեց ցեղային և կրօնական խտրութիւնները ու նպատակ ընտրեց բոլորովին ազատել Իրլանդիան և հաստատել հանրապետական կարգեր: Ընկերութիւնը ունէր պատրաստութիւն. նրա գլխաւոր գործիչներից մէկը գնաց Պարիզ և դաշնակցութիւն կնքեց հանրապետական կառավարութեան հետ, որ խոստացաւ զօրք ուղարկել Իրլանդիա: Անգլիական կառավարութիւնը, լաւ իմանալով՝ թէ ինչ վտանգ է սպաւնում Իրլանդիայից՝ նախ հարկադրեց իր-

լանդական պարլամենտին իրաւունքներ տալ կաթողիկէներին, և ապա փորձեց խաղաղութեան դաշըն կապել Յրանսիայի հետ և վերջ գնել այն պատերազմին, որ տեղի ունէր այդ երկու պետութիւնների մէջ։ Կաթողիկէներին իրլանդական պարլամենտը հաւասար իրաւունքներ չըտուեց. բողոքականները լսել անգամ չէին ուղում այդ հաւասարութեան մասին. նրանք թող տուին, որ կաթողիկէները մասնակցեն պարլամենտական ընտրութիւններին, ձայն տան այս կամ այն պատգամաւորին. բայց նրանք կարող էին միայն ընտրել, իսկ պատգամաւոր ընտրուելու իրաւունք չունէին։ Բացի դրանից՝ կաթողիկէներին իրաւունք արուեց փաստաբանութիւն տնել, վարել մի քանի պաշտօններ։ Ինչ վերաբերում է Յրանսիային՝ այստեղի հանրապետական կառավարութիւնը, լուս ունենալով Իրլանդիայի միջոցով ոչնչացնել Անգլիայի զօրութիւնը՝ մերժեց հաշտութիւն կնքել։ Շուտով Ֆրանսիական նաւատորմը ճանապարհուեց գէպի Իրլանդիա, տանելով մի տմբողջ բանակ։ «Միացեալ Իրլանդացիները», որոնք սպասում էին Ֆրանսիացիներին՝ գործ սկսեցին։ Բայց հէնց սկզբում անմիաբանութիւն ծագեց նրանց մէջ. դարձեալ երկու կողմից առաջ եկաւ կրօնական Փանատիկոսութիւնը. կաթողիկէները սկսեցին կոտորել բողոքականներին և ալգ պատճառով էլ մենակ մնացին. Իսկ Ֆրանսիական զօրքը չըկարողացաւ փոթարիկի պատ-

ճառով հասնել Իրլանդիայի ասիերին, և լես դարձաւ: Անգլիական զինուորները, հէնց որ իմացան թէ Ֆրանսիացիները չեն գալիս՝ սկսեցին վրէժ հանել խաղաղ բնակիչներից, կոտորելով ու կողոպտելով իրլանդական գիւղացիներին: Այս գրգռուելի գործողութիւնները աչն հետեանքն ունեցան, որ 1797 թուի մայիսի 23-ին Իրլանդիան նորից ապստամբութեան դրօշակ պարզեց: Կռոււմ էին մեծ մասամբ կաթոլիկ գիւղացիները. նրանց մի խումբը, բաղկացած 14,000 չոգուց՝ գբաւեց Վէքսֆորդ բերդը:

Ճրանսիայից նոր օգնութիւն ուղարկեցին, միայն շատ աննշան օգնութիւն (ընդամենը 900 մարդ): Բայց այլեւ ուշ էր: Անգլիացիները արեան հեղեղների մէջ խեղդեցին ապստամբութիւնը և դարձեալ սկսեցին սարսափելի հալածանքներ ու խտրութիւններ: Այս անգամ Պիտտ վճռեց միանգամայն ջնջել Իրլանդիայի անկախութիւնը: Այս միտքը իրագործելու լարմար ժամանակն էր: Իրլանդիան քանդուած ու ոչնչացած էր: Ապստամբութիւնը 70 հազար մարդ էր ոչնչացրել. սարսափները հետեում էին միմեանց. հարիւրաւոր մարդիկ էին կախուում, հունձը փչացրել էին զօրքերը և սկսուել էր սով: 1799 թուին իրլանդական պարլամենտին առաջարկուեց ընդունել մի օրէնք, որով Իրլանդիան միանում էր Անգլիայի հետ և զբրկւում էր իր ինքնավարութիւնից, տեղական պար-

լամենտից: Որքան և իրլանդական պատգամաւորները վաճառուազ ու կառավարութեան նուիրուած մարդիկ էին՝ բայց առաջարկութիւնը մերժուեց 109 ձայնով ընդդէմ 104-ի: Այն ժամանակ Պիտտ դիմեց կաշառքների միջոցին. պարլամենտի անդամներին բաժանուեց 1½ միլիոն ստերլինգ. ընտրութիւնների ժամանակ զանազան անձանց, մանաւանդ կալուածատէրերին, տուին 1,260,000 ստերլինգ: Երբ այսպիսով ձեռք բերուեց օրինագծին համակրողների մեծամասնութիւնը՝ ժողովրդի մէջ սկըսուեց սարսափելի զայրոյթ. ամեն տեղերից բողոքում էին: Միացման դէմ մի հանրագիր տուին, որի վրայ կային 700,000 ստորագրութիւններ, այնինչ կողմնակիցները կարողացել էին ձեռք բերել միայն 7000 ստորագրութիւն:

1800 թուի ամառը միացման օրինագիծը նորից առաջարկուեց պարլամենտին: Համայնքների ժողովը ներկայացնում էր մի փառահեղ տեսարան: Կաշառուած, անպատիւ մեծամասնութեան դէմ զուրս եկաւ տաղանդաւոր, ազնիւ մարդկանց փոքրամասնութիւնը և կատաղի կռիւ սկսեց իրլանդիալի անկախութեան համար: Վիճարանութիւնները անընդհատ շարունակուեցան 15 ժամ և մի ամբողջ գիշեր, երբ չանկարծ, առաւօտեան մօտ ժամի 7-ին, համայնքների ժողովը սթափուեց իր թմրութիւնից. դռները բացուեցան, և մի հիւանդ, համարեա կիսամեռ մարդ ներս բերուեց բազկաթուռի վրայ:

Գա Գրատտանն էր, այն մարդը, որ 1782 թուին ստեղծել էր իրլանդական անկախ ազգը։ Այժմ նա շատ ծանր հիւանդ էր, բայց ուրուականի պէս երեւաց իրանց երկիրը վաճառողների առաջ՝ որ բողոքէ միացման դէմ։ Մի ամբողջ ժամ տևեց նրա ճառը։ «Այն իրը, որ ուզում է գնիլ մինխտորութիւնը՝ անկարելի է ծախել։ Դա մի ամբողջ երկրի ազատութիւնն է»։ Այս խօսքերով նա վերջացրեց իր առաջին հրաշալի ճառը։ Բայց աւանդ, աննման պերճախօսութիւնը, որ բոլոր անգլիացիներին հիացում էր պատճառում՝ անկարող եղաւ փրկել Իրլանդիան։ Վաճառուածների մեծամասնութիւնը քարացած էր։ Գրատտան նորից խօսեց, և ապացուցանելով թէ չէ կարող միացում լինել առանց տեղական ինքնավարութեան, թէ «առանց սրտերի դաշնակցութեան, առանց առանձին կառավարութեան՝ եղած միացումը խորտակումն է, անպատուութիւն, նուաճութիւն է և ոչ թէ միութիւն»՝ ասաց. «Բայց ես դարձեալ չեմ լուսահատուում։ Սո տեսնում եմ իմ հայրենիքը ուշաթափութեան մէջ, բայց նա չէ մեռել։ Թէև նա պառկած է դազաղի մէջ անօգնական և անչարժ՝ բայց նրա քերանի վրայ նկատելի է կեանքի ոգին, իսկ թշերի վրայ— գեղեցկութեան կարմրութիւնը։ Եւ ես կըմնամ նրա մօտ, հաւատալով նրա երջանկութեան, հաւատալով նրա անկախութեան, հաւատալով նորան, այդ ընկածին»։ Մեր նախագահը ծանր կեր-

պով արտասանեց, թէ ով միացման կողմն է, թող բարձրացնէ ձեռքը՝ միմեանց յետևից դանդաղ, վախժախելով բարձրացան 118 ձեռքեր: Առաջարկութիւնն անցաւ. միացման դէմ էին միայն 73 հոգի:

Անգլիական պարլամենտում ազնիւ, ազատամիտ մարդիկ դէմ էին այս միացման: Բայց իզուր էր ամեն մի հակաճառութիւն: Օգոստոսի մէկին թաղաւորը հաստատեց պարլամենտական վճիռը, որով ոչնչացնուում էր Խրլանդիայի անկախութիւնը «Խրլանդիան վաճառուած է», ասում էր ժողովուրդը:

Բայց սրանով, իհարկէ, չը լուծուեց իբլանդական հարցը...

Ահա թէ ինչ էր հին Անգլիան:

ԺՊ դարի սկզբում, ինչպէս տեսանք, նոյնիակ ազատամիտ անգլիացիներն էլ, որոնք կը կամենային օգնութեան հասնել խեղճ ժողովրդին՝ հայրենասիրութիւն էին համարում լուել, նոր մաքեր չը լարուցանել, պահպանել հին կարգերը: 1814 թուին հին Անգլիան շատ զօրեղ էր և չէր ուզում ոչ մի բան փոխել: Բայց հէնց որ խաղաղութիւն հաստատուեց Յւրոպայում, և Նապօլէօնի ահը վերացաւ՝ արմատական կուսակցութիւնը շարժում սկսեց: Առանձին առանձին մարդիկ ան-

նշան, թեթև բարեկարգութիւնների ծրագիրներ էին մտցնում պարլամենտը: Նրանք գիտէին, որ այդ ծրագիրները պիտի մերժուեն, բայց և այնպէս շարունակում էին իրանց գործը, որպէս զի հետագրքրութիւն չարժեն, հարկադրեն մարդկանց մտածել այդ նոր խնդիրների վրայ: Հասարակութեան մէջ էլ սկսեցին խօսել, դատել, և ահա այդ ժամանակներից Անգլիայում առաջ է գալիս մի նոր երևութիւն— հասարակական կարծիք քաղաքական հարցերի վերաբերմամբ: Այդ նոր երևութիւն նպաստում էին լրագիրները, որոնք հիմնուել էին անցեալ դարի երկրորդ կէտում: Կառավարութիւնը սկզբից շատ խէթ աչքով էր նայում պարբերական մամուլին, նկատելով նրա մէջ մի նոր ուժ: Մամուլը ենթարկուեց խիստ սահմանափակումների. ամեն մի թեթև զանցառութեան համար խմբագիրներին բանտարկում էին, նոյն-իսկ արքայութեամբ: Բացի դրանից, մամուլը ճնշուած էր հարկի տակ. 1815 թւին լրագրի իւրաքանչիւր թերթից առնում էին 4 պէնս ($15\frac{1}{2}$ կոպէկ). թղթի վրայ էլ հարկ դրին: Բացի չը նալած այս արգելքներին՝ պարբերական մամուլը օր օրի վրայ զարգանում էր: 1815-ին հրատարակւում էին 6 ամենօրեայ լրագիրներ, և նրանց մէջ ամենաուժեղը «Times» լրագիրն էր, որ ունէր 8000 բաժանորդ: Պահանջը գնալով աւելանում էր. քաղաքական հարցերը արժարժուում էին թէ պարլամենտի նիստերում և

թէ մամուլի մէջ: Կռիւը հին կարգերի դէմ, որոնց այնպիսի լամաւութեամբ գրկել էին թագաւորը և պահպանողականները՝ օրուայ հարց դարձաւ:

Արմատականները, չը նալած որ շատ փոքրաթիւ էին՝ եւանգոլն միջոցների գիմեցին, որպէս զի ժողովրդականացնեն այն միտքը, թէ պէտք է փոխել ընտրութեան կարգերը: 1816 թուին Անգլիայում առեարտական էզնածամ սկըսուեց. գործերը կանգ առան և սով տարածուեց: Անգործ մնացած բանուորների տնագին բաղմութիւնը անկարգութիւններ էր անում: Կարծելով թէ գործերը պակասել են միայն այն պատճառով, որ նոր շոգեշարժ մեքանաներ են դուրս եկել՝ բանուորները մի քանի տեղերում փշրեցին մեքենաները: Բայց դրանով ցաւին դարձան չէր կարելի անել: Ճիշտ է, 1780 թուականներից սկսած՝ Անգլիայում մեքենան խլի էր արհեստաւորի հացը, առաջ բերելով գործարանական կեանքը: ճիշտ է, գործարանները ստրկացրել էին աշխատաւոր դասակարգը, մտցնելով նրա կեանքի մէջ անբարոյականութեան, ծանր աշխատութեան քայքայիչ դժբախտութիւնները: Բայց կռիւ մղելով մեքենաների գործարանի դէմ՝ բանուորը չէր կարող վերացնել նրանց և վերադառնալ հին դրութեան: Երբ ձեռքի աշխատանքն էր տիրում: Գործարանները անհրաժեշտ կարիք էին դարձել, բաղմանում էին զարմանալի արագութեամբ: Պէտք էր

քանուորական դասակարգի համար գտնել ուրիշ ճանապարհ: Արմատականները օգուտ քաղեցին այդ խլրտումներից և քարոզեցին, որ ամենքը պահանջեն ընարողական իրաւունք: Նրանք անագին միտինդներ գումարեցին, պարզեցին իրանց միաքըքաղմամարդ թափօրները տանում էին զրօշակներ, որոնց վրայ գրուած էր, թէ ինչ է ուզում ժողովուրդը: Մի մեծ ժողովի առաջ կախուած էր մի անագին լայտարարութիւն, որ այսպէս էր նկարագրում Անգլիայի դրութիւնը. «4 միլիոն մարդիկ ամենադառն տնանկութեան մէջ. 4 միլիոն աղքատներ. 1¹/₃ միլիոն կիսով չափ աղքատներ. 1¹/₃ միլիոն շլացուցիչ փարթամութեան մէջ ապրողներ. մեր եղբայրները Երլանդիայում աւելի վատ դրութեան մէջ են»: Աղքատութիւնը միացել էր լեղափոխութեան հետ: Բայց կառավարութիւնը զօրքեր հանեց այդ միութեան դէմ: Պետութեան խնամակալը, Գէորգ Գ-ի որդին, ասաց պարլամենտում, որ ընտրողական կարգերը ամենակատարեալն են երբ և իցէ գոյութիւն ունեցած կարգերի մէջ: Երբ նա վերադառնում էր պարլամենտից՝ ամբոխը ցեխ և քարեր էր գցում նրա կառքը և կանչում էր. «Չենք ուզում խնամակալ պրինցին. կորչեն մի նիստրները»: Այդ պատճառով մի շարք խիստ միջոցներ ձեռք առնուեցան: Բանուորները մի քանի ցայցեր էլ արին, բայց երբ անցաւ անգործութեան

ծանր ժամանակը՝ շարժումը ինքն ըստ ինքեան
անհետացաւ:

Մտկայն արմատականները դադար չտառնու-
1819 թուին գործնաւ գործերը կանգնեցին, և ազ-
քատ դատարարի կորուսութիւնը սաստկացաւ:
Այս անգամ արմատականները սկսեցին գործել
Մանչէսթարում: Սպաստարին մի ազմկալի ժողով
կազմացաւ Մանչէսթրի մօտ, Պետերլօօ անդամ, ուր
հաւաքուեցաւ 80,000 մարդ. խումբ-խումբ բան-
ոււրներ տանում էին գրօշակներ, որոնց վրայ
գրուած էին. «Հացահատիկների մաքսի վերացում.
Ազատութիւն և եզրայրութիւն», «Ընտրողական ի-
րաւունք «մենքի չամար կամ մահ»: Մասնակցում
էին և մեծ թուով կանայք: Կառավարութիւնը ար-
գելել էր այդպիսի մեծ ժողովներ, և երբ մէկը ու-
զեց ձառ ասել՝ ստիկանութիւնը փորձեց կաշա-
նաւորել նրան. բայց ամբողջ ընդդիմացաւ ստի-
կաններին: Այդ ժամանակ հուսարների գունդը
լարձակուեց ժողովի վրայ: շատերը սղանուեցան,
հարիւրաւոր մարդիկ ծանր վէրքեր ստացան: Բըս-
նութիւնը, ի հարկէ, աւելի ոյժ ստուեց արմատա-
կաններին. նրանք բողոքներ ապեցին, սկսեցին
նուէրներ հաւաքել «Պետերլօօի կոտորածի» զոների
չամար: Իսկ կառավարութիւնը պարլամենտում
անց կացրեց վեց հատ խիստ օրէնքներ, որոնք
ուղղուած էին արմատականների դէմ և ստացան
«խցան» (բերանների խցան) անունը: Կատաղած

արմատականները գաւաղրութիւն սարքեցին՝ բոլոր մինխտարներին կոտորելու համար, բայց կաղանկաւարուեցան և գաւաղիւրներից հինգը կախաղան հանուեցան: Բանուորների շարժումը դարձեալ դադարեց:

1820 թուին Անգլիայի գահը բարձրացաւ Գէորգ Դ: Ժողովուրդը հէնց սկզբում ցուց տուեց, թէ որքան ասում է այդ արքեցոյ, անբարոյական կողիս և զաանող մարդուն: Նոյն-իսկ մինխտարները, ազնուականութիւնը դժգոհ էին նրանից: Նա մի խաղատուակ գործ սկսեց իր օրինաւոր կնոջ, Կարօլինայի գէմ և պարլամենտին ուղարկեց այդ գործը, պահանջելով ապահարզանի որոշում կացացնել: Լօրդերի պալատում, ուր քննում էր թագաւորի գանդասը՝ երկու կողմի փաստաբանները խախտուածի մանրամասնութիւններ պատմեցին ամուսինների անհաւատարմութեան մասին: Թէև երկուսն էլ մեղաւոր էին՝ բայց լօրդերը միայն 9 անգնի առաւելութեամբ ընդունեցին Գէորգի գանդատի հիմնաւորութիւնը: Դա մի այնպիսի հարուած էր թագաւորի գէմ, որ մինխտարութիւնը լեռ զննեցեց առաջարկութիւնը և գործը չանցաւ: համայնքների ժողովը: Թագադրութեան օրը թագուհի Կարօլինան զնստուեց Վէստմինստրեան Ծկեղեցուց: Եւ երբ խեղճ կի՛նը մնաւ լուզմունքից, ժողովուրդը, չը նայած կառավարութեան արգելքին

և զօրքերի գնդերին՝ մեծ հանդէսով թաղեց անառակ թագաւորի ամուսնուն։

Թէև տօրիների կառավարութիւնը դարձեալ զօրեղ էր, բայց մի կողմից թագաւորի վարքը, միւս կողմից նոր գործիչները, որոնք երևացին նրա շարքերում՝ նպաստաւոր դրութիւն ստեղծեցին ժողովրդական իրաւունքների համար։ Մինիստրութեան մէջ հեղինակութիւն ձեռք բերին Թէրապիստ մարդիկ (Րօբերտ Պիլ, Գէորգ Կաննինգ), որոնք որևէ բարեփոխութիւն մտցնելու մըտքին անջնան էլ հակառակ չէին։ Պարլամենտը զիջողութիւններ անել սկսեց։ Այսպէս, Պիլ կարողացաւ ջնջել տալ օրէնքից մօտ հարիւր լօգուածներ, որոնք մահուան պատիժ էին սահմանուած նոյն-իսկ թեթև լանցաւորների համար։ Բանուորական դասակարգին թող տրուեց փոխադարձ ինքնօգնութեան ընկերութիւններ կազմել. զրսից ներմուծուող հացահատիկների մաքսը թեթև փոփոխութիւնների ենթարկուեց։ Կիսատ պաւտ, անշշան միջոցներ էին դրանք։

Բայց մի նշանաւոր գործ, որը մեծ զժուարութեամբ աջողեցրեց Րօբերտ Պիլ՝ կաթոլիկներին իրաւունք շնորհելն էր։ Մենք գիտենք, թէ ինչ հալածանքներ էին սահմանուած կաթոլիկների դէմ։ 1813 թուականից բազմաթիւ փորձեր եղան այդ անարդարութիւնները վերացնելու համար, բայց միշտ անաջող. համարեա ամեն տարի հարցը

առաջարկում էր պարլամենտին, և միայն 1821 թուին նա անցաւ համայնքների ժողովում, բայց լօրդերի պալատը մերժեց: Գէորգ Գ լայտաբարեց, որ ինքն էլ հակառակ է և չի թույլ տալ, որ անգլիական եկեղեցու իրաւունքները խախտուեն: Այն ժամանակ Անգլիայի դէմ դուրս եկաւ իրլանդացի փաստաբան Դանիէլ Օ'Կոննէլ:

Այս մարդը, որ Եւրոպայում ահագին ժողովրդականութիւն ստացաւ՝ ներկայացնում էր հարուստահարուած, արնաքամ իրլանդիան: 1800 թուից լստող նա սկսեց իր դժբախտ հայրենիքում մի գործանէութիւն, որի նպատակն էր պատրաստել իրաւազուրկներին, ցոյց տալ նրանց, որ միայն անխոնջ մաքառման միջոցով կարելի է ձեռք բերել այն՝ ինչ անգլիացիները խլել են դարերի ընթացքում: Օ'Կոննէլի նպատակն էր՝ խաղաղ, օրինական միջոցներով մղել կռիւ, մինչև որ իրլանդիան կը ստանայ ազատութիւն: Նա դէմ էր լեղափոխութեան, թէև պարտք էր համարում մի-մի վախեցնել անգլիացիներին, ցոյց տալով, թէ իրլանդիան լուսահատութիւնից կարող է և լեղափոխութեան դիմել: Այդ հակառական պայքարի մէջ Օ'Կոննէլին օգնում էր կաթոլիկ հոգևորականութիւնը: Լինելով տաղանդաւոր ճառախօս՝ նա ման էր գալիս երկրի զանազան կողմերը, տարածում էր իր գաղափարները, իսկ կաթոլիկ քահանաները ամեն տեղ քարոզում էին, որ ժողովուրդը հետևի

իր սազատողին: 1823 թուին Օ'Կոննէլ հիմնեց «կաթոլիկական միութիւն» անունով մի ընդարձակ ընկերութիւն, որի նպատակն էր պաշտպանել կաթոլիկների իրաւունքները: Պարլամենտը պատասխանեց Օ'Կոննէլին, հրատարակելով մի օրէնք, որ արգելում էր սոցպիսի ընկերութիւնները: Կաթոլիկական միութիւնը փակուեց, բայց շուտով էլի վերակազմուեց նոր կանոններով: Մինխտրութեան մէջ էլ հեռոցհեռէ հաստատուեց բարեհաճ տքամագրութիւն դէպի կաթոլիկները: Այսպէս, Գէորգ Կաննինգ, 1827 թուին սասնձնելով առաջին մինխտրի պաշտօնը՝ վճռեց իրաւունքներ տալ կաթոլիկներին: Օ'Կոննէլ, սակայն, չը սպասեց, թէ երբ մինխտրութիւնը իր կամքով մի քան կանէ և վճռեց հարցը լուծել զորժնականապէս: Այդ նըպատակով նա 1828 թուին իրբանցիպաւում պատգամաւոր ընտրուեց: Գա կատարեալ լանդգնութիւն էր երևում, որովհետև Օ'Կոննէլ, իբրև կաթոլիկ, իրաւունք չունէր պատգամաւոր ընտրուել և մտնել համայնքների ժողովը: Մինխտրութիւնը կամ պիտի ընդունէր այդ ընտրութիւնը կամ բացարձակ կռիւ լպտարաբէր իրլանդացիներին: Վերջին միջոցը վտանգաւոր էր. ուստի 1829 թուին Բօյերտ Պիլ վճռեց առաջարկել համայնքների ժողովին կաթոլիկների իրաւունքները որոշող մի օրինագիծ: Թագաւորը համաձայնութիւն տուեց, բայց լուիոն ին վերցրեց իր խօսքը: Պիլ հրաժարուեց,

և որովհետեւ ոչ ոք չուզեց թանեց նրա տեղը՝ թա-
գաւորը հարկադրուած եղաւ նախից նրան հրաւիրել:
Օրինապէ՛ծք ալա անգամ անցաւ. կաթողիկէները
ստացան պատգամաւոր ընտրուելու իրաւունք, ալ
և մի քանի ուրիշ արտօնութիւններ:

1830 թաւին մեռաւ Գէորգ Գ և նրան լա-
ջորդեց Ալիէէլմ Գ, որ իր երկու նախորդների
նման բարենորոգութիւնների անհաշտ թշնամի
չէր: Ազատամիտ կուսակցութիւնը, նպաստաւոր
հանդաւանքներ տեսնելով՝ նորից առաջ քաշեց
ընտրուցական ընտրութիւնները, որը աւժամանակ
դէն էր դրել՝ արժասականների շարժման պատճա-
ռով 1830 թ. ընտրութիւնների ժամանակ պատ-
պանողականները աննշան մեծամասնութիւն ստա-
ցան: Տրանսիարում ալը տարին տեղի ունեցած
լեղապոխութիւնը . ոգևորեց ընտրութիւնները. կազմու-
սւիցներին: Մի քանի տեղերում կազմուեցան բան-
ուորների քաղաքական ընկերակցութիւններ, ո-
րոնք ընդարձակ չափերով քարոզում էին ընտրութի
անհրաժեշտութիւնը: Սակայն ասորիները գեւ պինդ
էին կանգնած. և երբ ազատամիտների պարագլուխ
Եօրգ Գրէլ լորդերի պալատում ճառ ասաց ընտրու-
թիւնների ձեր բարեփոխելու մասին՝ պահպանո-
ղականների պարագլուխ Ալէքիսդա՛ն պատասխա-
նեց, թէ ինքը չը գիտէ մի պատճառ, որ ցոյց տար
թէ հարկաւոր է փոփոխութիւն մտցնել ընտրու-
ցական կարգերի մէջ: Այս լազտարարութիւնը մի-

նիստրութեան տապալման պատճառ դարձաւ Քազաւորը մինիստրութիւնը լանձնեց լօրդ Գրէլին, որ պատրաստ ունէր ընտրողական ըէֆօրմի ծրագիրը:

Ազատամիտների պահանջը բաւական համեստ էր: Ենթադրւում էր ոչնչացնել «փտած տեղերը» և նրանց պատկանող¹¹⁹ պատգամաւորական տեղերը տալ աւելի մեծ ազգաբնակութիւն ունեցող քաղաքներին: Պատգամաւորների թիւը համալնքների ժողովում մնում էր նոյնը: Այսքան չափաւոր պահանջն էլ չօգնեց ազատամիտներին. ծրագիրը համալնքների ժողովում հեզնական ծիծաղ չարուցեց. պահպանողականները միահամուռ ջանք գործ դրին և օրինագիծը միայն մի ձայնի առաւելութեամբ ընդունուեց: Լօրդ Գրէլ ստիպեց թագաւորին արձակել պատգամաւորների ժողովը: Նոր ընտրութիւններ նշանակուեցան, և ազատամիտները լաղթութիւն տարան: Համալնքների ժողովը ընդունեց ըէֆօրմի օրինագիծը: Բայց նոր արգելք. — լօրդերի պալատը մերժեց նրան: Հասկանալի է, թէ ինչ զայրոյթ էր պատճառում ժողովրդին մի խումբ արտօնուածների այս լամառ դիմադրութիւնը: Սկըսուեց յուզմունք. կայացան բողոքի բազմաթիւ միտինգներ, ցույցեր: Բիրմինգէմի քաղաքական դաշնակցութիւնը չալտարտրեց, որ եթէ ընտրական ըէֆօրմը չընդունուի՝ ինքը կը դադարեցնէ հարկեր տալը: Համալնքների ժողովը երկրորդ անգամ ըն-

դունեց օրինագիծը. լօրդերը այս անգամ քաջութիւն չունեցան մերժել, ուստի սկսեցին ալլանդակել ներկայացրած ծրագիրը: Իզուր մինխտրութիւնը սպառնում էր լօրդերին, հաւատացնելով որ նրանց լամառութիւնը ժողովրդական ապստամբութեան պատճառ կը դառնայ: Երբ այդ միջոցն էլ չօգնեց՝ մինխտրութիւնը դիմեց թագաւորին, խնդրելով որ նա հարկադրէ լօրդերին ընդունել ծրագիրը ամբողջութեամբ: Թագաւորը կարող էր այդ բանը անել, քանի որ նրա իրաւունքն էր նոր լօրդեր նշանակել և ալդպիսով խախտել օրինագծին հակառակուող մեծամասնութիւնը: Բայց նա չուզեց այդ միջոցին դիմել և ընդունեց լօրդ Գրէյի հրաժարականը: Սակայն ժողովրդական պահանջները այնքան խիստ էին, որ տօրինները չը համարձակուեցան կառավարութեան գլուխ անցնել, և Ա. իլհէլմ ստիպուած էր նորից դիմել Գրէյին, խոստանալով նոր լօրդեր նշանակել: Միայն այդ ժամանակ լօրդերի պալատը զիջեց և ինքն էլ ընդունեց նոր օրինագիծը 9 ձայների առաւելութեամբ (1832 թ.):

Այսքան դժուարութիւններով ձեռք բերած րէֆօրմը ընտրողական իրաւունք էր տալիս մօտ 400,000 մարդկանց: Բանուորների մեծամասնութիւնը դարձեալ զրկուած մնաց այդ իրաւունքից. ընտրութիւնների կարգերը մնում էին նույնը: Բայց

որքան եւ չնչին լինէր ազատամիտներէ աջադու-
թիւնը՝ առաջին քալը արուած էր: Համայնքների
ժողովը այնուհետև ազգի ներկայացուցիչն էր դառ-
նում և նրա միջոցով ժողովուրդը ձեռք էր բե-
րում իր երկրի կառավարութիւնը: Էին Անգլիան
չարդ ու փշուր էր դառնում:

Նիւ-Արկի պատգամաւորը — Բանասրահան շարժում և
 «Ձարտիտներ»։ — Օ'հոննէլ և Իրլանդիտ — Վլադասոն — Կրո-
 նական բանակալութեան ջատագով։ — Մաքսալին բարե-
 փոխուիներ։ — Առաջին արշաւանք արածուած դասակարգի
 գէմ։ — Սով Իրլանդիայում։ — Հացարատիկների մաքար։ — Եր-
 լանդապոն չեղափոխութիւն։ — Հերձուած պահպանողական
 կուսակցութեան մէջ։ — Պալմերսոն և արտաքին քաղա-
 քականութիւն։ — Դոն-Պաշիֆիթի գործը։ — Բողոք անարդա-
 րութեան գէմ։ — Վլադասոն և ընումը-թագաւորի թարգա-
 րոտութիւնները։ — Հռչակաւոր նամակներ։ — Դաշինքների
 պարտութիւնը։

Համալսարանից դուրս գալուց լետով Վլադ-
 սոն գնաց ճանապարհորդելու։ 1832 թուին նա
 գտնուում էր Իտալիայում՝ երբ Նիւ-Վէստլի դուքսը
 առաջարկեց նրան պատգամաւոր ընտրուել Նիւ-
 Արկ անունով տեղում։ Դուքսը, ինչպէս գրեմնք՝
 Վլադասոնին ճանաչում էր իր որդու նամակներով,
 որոնք գրուած էին Օքսֆորդից։ 22 տարեկան երի-
 տասարդը ընդունեց այդ առաջարկութիւնը և զը-
 նաց Անգլիա՝ իր ընտրողներին ներկայանալու և
 իր քաղաքական դաւանանքները հրապարակ հա-

նելու համար: Այդ դաւանանքները— թնչ խօսք— նոյնն էին՝ ինչ որ համալսարանում, այսինքն պահպանողական: Եւ ուրիշ կերպ նա չէր էլ արժանանալ Նիւ-Կէստլի դուքսի հովանաւորութեան: Ընտրողների առաջ Գլադստօն լալտնեց, թէ ինքը կուսակցութիւններից անկախ մարդ է: Բայց և այնպէս ասաց, որ ինքը չը պիտի հետևի լաճախ փոփոխութիւններ մտցնելու վտանգաւոր մօղային, այսինքն որ ինքը ըէֆօրմների հակառակորդ է: Ապա Աստուածաշունչից վկայութիւններ բերելով՝ հաստատեց որ ստրկութիւնը պէտք է պահպանուի: Ստրուկ նեգրերին Գլադստօն առաջարկում էր նախ ըարոյապէս ազատել, ամենքին քրիստոնեակ դարձնելով, և ապա միայն տալ ֆիզիքական ազատութիւն, մարդկային իրաւունքներ:

Այդ ճառը, իհարկէ, դուր չեկաւ Նիւ-Արկի ընտրողներին. ահագին մեծամասնութիւնը նրա դէմ էր: Բայց թնչ վնաս: Նիւ-Արկը «զրպանի տեղերից» մէկն էր և պարտաւոր էր ընտրել՝ ում դուքսը կը կամենայ: Դուքսը Գլադստօնին էր ուզում, և սա պատգամաւոր դարձաւ ու համայնքների ժողովում նստեց պահպանողականների նստարանների վրայ:

Կային երկու կարևոր հերթական հարցեր— ստրկութեան վերացումը և Խրլանդիայի խռովութիւնները: Պարլամենտին առաջարկուած էր՝ ազատութիւն տալ անգլիական գաղթականութիւնների

մէջ եղած բոլոր ստրուկ նեղրերին և այդ առիթով
Երկար վիճաբանութիւններ էին տեղի ունենում:
Գլադատօն կրկնում էր համարեա նոյնը՝ ինչ լա-
տնել էր իր ընտրողներին *)։ Իսկ Իրլանդիայում
դեռ 1831 թուին ծագել էր լամառ ապստամբու-
թիւն։ Իրլանդացի կաթոլիկները թէև մի քանի
իրաւունքներ ստացել էին, բայց դարձեալ անբա-
ւական էին. նրանք չազատուեցան այն տասնոր-
դական հարկից, որ տալիս էին անգլիկան եկեղե-
ցուն։ Ժողովուրդը, ոգևորուած Ս'Վօննէլի կրակոտ
ձառերից՝ չէր ուզում վճարել այդ հարկը։ Անգլի-
կան հոգևորականութիւնը ահագին փռասներ էր
կրում. կառավարութիւնը ինքը սկսեց հաւաքել
տասանորդը զինուորների սուիներէի օգնութեամբ:
Իրլանդացիները բռնութեան պատասխանեցին կը-
րակով ու արիւնով. նրանք սպանում էին հար-
կահաններին, սպառնում էին այն մարդկանց, ո-
րոնք ուզում էին վճարել հարկը, կրակ էին տա-
լիս ազարակները, ոչնչացնում էին ցանքսերը, կո-
տորում էին անասունները. 1832 թուին այդ տե-
սակ լանցանքների թիւը հասաւ 9,000-ի: Կառավա-
րութիւնը պահանջեց պարլամենտից՝ իրաւունք
տալ մի շարք ամենախիստ միջոցներ ձեռք առ-

---

*) Չը նալած պահպանողականների լամառ գիմա-
դութեան՝ նեղրերի ազատութեան օրինադիժը ընդուն-
ուեց 1833 թուին:

նելու իրլանդացիների դէմ: Գլադստօն չը բարձրաց
աղջ միջոցների դէմ, ընդհակառակն, պաշտպանուժ
էր անգլիկան եկեղեցու շահերը:

Ստեփն այսպիսի լեռանդէմ ուղղութեամբ էլ
նա լու ապուստրութիւն էր թափում ամենքի վրայ: Ստենարանական զարմանալի ընդունակութիւննե-
րը, անկեղծութիւնը, պարզութիւնը, դէպի նակա-
ռակարգն ունեցած յիասկ և բարեխիղճ վերաբեր-
մունքը նրան շատ դուրս բերին պարլամենտա-
կան հասարակ գործիչների շարքից: Այդ է պատ-
ճառը, որ երբ 1834 թուին մինխարութիւնը ան-
ցաւ պահպանողականների ձեռքը՝ Բօքէթա Պիլ ա-
ռաջարկեց Գլադստօնին Ֆինանսների մինխարի
օգնականի պաշտօնը: Բայց շատ կտրճ էր աղջ պաշ-
տօնավարութիւնը. մի քանի ամսից լետոյ Պիլի
մինխարութիւնը տասպալուեց: Աւ այնուհետև մին-
չև 1841 թիւը Գլադստօն լոկ պատգամաւոր էր:

Այդ ժամանակամիջոցում նա ականատես էր
մի շարք նշանաւոր անցքերի, որոնք անագին նը-
շանակութիւն ունէին Անգլիայի համար և, ան-
կասկած, շատ ազդեցին Գլադստօնի ապագայ գոր-
ծունէութեան վրայ:

Մեզին թշուառ իրլանդիական չէր, որ խանդա-
րում էր անգլիական արիստօկրատիայի հանգստու-
թիւնը: Վազուց էր նա կռոււմ իր ազատութեան
համար: Աւ եթէ կռիւը արժճ աւելի կատաղի էր,
աւելի լաւ կազմակերպուած՝ դրա պատճառն այն

էր, որ Օ'Կոննէլ հիանալի կերպով օգտոււմ էր իր ազգի բարոյական կենսունակ ոյժերից: Նա կըրթել էր իրլանդացիներին, դարձրել էր նրանց ազատութեան ֆանատիկոս զինուորներ: Իրլանդիան հասկանում էր, որ իրան ամենից առաջ հարկաւոր է քաղաքական անկախութիւն, ու մի սիրտ, մի հոգի դարձած՝ կրկնում էր այն՝ ինչ ասում էր Օ'Կոննէլ: Միայն դաշոյնը չէր նրա դատի պաշտպանը. դպրոցները բազմանում էին, բարոյական կրթութեան ոյժը լայն ծաւալ էր ընդունում: 1834 թուին Օ'Կոննէլ առաջարկեց պարլամենտին, որ Զնջուի 1800 թուականի միաւորման օրէնքը և Իրլանդիան ստանալ իր անկախ կառավարութիւնը: Ինն գիշեր շարունակոււմ էին վիճարանութիւնները: Մի ճառի մէջ, որ տեեց վեց ժամ, Իրլանդիայի «ազատողը» պատմեց, թէ ինչ լանցանքներ է Անգլիան գործել իր հայրենիքում և ապացուցանում էր որ Իրլանդիան, դառնալով անկախ՝ կը լինէր Անգլիայի հաւատարիմ բարեկամը թէ երջանկութեան և թէ դժբախտութեան ժամանակ և այլևս Անգլիայի խալտառակութիւնը, թուլութիւնը և վտանգը չէր լինի: Բայց առաջարկութիւնը մերժուեց 485 ձայների բազմութեամբ. կառավարութիւնը, սակայն, խոստացաւ նշանաւոր ռէֆորմներ և թեթևութիւններ շնորհել իրլանդացիներին: Եւ Օ'Կոննէլ վճռեց սպասել վեց տարի, փորձելու համար, թէ սրբան ճիշտ է այդ խոստումը: Սպասել

և միշտ պատրաստ լինել—այդ էր հռչակաւոր գործիչի ծրագիրը: Իրլանդիան իր դատից ձեռք չէր վերցնում, միշտ սպառնում էր անգլիացիներին: Բայց, կրկնում ենք, միայն նա չէր Անգլիայի ցաւը:

Այն ժամանակ, երբ կառավարութիւնը պաշարման դրութիւն էր մտցնում Իրլանդիայում, արգելում էր իրլանդացիներին զէնք կրել և զինուորական ուժով էր խեղդում իրլանդացի հողագործի հեծեծանքները՝ բուն Անգլիայում նորից գլուխ բարձրացրեց բանուորական շարժումը: 1832—1834 թուականները, ծանր ճգնաժամ էին անգլիական արդիւնագործութեան համար. մանաւանդ արդիւնաբերական քաղաքները մատնուեցան մեծամեծ դժբախտութիւնների: Բանուորների օրավարձը պակասեց. աղքատութիւնը, որ առանց այդ էլ ահագին չափեր ունէր Անգլիայում՝ ծարալեղութեան հասաւ: Դեռ 1831 թուին Անգլիայի ազգաբնակչութեան մի ութերորդ մասը—1,276,620 հոգի—ապրում էր կառավարութեան տուած նպաստներով: Դրութիւնը այնքան անտանելի դարձաւ, որ կառավարութիւնը 1833-ին մի լատուկ լանձնաժողով նշանակեց աղքատութեան պատճառները և կարօտեալների կարիքը ուսումնասիրելու համար: Փննութիւնը լուր հանեց զարհուրելի փաստեր: Մեծ քաղաքներում, օրինակ Լօնդօնում, Մանչեստրում, Լիվըրպոլում, ամենափարթամ հարստութեան կողքին բոլն էր դրած ամենասոսկալի աղքատութիւնը:

Տասնեակ հազարաւոր մարդիկ ապրում էին անասունների պէս, օդից ու լուսից զրկուած, նեղ, խոնաւ բնակարաններում: Զերմախաբ (տիֆը), հարինքը, թոքախաբ աւերմունքներ էին գործում այդ դժբախտների մէջ: Լիվրպուլում կային 7800 նկուղներ, որոնց մէջ բնակւում էին 40,000 բանուորներ: Բայց ինչ նկուղներ... Դրանց հարեանցի նկարագրութիւնն անգամ ստորափ է սղղում: Այսպէս էր քաղաքներում: Իսկ գիւղերի դրութիւնը աւելի զարհուրելի էր: Անբարոյականութիւնը, իհարկէ, պարարտ հող էր գտնում այդ իրական դժոխքում: Բանուորը ազատ ժամանակը անց էր կացնում գինետան մէջ. ընտանիքի հիմքերը խախտուած էին: Լօնդօնում կային 80,000 պոռնիկ կանալք. հաշուել են, որ այս թշուառներից տարեկան 8000 հոգի մեռնում են հիւանդութիւններից կամ անձնասպանութիւն են գործում: Ապօրէն զաւակների թիւը 1835-ին՝ միայն Անգլիայում 71,298 էր: Սաստիկ տարածուած էր և երեխաներ սպանելու լանցանքը:

Կարիքը առաջադիմութեան սկզբնապատճառն է: Սոված բազմութիւնը դուրս եկաւ իր թըշուառութեան որջերից և սկսեց պահանջներ անել: Անցել էին այն ժամանակները, երբ աղքատը լուռ տանում էր իր թշուառութիւնը, հաւատալով որ աղքատութիւնը երկինքն է տալիս: Այժմ անգլիական բանուորը գիտէր, որ իր դժբախտութեան

պատճառն այն է, որ ինքը ստրուկ, իրաւունքներից զրկուած է, արտօնուած դասակարգին ենթարկուած: Նա պահանջեց, որ իրան էլ տրուին կառավարելու, ղճիւններ կալացնելու իրաւունք: Եւ իրաւ, ինչ էին տալիս այն մարդիկ, որոնք իրանց ձեռքն էին անց կացրել բանուոր, հողագործ, արհեստաւոր դասակարգերը կառավարելու մենայնորհրդ: Ամբողջ կէս դար Անգլիան կառավարում էին պահպանողականները: Նրանք շատ լաւ հասկանում էին, որ հին կարգերը անխախտ կը մնան միշտ՝ քանի հասարակ ժողովուրդը կը լինի տգէտ, անզարգացած: Աւսում տալ աղքատին՝ նշանակում էր բաց անել նրա աչքերը, սովորեցնել նրան չը լարգել այն հիմնարկութիւնները, որոնք աղքատութեան պատճառն էին: Արտօնուած դասակարգի շահերը պահանջում էին, որ աշխատաւոր մարդը քիչ վարձ ստանայ. այդ անարդարութեան հետ ինչպէս կարող էր հաշտուել աշխատաւորը՝ եթէ նա կրթուած, զարգացած լինէր: Այդ էր պատճառը, որ տօբիները ժողովրդական կրթութեան մասին որեէ հոգ չէին տանում: Եւ այժմ, երբ գործերի պակասութիւնը սով էր ստեղծել չքաւորների հազարն ըստ ըստ կառավարող դասակարգերը, այդ հարուստ արիստոկրատները: Փոխանակ պատճառները քննելու, փոխանակ ճար ու միջոց գտնելու՝ նրանք զինուեցան աղքատութեան դէմ: Տեսնելով

որ կառավարութեան միջոցներից ազգասներին տրուող ողորմութիւնը տարէցտարի Կոնստանտնուպոլսի մարտի 1835 թուին հրատարակուեց մի օրէնք, որի զլիսաւոր սկզբունքը հետեւեալն էր. «Ազգատուութիւնը մի ծանր լանցանք է, որի համար մեղաւորը պիտի պատժուի»: Այս օրէնքով ազգատը իրաւունք չունէր նպաստ ստանալ իր տանը, այլ պիտի գնար բանուորական տները, ուր նրան հարկադրում էին կատարել ամենածանր աշխատանքներ: Նրան բաժանում էին իր կնոջից, երեխաներից, և նա ենթարկուած էր վերատեսուչների կամավականութեան: Միայն անճարութեան վերջին ծալրին հասած մարդն էր թող տալիս իրան ժտնել այդ բարեգործական բանտերը...

Եւ այսպէս, բանուորները պահանջում էին իրաւունքներ: Նրանց առաջնորդ հանդիսացան արմատականները, որոնք կազմեցին պահանջների հետեւեալ ծրագիրը. 1) Չափստուութեան իրաւունք ամեն մի չափահաս մարդու համար, որ առողջ խելքի տէր է և որեէ լանցանք չէ գործել. 2) Պարլամենտը պիտի վերանորոգուի ամեն տարի, այսինքն ամեն տարի ընտրութիւններ լինին. 3) Պարլամենտի անդամներին ռոճիկ արուի, որպէս զի ազգատ մարդիկն էլ պատգամաւոր դառնան:

4) Ընտրութիւնները կատարուին գաղտնի քուէ-արկութեամբ, որպէսզի վերացուին կաշառքները, և ուժեղ ու ազդեցիկ մարդիկ չը վախեցնեն ընտրողներին. 6) Վերացնել ընտրողական ցենզը և ընտրողական շրջաններին հաւասար իրաւունքներ տալ:

Այս ծրագիրը անուանուում էր «Ժողովրդական կանոնագիր» («խարտիա») կամ ինչպէս անգլիերէն ասուում է՝ «չարտ», որից ամբողջ շարժումը ստացաւ «Չարտիստների շարժում» անունը: Բուն բանուորական շարժումը շուտ դադարեց՝ երբ արդիւնաբերութիւնը ազատուեց աննպաստ հանգամանքներից և սկսեց իր սովորական ընթացքը. բայց չարտիստների շարժումը, որ լաջորդեց բանուորական շարժման և դարձեալ բանուորների աջակցութեամբ և ոյժերով էր առաջ գնում՝ տեւեց մինչև 1839 թուականը: Չարտիստների գործունէութեան կենտրոնը Բիրմինգէմ քաղաքն էր, քալց բոլոր մեծ կենտրոններն էլ համակրում էին նրանց պահանջներին: Այսպէս, Մանչէստրում մի միտինգ կազմուեց, որին մասնակցում էին 300,000 մարդիկ. ճառախօսներից մէկը այսպէս ձեակերպեց քարենորոգութեան կողմնակիցների բաղձանքը. «Վերաքանչիւր ազատ մարդ, որ շնչում է Աստուծու ազատ օգը և կոխ է տալիս Աստուծու ազատ հողը՝ իրաւունք ունի սեփական օջախի տէր լինելը»: Մի ուրիշ քաղաքում գումարուեց նոյնպիսի

համակրական միտինգ, որին մասնակցում էին 40,000 կանաչք, Նկատենք և այն, որ բանուտրական շարժման մասնակցում էր Բօքէրտ Օուէն, հուշակաւոր մարդասէր և բարեկորոգիչ Օուէնը, որ իր ամբողջ կեանքը նուիրել էր բանուորների դրութեան բարւոքման, գեղեցիկ գործեր էր կատարել, բայց և ալդպէս չէր կարողացել գլուխ բերել իր մեծ ծրագիրը:

Տօրիների կուսակցութիւնը սարսափելի կատաղութեամբ էր նպում բանուորական շարժման և պահանջում էր կառավարութիւնից խիստ միջոցներ ձեռք առնել: Բայց անցել էր նրանց գերիշխանութեան ժամանակը. ազատամիտ կուսակցութիւնը, որի ձեռքում էր կառավարութեան գեկը, թէև չէր ընդունում արմատականների ծրագիրը, թէև չափաւոր բարեկորոգումների կողմնակից էր՝ բայց թույլ տուեց որ ժողովուրդը ազատ հաւաքուի, խօսի իր կարիքների մասին: Ազատամիտների համար շատ նպաստաւոր էր և այն հանգամանքը, որ 1837 թուին անգլիական գահը բարձրացաւ Վիկտորիա թագուհին, 18 տարեկան մի օրիորդ, որ ազատամիտ ուղղութեամբ էր կրթութուած և որ կատարեալ պարլամենտական կառավարութիւն հաստատեց Անգլիայում, այսինքն մի նիստրութիւնը լանձնում էր այն մարդկանց, որոնք մեծամասնութիւն ունէին պարլամենտում:

Վիկտորիայի թագաւորութեան երկրորդ տա-

րին, 1838-ին, Անգլիայում գործեալ առևտրական տնտեսիկ տազնասոյ սկսուեց: Այդ ժամանակ Մանչեսթրում գոյութիւն ստացաւ մի նոր շարժում—ազատ առևտրի կողմնակիցների շարժումը: Նրա հոգին էր գործարանատէր Կօբդէն, Անգլիայի նշանաւոր գործիչներից մէկը, իսկ նրան օգնում էր հռչակաւոր հետտոր, արմատական Զօն Բրալտ: Կօբդէն պահանջում էր, որ ջնջուին հացահատիկների մուտքը արգելող օրէնքները, վերացուին հովանաւորող մաքսերը:

Նւ այսպէս, 30-ական թուականների վերջին, միաժամանակ երեք շարժումներ—իրլանդական, շարախատների և ազատ առևտրի—կռիւ էին բալտարարել անգլիական արխատկրատիային: Գլազատոն, իբրև պահպանողական կուսակցութեան անդամ՝ այս երեք շարժումներից միայն մէկի գէմ դուրս եկաւ: հրապարակով: Դա իրլանդական շարժումն էր: 1838 թուին Օ'Կօննէլ նորից փորձեց ջնջել անգլիական եկեղեցու իրաւունքները Իրլանդիայում, բայց աջողութիւն չը գտաւ: Այդ միջոցին էր որ Գլազատոն հրատարակեց իր առաջին քաղաքական բրօշուրը, որ նուիրուած էր պետական եկեղեցու հարցին: Նա ասում էր, որ սպետութիւնը ունի իր խիղճը», հետևաբար նրա իրաւունքըն է պարտաւորեցնել բոլոր քաղաքացիներին՝ պաշտպանել իր ընտրած եկեղեցին: Իսկ երբ նրան պատասխանեցին, թէ այս սկզբունքը առաջ կը

քերէ կրօնական հալածանքներ՝ նա հազաւ ալն աստիճանին, որ ասաց թէ պետութիւնը իր քաղաքական պարտքը կատարելու համար կարող է հալածանքներից խուսափելը երկրորդական բան համարել: Այս ֆանատիկոս-կղերական ուզողութեան մէջ Գլադստօն առաջին անգամ մի ուժեղ և համոզիչ դիմադրութեան հանդիպեց նշանաւոր կրիտիկոս և պատմաբան Մակօլէյի կողմից, որ անխնայ քննադատութեան ենթարկեց այդ գրեւածքը: Սակայն Մակօլէյ արժանապէս գնահատեց հեղինակի տաղանդը և ասաց, որ տօրիների կուսակցութեան մէջ մի նոր, փալլուն աստղ է ծագում: Նա մասամբ չէր սխալում. աստղ, ճիշտ է, ծագում էր, բայց ոչ պահպանողական կուսակցութեան համար... Բրօչիւրը մեծ տպաւորութիւն գործեց և կարճ միջոցում երեք անգամ հրատարակուեց:

Բայց Գլադստօն այս գրքի վրայ աշխատելիս՝ ստացել էր աչքերի հիւանդութիւն և բժիշկների խորհրդով առ ժամանակ գնաց Իտալիա: Այստեղ նա ծանօթացաւ Ստեփան Գլին անունով մի մարդու ընտանիքի հետ և 1839-ին վերադառնալով Անգլիա՝ ամուսնացաւ նրա մեծ աղջկալ, Կատերինայի հետ և բաժինք ստացաւ Հօլարդէն ամրոցը, ուր ապրում էր նա մինչև վերջը: Մի տարուց լետոյ նա հրատարակեց իր երկրորդ աշխատութիւնը, որ նոյնպէս վերաբերում էր եկեղեցական իրաւունքի հարցին և պաշտպանում էր

նորն մտքերը, որոնք լաւտնուած էին առաջին բրօշուրի մէջ:

1839 թ. փետրվարին շարտիստները ներկայացրին պարլամենտին մի խնդրագիր, որով պահանջուած էին ընդունել իրանց առաջարկութիւնները: Խնդրագրի տակ կային 1.200,000 ստորագրութիւններ: Բայց համայնքների ժողովը ծաղրեց այդ առաջարկութիւնները և ձայների մեծամասնութեամբ վճռեց նորն-իսկ քննութեան չենթարկել նրանց: Չարտիստների շարժումը առժամանակ դադար առաւ: Մնացին ազատ առևտրի կողմնակիցների և իրլանդական շարժումները:

1841 թ. Բօքէրտ Պիլ՝ նորից կառավարութեան գլուխն անցաւ և Վլադստօնին տուեց վաճառականութեան միջնորդի օգնականի պաշտօնը: Հետզհետէ զգալի էր դառնում, որ պէտք է փոխել մաքսային հարկերը և ազատել առևտուրը արհեստական կապանքներից: Ժողովրդի պահանջը գնալով սասականում էր, իսկ Բօքէրտ Պիլ՝ այնքան լամառ պահպանողական չէր, որ միանգամայն անտես առնէր այդ պահանջը: Նա սկսեց զիջողութիւններ անել, չը նախած որ իր կուսակցութիւնը, լօրդերը, կղերականութիւնը ղիմադրութիւն էին ցոյց տալիս: 1842 թուին միջնորդութիւնը համաձայնուեց վերաքննել մաքսային օրէնքները: Քա մի հսկայական աշխատութիւն էր, և Վլադստօն իր բոլոր եռանդով նուիրուեց

նրան: Մաքսի ենթարկուած առարկաների թիւը հասնում էր 1200-ի: Գլադստոն վերաքննեց 750 առարկաների հարկերը, կամ ոչնչացրեց նրանց կամ սաստիկ պակասեցրեց: Պետական ելնմտացուցի մէջ դրանից գուայցած ղէՔիցիտը 'նա ծածկեց' սահմանելով տուրք եկամուտներից: Այդ ժամանակից Գլադստոն երևելի Ֆինանսագէտի հուշակ ստացաւ:

Հետզհետէ նա համոզոււմ էր, որ բարեփոխումները անհրաժեշտ են, որ առանց դրանց երկիրը չէ կարող առաջադիմել: Սկսուեցան մի շարք թէև թեթև, բայց կարևոր օրէնսգրական ձեռնարկութիւններ. մահացու հարուածներ էր ստանում հովանաւորող քաղաքականութեան սիստեմը, որ արտօնութիւններ էր ստեղծում մի դասակարգի համար ի վնաս ամբողջ ազգութեան: Սակայն եկեղեցական հարցերի մէջ Գլադստոն դեռ նոյնն էր: Ուստի երբ Բօբէրտ Պիլ' խոստացաւ իրլանդացի պատգամաւորներին, թէ ինքը կաշխատի իրաւունքներ շնորհել իրլանդական դպրոցներին և աւելացնել ալն նպաստը, որ կառավարութիւնը տալիս էր իրլանդական կաթոլիկ դպրոցին՝ Գլադստոն անկարելի համարեց մնալ մինիստրութեան մէջ, քանի որ ինքը մի քանի տարի առաջ ուրիշ կարծիք էր լալտնել իր բրօշխւրների մէջ:

Բայց Պիլ' չէր կարող զիջումներ չանել իրլանդացիներին: 1840 թուին, երբ վերջացաւ վեց

տարուայ ժամանակամիջոցը, Օ'կոննէլ վերանորոգեց իր պահանջը: Նա անագին պատրաստութիւններ էր տեսնում: 3.700,000 իրլանդացիներ հպատակուած էին Օ'կոննէլին, շարժւում էին ամնպէս՝ ինչպէս նա էր ցոյց տալիս, և պահանջում էին որ Իրլանդիան անջատուի Անգլիայից: Պահանջում էին բացարձակ, առանց բռնութիւններ գործ դնելու: Օ'կոննէլ դարձել էր Իրլանդիայի կուռքը. նրան պաշտում էին, նրա խօսքը սուրբ էր ամենքի համար: Տեղի էին ունենում անագին միտինգներ: Մի բլուրի մօտ, որի վրայ մի ժամանակ կատարում էր իրլանդական թագաւորների թագադրութիւնը՝ հաւաքուեց միտինգ 1.200,000 մարդկանցից: Յաճախ լուսադէմին կարելի էր տեսնել միախնդների տեղերում անթիւ մարդիկ, որոնք խումբ-խումբ ծունկ չոգած կաթուղի քահանաների առաջ, լսում էին առաւօտեան ժամասացութիւնը. խունկը ծխում էր, հոգևոր երաժշտութեան ձայները տարածւում էին քամու հետ: Ժողովուրդը առանց աղմուկի, հանդարտ խօսում էր, և երբ անգլիական զօրքերը ուղարկւում էին ժողովի տեղերը՝ բաւական էր մի թեթև պահանջ—և ժողովները կատարեալ կարգապահութեամբ ցրւում էին: Օ'կոննէլ արդէն պատրաստութիւն էր տեսնում Գուրլինում իրլանդական պարլամենտի համար շինութիւն կառուցանելու համար: Եւ որպէս զի ցոյց տալ, թէ իրլանդացիները կարող են իրանք իրանց

կառավարել՝ նա հիմնեց տեղական դատարաններ, որոնց ղեմուժ էին բոլոր իրլանդացիները, անտես անելով անգլիական դատարանները: 1843 թուի հոկտեմբերի 3-ին Դուբլինի մօտ պիտի գումարուէր մի միտինգ, որ բազմամարդութեամբ պիտի գերազանցէր մինչև այդ տեղի ունեցած բոլոր միտինգները: Այդտեղ ժողովուրդը պիտի ստորագրէր Թագուհու անունով գրուած այն հանրագիրը, որ պահանջում էր Իրլանդիայի անջատումը: Օ'Կոննէլ չարտարարեց, որ ինքը կը կազմէ մի ժամանակաւոր պարլամենտ, որը կը կառավարէ երկիրը՝ եթէ անգլիական կառավարութիւնը մերժէ ժողովրդի հանրագիրը: Բայց միտինգը չը կապացաւ: Կառավարութիւնը շատ ուշ իմացաւ նրա մասին, և երբ զօրքերը գնացին միտինգի տեղը՝ բոլոր հանապարհները ծածկուած էին մարդկանց անհամար խմբերով, որոնք շտապում էին ժամանակին հասնել: Ընդհարումը զօրքերի և ժողովրդի մէջ անխուսափելի էր. բայց Օ'Կոննէլ համոզեց ամենքին հարստակուել կառավարութեան կարգադրութեան, և ժողովուրդը ցրուեց:

Կառավարութիւնը վճռեց միջոցներ ձեռք առնել հռչակաւոր հարեհասէրի դէմ. լօրգերի պալատը համարեա միաձայն վճռեց դատի ենթարկել Օ'Կոննէլին: Դատարանը դատապարտեց նրան սուգանքի և մի տարուալ բանտարկութեան: Օ'Կոննէլ գնաց բանտ, բայց բողոք ներկայացրեց լօր

դերի պալատին, որ այժմ արդարացրեց նրան: Այս ժամանակից Օ'Կոննէլի ազդեցութիւնը թուլացաւ: Նրա կողմնակիցների մի մասը հեռացաւ, որովհետեւ չէր համակրում նրա բռնած ուղղութեան: Նա սկզբից դէմ էր լեզափոխական միջոցներին և շարունակ այն էր քարոզում, թէ անկախութիւն ձեռք բերելու ամենալաւ միջոցն է գործել օրինական ճանապարհով: Այդ միջոցը, սակայն, չէր օգնում. և Օ'Կոննէլին հակառակուողները կազմեցին «Յրիտասարդ Իրլանդիա» անունով լեզափոխական ընկերութիւնը:

Այս անցքերի ազդեցութեան տակ էր Պիլ՝ աշխատում մասնաւոր զիջումներով գոհացում տալ իրլանդացիներին: Բայց Գլադստօն, չը նալած իր բարեկամների թախանձանքներին՝ 1846 թ. հեռացաւ մինխտրութիւնից: Մինչև այդ նա հրատարակել էր մի նոր աշխատութիւն, որ վերաբերում էր նոր ընդունած առևտրական օրէնսդրութիւններին: Այստեղ արդէն երևում է ազատ զարգացման պաշտպան Գլադստօնը: Նա ասում էր. «Այսուհետև պետական իմաստութիւնը այն չի լինի, թէ պէտք է հովանաւորել մի որևէ դասակարգի, այլ այն, որ արդիւնագործութիւնը և բանուորները ազատուած լինին արտօնութիւնների և մենաշնորհների կապանքներից»:

Ասում են, որ Բօբէրտ Պիլ՝ Գլադստօնի այս աշխատութեան ազդեցութեան տակ փոխուեց և

ինքն էլ դարձաւ հովանաւորող օրէնքների հակա-
ռակորդ: Նրա ընկերակից մինիստրներից երկուսը
հրաժարական տուեցին, և նա, կորցնելով իր կու-
սակցութեան համակրութիւնը՝ նոյնպէս հրաժար-
ուեց. բայց այդ հրաժարականը չընդունուեց, և
Պիլ, նորից առաջին մինիստր դառնալով, հրաւի-
րեց Վլադատօնին և տուեց նրան գաղթականու-
թիւնների մինիստրի պաշտօնը:

1846 թուին Իրլանդիան մատնուեց մի զար-
հուրելի դժբախտութեան: Մինչդեռ Ս'կօննէլ գե-
ղեցիկ ապագալի լուսեր էր ներշնչում և կրթում
էր ժողովուրդը ազատասիրական ոգով, իսկ միւս
կողմից կաթոլիկ քահանայ Մաթիու բարոյական
դաստիարակութիւն էր տարածում և ոչնչացնում
էր արեցողութիւնը, հետզհետէ ահագին ժողովրդ-
դականութիւն ստանալով՝ 1846 թուի ամառը լան-
կարժ սկսեց փտել կարտօֆիլը, որ իրլանդական
ժողովրդի գլխաւոր ուտելիքն է և փոխարինում է
հացը: Հիւանդութիւնը մի գիշեր ոչնչացրեց բոլոր
ցանքսերը, օդի մէջ սաստիկ գարշահոտութիւն
տարածելով: Սկսուեց սով, որ տեղեց երկու տարի:
1847 թուին սովից կոտորուեցան 1 միլիօնից ոչ
պակաս մարդիկ: Իրլանդիան ունէր 9 միլիօն ազ-
գաբնակութիւն: Մոսկալի աղէտը սկսեց դատարկել
դժբախտ երկիրը: Ահագին խմբեր գաղթեցին Հիւ-
սիսային Ամերիկա. իսկ երկրում մնացածները կո-
տորում էին ճանճերի նման: Ճանապարհները

ծածկուած էին դիակներով: Սովից մեանում էին փողոցներում, եկեղեցու դռների մօտ. նախ-իսկ հարուստ և նշանաւոր ընտանիքներ չէին ազատուած տարապիւի մահից: Սկզբում պաշտօնական Անդլիան, փոխանակ իրական օգնութիւն հասցնելու սովատանջներին՝ բուականանում էր զանազան խորհուրդներ տալով: Այսպէս, Թագաւորական հողագործական ընկերութիւնը լորդորում էր իրլանդացիներին, որ ոսկորները մի անգամ եփելու տեղ երեք անգամ եփեն, որպէսզի միշտ կերակուր ունենան. միւսները խորհուրդ էին տալիս աղ զրած ձուկ ուտել: Տիրապետում էր այն կարծիքը, որ աղէտը այնքան մեծ չափեր չունի, մանաւանդ այն՝ որ չը պէտք է սովորեցնել ժողովուրդը ձրիակերութեան և այլպիսով անբարոյականացնել նրան:

Բայց Բօքէրտ Պիլ՝ հասկացաւ, որ իրլանդացուն հաց է հարկաւոր և ոչ թէ խորհուրդ: Նա անմիջապէս առաջարկեց դրսից ներմուծող հացահատիկների մաքսը իջեցնելու մի օրինագիծ և անց կացրեց այդ կարևոր առաջարկութիւնը արտամիտների օգնութեամբ: Նոր օրէնքը սահմանում էր այնքան չնչին մաքսահարկ, որ հացի աւետուրը կարելի էր ազատ համարել: Պահպանողականների կատաղութիւնը իրանց պարագլխի դէմ անսահման էր: 333 պահպանողականներից միայն 104 հոգի էին օրինագծի կողմնակիցները: Աղմկալուրդ վրնաբանութիւնների ժամանակ պահպանողա-

կանները խիստ վիրաւորական խօսքերով լանդիմանում էին Պիլին, անուանելով նրան դաւաճան, իր կուսակցութեան սկզբունքները ուրացող, ցածանողի և այլն: Այդ կատաղի լարձակումներին պատասխանեց Զօն Բրայտ մի գեղեցիկ ճառով, որի մէջ ապացուցեց, թէ ինչ մեծ գործ է կատարում առաջին մինիստրը: Բրայտ, որ տօրիների անհաշտ թշնամի արմատականների կուսակցութեան էր պատկանում և Կօրդէնի հետ ազատ առևտրի շարժման գլուխն էր անցել, արնպիսի գեղեցիկ զօրներով նկարագրեց Պիլի քաջագործութիւնը, որ առաջին մինիստրը լաց եղաւ: Բայց և արնպէս, պահպանողականները չը ներեցին իրանց առաջնորդին և շուտով ցօյց տուին, թէ ինչ է նըշանակում ոտնակոխ անել ազնուականների շահերը:

Առիթը դարձեալ Իրլանդիան էր: Յեղափոխական կուսակցութիւնը, տեսնելով սովի կոտորածները և պաշտօնական Անգլիայի անտարբերութիւնը՝ քարոզում էր որ աւելի լաւ կը լինէր, եթէ այդքան ժողովուրդը մեռնէր ղէնքը ձեռքին: Ապստամբական այդ շարժումը խեղդելու համար Բօքէրտ Պիլ՝ պարլամենտից լիազօրութիւններ պահանջեց: Ազատամիտները ղէմ էին այդ մտքին. պահպանողականները միացան նրանց հետ, և նոյն օրը, երբ թագուհին հաստատում էր մաքսահարկի նոր օրէնքը՝ Պիլի մինիստրութիւնը տապալուեց:

Գլադստօն, հովանաւորող մաքսահարկերի հակա-
ռակորդ դառնալով՝ այլ ևս չուզեց մնալ պատգա-
մաւոր Նիւ-Արկի շրջանից, որ պատկանում էր ար-
խատօկրատիայի ջերմ պաշտպաններից մէկին,
Նիւ-Կէստլի դուքսին: Նա իր պարտքը համարեց
հրաժարական ուղարկել իր ընտրողներին: 1847
թուին նրան պատգամաւոր ընտրեց Սքաֆօրդի
համալսարանը. դա մեծ պատիւ էր համարուած:

Պիլի մինխատրութեան լաջորդեց Ջօն Բօսսըլլի
ազատամիտ մինխատրութիւնը: Երբ սովը իրլան-
դիայում հասաւ ծայրայեղ չափերի՝ կառավարու-
թիւնը մի շարք միջոցներ ձեռք առաւ սովատանջ-
ներին օգնելու համար: Հասարակական բարեգոր-
ծութիւնը առաստառ նուիրաբերութիւններ էր թա-
փում Իրլանդիա. ուրիշ երկիրներից մեծ քանակու-
թեամբ հաց բերուեց, կառավարութեան ծախսով
սկսեցին ճանապարհներ շինել, որպէսզի սովա-
տանջները գործ ունենան և կարողանան փող
վաստակել: Բայց չը նայած այս բոլորին՝ կոտո-
րածը շարունակուում էր: Պէտք է ասել, որ ալդ
զարհուրելի դժբախտութիւնը մի ահազին օգնու-
թիւն էր իրլանդիայի անխիղճ հողատէրերի համար:
Սովը կոտորում էր իրլանդացիներին. նշանակում
էր որ աղքատ, միշտ լուզուող աղգաբնակութիւնը
ջնջուելով պակասում էր: Հողատէրերը մանաւանդ
ուրախ էին, որ իրլանդացիները գաղթում են ի-
րանց հայրենիքից: Անզլիական մամուլն էլ չէր

ժածկում իր գոհութիւնը: Թող գնան աղքատները, թող հեռանան, ասում էր նա. Անգլիայից, Ծովանդիայից մեծ քանակութեամբ գիւղացիներ կը գաղթեն Իրլանդիա և կը բռնեն հեռացածների տեղը»: Իրախուսուելով այս տեսակ մտքերից՝ Իրլանդիայի հողատէրերը իրանց կողմից ոչինչ չանք չէին խնայում, որ փոխցնեն իրլանդացիներին: Դեռ սովը չէր վերջացել, դեռ մարդիկ կոտորում էին անօթութիւնից, երբ սկսուեցին հողատէրերի բարբարոսութիւնները: Օրէնքը նրանց իրաւունք էր տալիս՝ ասին ժամանակ վճարել գիւղացիներին իրանց հողերից. և ահա այդ իրաւունքը նրանք գործադրում էին լայն չափերով: Տեղի էին ունենում զազանական զարհուրելի տեսարաններ:

Գիւղացիները արտաքուսում էին՝ երբ կամենում էր հողատէրը. ո՛չ փոթորիկը, ո՛չ անձրեղ, ո՛չ ձիւնն ու բուքը չէին կարող արգելք հանդիսանալ: Ուժասպառ ծերերը, օրօրոցի երեխաները, հիւանդները և մեռնողները—ամենքը պիտի հեռանային և պիտի մնային բաց երկնքի տակ: Ահա ինչպէս է նկարագրում մի եպիսկոպոս այդ դժբախտների դրութիւնը. «Ալսօր եօթն հարիւր մարդիկ վճարուեցան իրանց բնակարաններից, թէև նրանցից ոչ ոք, բացի մի հատ մարդուց, ոչինչ պարտ չէր հողատիրոջ: Ոստիկանապետի օգնականները, որոնք նշանակուած էին այդ ազնիւ, աշխատասէր մարդկանց տները քանդելու համար՝

դրադուած էին իրանց սարսափելի գործով մինչև երեկոյ: Ա՛րջապէս վանդալները սարսափաւար կանգ առան երկու տնակների առաջ, որոնց նույնպէս պէտք էր քանդել: Նրանք նոր էին իմացել, որ այդտեղ ճարակած է տիֆը, որից մի քանի բնակիչներ արդէն մեռել էին: Քանդողները աղաչում էին հոգաւորոջ գործակալին խնայել այդ տները, բայց նա անողոք էր և պահանջում էր իսկոյն քանդել: Գործակալը հրամայեց մի լայն վերմակով ծածկել զառանցող հիւանդներին և վերցնել տների կտուրները: Եւ ուղեկցում էի այդ հիւանդներից չորսին. նրանք ծածկուած էին վերմակով, իսկ վերեից ծածկում էր երկինքը: Այս արտաքաման տեսարանները ես երբէք չեմ մոռանալ: Կանանց հեծկտանքները, վախեցած երեխաների ճզվղոցը, աղամարդկանց լուռ լուսահատութիւնը՝ արտասուքներ էին հոսեցնում տեսնողների և լսողների աչքերից: Եւ տեսալ, որ պաշտօնեաներն ու ոստիկանները, որոնք ներկայ էին այդ տեսարանների՝ լաց էին լինում երեխաների նման: Յորդանձրեւը թափւում էր ամբողջ գիշերը և անտուն նահատակներին ցոյց էր տալիս նրանց դրութեան ամբողջ սարսափը: Շրջակայ կալուածատէրերը արգելել էին իրանց գիւղացիներին տեղ տալ այդ խեղճերին՝ գոնէ մի գիշեր մնալու: Առնդուածները գաղթում էին Ամերիկա, բայց կոտորւում էին ճանապարհին:

Այսպէս էր անգլիական արխտոկրատիան մաքրում Իրլանդիան: Սովը և գաղթականութիւնը կարճեւ վերջ էին տալիս Իրլանդիայի հարցին: Բայց աւել ժամանակ գլուխ բարձրացրեց լեղափոխութիւնը: Սովի ամենասարսափելի տարին, 1847 թուին, մեռաւ Օ'Կոննէլ: Նոյն տարուաւ վերջում «Երիտասարդ Իրլանդիան» վճռեց զէնքի դիմել: Նրա ղեկավարներն էին Օ'Բրիէն (հարուստ կալուածատէր իրլանդացի, որ իրլանդական թագաւորների տոհմից էր սերուած), Ֆրանսիս Մէլլըր (23 տարեկան երիտասարդ) և Միչըլ (լալանի մատենագիր և հրապարակախօս): Եղափոխական «Ազգ» լրագիրը տարածւում էր հազարից քանակութեամբ և ժողովրդականացնում էր այն միտքը, թէ փրկութեան միակ միջոցը ապստամբութիւնն է: Բայց «Երիտասարդ Իրլանդիան» մեծ աջողութիւն չունեցաւ ժողովրդի մէջ, քանի որ նրա դէմ գործում էին Օ'Կոննէլի հետևողները: Սրանց մէջ էր Իրլանդիայի ամբողջ կաթոլիկ հոգևորականութիւնը, որ քարոզում էր ժողովրդին, թէ չը պէտք է հետևել լեղափոխականներին: «Երիտասարդ Իրլանդիան» ընդունում էր բոլոր իրլանդացիներին, առանց կրօնի խտրութեան, մինչդեռ Օ'Կոննէլի հիմնած միութիւնը զուտ կաթոլիկական էր: Երկու կուսակցութիւնների մրցութիւնը մի պարզ նշան էր, որ ոչ մի լեղափոխական ձեռնարկութիւն չը պիտի աջողուի: Եւ այնու ամենայնիւ լեղափոխա-

կանները, մի կողմից սպառամբութիւն քարազելով միւս կողմից որպէս էին մշտն հին իրլանդացիներէ գէտ: Յրանտի Մէլլըր մի հասի մէջ գտաւ որտեղ այն սրբալուստեաներին, որոնք ազատութիւնը մի կաթիլ արեան արժանի չեն համարում:

Յնդախտականներին հրեանք պատճառեց փնտրելով թագախաթիւնը, որ տեղի ունեցաւ Պարիզում 1848 թուին և որպէս տարածուեց Գերմանիայում, Աւստրիայում և այլ տեղերում: Իրլանդացիները պատշաճութիւն ուղարկեցին Պարիզ՝ կաթուղի Յրանտի սպանութիւնը խնդրելու համար: Բայց Յրանտիան մտք չունէր իրլանդացի պատճառով կախ տկոյի Անգլիայի գէտ, և Համբուրն քաղաքավարութեամբ չեա զարձակ պատշաճութիւններին: Անգլիական կառավարութիւնը լուսանդիտան չը մնաց: Բոսալի մինիտարութիւնը առժամանակ զոգարեցնել տակց սանձնական ազատութեան (Habeas Corpus) օրէնքը իրլանդիայում և մի շարք խիստ միջոցներ ձեռք առաւ սպառամբութեան գէտ: Սակայն իրլանդական թագախաթիւնի թեւերը կոտորողը կառավարութիւնը չէր, այլ Մ'Կոննէլի կուսակցութիւնը: Կրօնական անհամբերութեան կրակով զուսուած հին իրլանդացիները չէին թալ տալիս, որ գիւղացիները «Տրիտաստորդ իրլանդիայի կողմն անցնեն, իսկ այնպիսիներին, որոնք կանգնած էին թագախաթիւնի գրօշակի սակ՝ աշխատում էին չեա զարձակել:

Այս գործունէութիւնը նրանց աջողուեց: Յեղափոխականներին հաւատարիմ մնացած խումբը Տիպպերարի անունով տեղում շրջապատուեց անգլիական զինուորներով և ոստիկաններով. 118 մարդ կռուավարութեան ձեռքն ընկան, իսկ մնացածները փախան: Օ'Բրիէն և ուրիշները մահուան դատապարտուեցան, բայց թագուհին ստիպուած եղաներել ամենքին և բաւականանալ միայն աքսորելով նրանց Իրլանդիայից: Այնուհետև ղգբախտ կղզին մատնուեց հողատէրերի կամալականութեան, և ամալի դարձաւ: Մեռելութիւն էր տիրում ամեն տեղ, և միայն գիւղացիները շարունակում էին վրէժ հանել հողատէրերից՝ գաղտնի սպանութիւնների, հրձգութիւնների միջոցով: Գաղթականութիւնը դէպի Ամերիկա շարունակւում էր անընդհատ. ալնտեղ կազմակերպւում էր մի նոր Իրլանդիա, որ լցուած էր անասնման ատելութեամբ դէպի Անգլիան:

Ֆրանսիական լեղափոխութիւնը ոտքի կանգնեցրեց և շարտիստներին: Նրանց լիազօրները 1848 թ. ապրիլին հաւաքուեցան Լօնդօնում և մի մեծ հանրագիր կազմեցին: Պէտք էր կարդալ ալլ հանրագիրը մի ահագին ժողովում, որը ալնուհետեւ յիտի թափօր կազմէր և տանէր հանրագիրը պարլամենտին ներկայացնելու: Մինիստրութիւնը վախեց և ժողովն ու թափօրը ապօրինի լալտարարեց. միևնոյն ժամանակ դիմեց գեներալ վելլինգտօնին

և խնդրեց նրան պաշտպանել Լօնդօնը: Գեներալը զօրքեր կուտեց մալրաքաղաքում և հրաւիրեց բնակիչներին կամաւոր գրուել: հաւաքուեց 170,000 մարդ: Ժողովը կալացաւ, բայց թափօրը արգելուեց, և չարտիստների ղեկավարներից մէկը տարաւ հանրագիրը, ներկայացրեց պարլամենտին: Նա ասել էր, թէ հանրագրի տակ 5,716,000 ստորագրութիւն կալ. բայց դուրս եկաւ միայն 1,975,000 ստորագրութիւն և մի քանիոնները՝ գրուած հանաքի համար (օրինակ, Քագուհի, Վելլինգտօն): Չարտիստները չարժման վերջաբանն էր աս:

Այս բոլոր աղմուկներից լստոյ տիրեց խաղաղութիւն: Ազատամիտ մինիստրութիւնը մի առանձին գործունէութիւն ցոյց չը տուեց. նրա ընթօրմների ծրագիրը սպառուել էր: Անգլիան մտաւ 50-ական թուականների շրջանը՝ երբ երկրի ուշադրութիւնը նուիրուեց գլխաւորապէս արտաքին քաղաքականութեան:

Հացահատիկների մաքսահարկը, ինչպէս տեսանք, հերձուած առաջացրեց պահպանողականների մէջ և ալդպիսով թուլացրեց ալդ ուժեղ կուսակցութիւնը: Բօքէրտ Պիլի համախոհները, որոնց մէջ էր և Գլադստօն, բաժանուեցան տօրիներից և կազմեցին մի առանձին կուսակցութիւն (պիլեան), որ իր չափաւոր ազատամիտ հալեացքներով հեռու էր պահպանողականներից, բայց մօտ չէր և ազատամիտներին: Այս կուսակցութիւնը շատ հարցե-

րում ազատամիտների կողմն էր անցնում: Գլադատսոն կամաց-կամաց դիմում էր դէպի ազատամիտները:

1850 թուին Գլադատսոն առաջին անգամ առիթ ունեցաւ բացատրելու, թէ՛ ինչ հայեացքների տէր է ինքը արտաքին քաղաքականութեան հարցերում: Այդ ժամանակ Րոսսըլի մինիստրութեան մէջ արտաքին գործերի մինիստր էր լօրդ Պալմերստոն *): Սա վարում էր ժողովրդական համակրութիւնը վայելող մի փալուն քաղաքականութիւն, որ սակայն հիմնուած էր ինտրիգների և ուժեղի իրաւունքի վրայ: Աջողութիւն վաստակելու համար՝ նա սուրբ էր համարում ըոլոր միջոցները և սիրում էր կրկնել իր նման դիպլոմատներէի հին ասացուածքը. «Ազդերը սիրում են, որ իրանց խաբեն»: Գլադատսոն անբարոյական էր համարում այդ սկզբունքները և լաճախ ասում էր. «Պալմերստոն պատրաստ է ուտել ցեխ՝ որքան կուզես, միայն թէ այդ ցեխը օսկէզօծած լինի»:

Եւ ահա լարմար առիթ եկաւ այդ մարդու դէմ կռիւ սկսելու: 1850 թուին Աթէնքում լոյն ամբոխը կրակ տուեց հրէայ Իօն-Պալիֆիքօսի տունը:

---

*) Պալմերստոն սկզբում պահպանողական էր. անցնելով ազատամիտների կողմը՝ նա այնու ամենայնիւ բալորովին չը հրաժարուեց պահպանողական գաղափարներից, որոնց հետևում էր մանաւանդ արտաքին քաղաքականութեան գործերում:

Պաշխֆիքօ անգլիական հարտակ էր և խոհոջն վարձատրութիւն պահանջեց, նշանակելով այրուած և փշացած իրերի համար հրէշաւոր գներ, որոնց ընդհանուր գումարն էր 32,000 անգլիական ոսկի *)։ Յունաց կառավարութիւնը շատ ազքատ էր, ուստի այդ տնարգար պահանջը առանց ուշադրութեան թողեց։ Լօրդ Պալմերստօն պահանջեց, որ այդ հաշիւը ամբողջութեամբ վճարուի։ Նա գժգո՛ն էր Յունաստանից, և ճնշում գործ գնելու աւիթներ էր որոնում։ Թէ՛ այս գէպքը և թէ՛ մի քանի մանր մունր հանգամանքներ պատրուակ բռնելով՝ նա հրամայեց անգլիական նաւատորմին պաշարել Յունաստանի ափերը։ Յունաստանը գիմեց Ֆրանսիային և Ռուսաստանին, որոնք խիստ բողոքներ ներկայացրին այդ բռնութեան գէժ, մինչև անգամ Ֆրանսիական դեսպանը հեռացու Լօնդօնից։ Աքիսօսքով, պատրաստոււմ էր մի անաղին պատերազմ հրէպլի մահճակալների և սպիտակեղէնի պատճառով։ Պալմերստօն ի վերջս ստիպուած եղաւ գիշողութիւն անել և Ֆրանսիական կառավարութեան միջնորդութեամբ համաձայնուեց, որ Իօնա Պաշխֆիքօ ստանայ մի վարձատրութիւն, որ նրա սկզբնական պահանջից երեսուն անգամ պակասեցրած էր։

*) Անա այդ գնահատութեան շափք. 150 ոսկի մահճակալի համար, 30 ոսկի անկողնի համար, 25 ոսկի երկու վերմակների համար և 10 ոսկի բարձի երեսի հա-

Համայնքների ժողովում հարց եղաւ այդ մասին: Պալմերսոն մի շքեղ ճառ արտասանեց, որ տեկեց հինգ ժամ. նա արդարացրեց իր վարմունքը, բերելով այն միտքը, թէ բրիտանական ամենավերջին հպատակն անգամ օտար երկրներում համարուած պէտք է լինի, որ իրան պաշտպանում է Անգլիայի ամբողջ ուժը: Բինչպէս մի ժամանակ հասմայեցին ազատում էր կալանաւորութիւնից, երբ արտասանում էր «Հռոմայեցի եմ» խօսքը՝ այնպէս էլ բրիտանական հպատակը որտեղ և գնալ՝ վստահ պիտի լինի, որ Անգլիայի անքույթ աչքը և հզօր զէնքը նրան կը պաշտպանեն անիրաւութիւններից և նախաախինքներից»: Այս խօսքերը գրգռում էին ազգային սնապարծութիւնը և թթաւ ազգասիրութիւնը, ուստի ահագին տպաւորութիւն գործեցին: Այն ժամանակ վեր կացաւ Գլադստօն և արտասանեց մէկը այն ճառերից, որոնք երբէք չեն մոռացուի: Նա բացատրեց, թէ ինչ նշանակութիւն ունէր մինիստրի լիչած «Հռոմայեցի եմ» ձևը հին աշխարհում: Հռոմայեցի—դա լազթողների մի արտօնուած դասակարգ էր, որ ունէր իր սկզբբունքները, որ հաւատում էր, թէ իր իրաւունքն է՝ զէնքի ուժով տիրել և բռնանալ աշխարհի վրայ:

մար. բացի գրանից 2000 ոսկի իր կնոջ և ազլիկների ակնեղէնների համար: Անգլիական ոսկին 9 բուբուռց աւելի արժէ:

Պալմիրասն ուզում էր, որ սպառէս լինի և խրա-
քանդէր անգլիացի, բայց զա՛ չափաւակ է աղի
դաստին, աշուսթեան գաղափարին: Անգլիան
որչ չը պիտի սփորեցնէր: Անգլիան պիտի որտ-
պանէր աղբիւրի մէջ լարգանք դէպի միջազգայն
օրէնքը, որ հաստար չափով պիտի որչարանէ
թէ հօրին և թէ թային: Սեղբիւր մէջ պէտք է
հաստասել եղբայրութեան և անկախութեան սկզբ-
բունքները, սասց նա. փնայնք թային և որչա-
պանենք նրան: Չը խաւնուենք օտարների ներ-
քին գործերի մէջ, լուսկիութիւն չունենանք ու-
րիշների ուսուցիչը և ցէնդօրը գաւառաւ, այլ ա-
նենք ուրիշներին այն՝ ինչ ուզում ենք որ նրանք
մեզ անեն:

Վիճարանութիւնները շարունակուեցան չար
գիշեր. խօսեցին անգլիական բաւար նշանաւոր
հետարները. բայց ոչ ոք Չլագասօնի լայն և ժար-
դասէր գաղափարները չը որչարանեց: Պալմիրասն-
ար 40 ձայների մեծամասնութեամբ հաստութիւն
տակց Պալմիրասնի քաղաքականութեան. բայց
այս վճիւր Չլագասօնի համար ոչինչ նշանակու-
թիւն չունէր, և նա շարունակեց այնուհետեւ էլ
որչարանել արգարութեան, եղբայրութեան սկզբ-
բունքները, որոնք նրա փառքի չի՞տաքարը գար-
ձան: Միւսնադիտութիւնը, դիպլօմատիան, որի
ձեռքին է աղբիւրի նակատագիրը՝ չէ զեկավարում
բարոյական այն օրէնքներով, որոնք պարտաւ:

քական են առօրեայ կեանքի մէջ: Նրա գլխաւոր նպատակն է պաշտպանել մի ազգի շահերը, և դրա համար ամեն միջոց գործադրելի, սուրբ է համարուում— օրինակ՝ երկդիմութիւն, ինտրիգներ, անաղնուութիւն, բացարձակ խաբէութիւն, բողեկոց օգտուելու, թուլի դրութիւնը անգութ կերպով շահագործելու հնարագիտութիւն: Գլադատօն բողոքում էր այդ գիշատիչ, հարստահարող միջոցների դէմ, պահանջում էր, որ ազգերի լարաբերութեան մէջ էլ վճռական լինի խղճի, սրտի ձայնը: Բայց քաղաքագէտները վաղուց ծաղրում էին սրտի, զգացմունքի պահանջները, և Պալմերստօն կարող էր ամենայն վստահութեամբ ասել, թէ Գլադատօնի ցանկութիւնները առնուազն երիտասարդական ցնորքներ են...

Այս ընհարումից մի քանի ամիս լետով Գլադատօն ցոյց տուեց, թէ ինչ կարող է անել հալածուածների պաշտպանը: 1850 թ. վերջում նա իր վեցամեայ հիւանդ աղջկան տարաւ Իտալիա և մի քանի ամիս ապրեց Նէապօլում: Երեխան մեռաւ, սաստիկ վիշտ պատճառելով սիրող ծնողին: Բայց եթէ չը լինէր այդ փոքրիկը, հազարաւոր անբախտների ձայնը չէր հասնի աշխարհին:

Նէապօլում այն ժամանակ սարսափելի դրութիւն էր հաստատուել: Նրա թագաւորը, Ֆէրդինանդ, որ իր անգթութիւնների պատճառով ստացել էր «ուռմբ-թագաւոր» անունը՝ ա՛ն ու սարսափի,

մէջ էր պահում իր բոլոր հպատակներին: Իսա-
լիաբում վաղուց սկսուած էր ազատասիրական մի
բուռն շարժում. նրա բաժան-բաժան դառած մա-
սերը մի կողմից ձգտում էին միանալ, մի ամբող-
ջութիւն կազմել, իսկ միւս կողմից ուզում էին
մտցնել ազատ սահմանադրական և հանրապետա-
կան կարգեր: Այս բոլորը իրագործելու համար
իտալացի հալրենասէրները մի միջոց գիտէին—լե-
ղափոխութիւն: Նրանց դիմադրում էին երկրի զա-
նազան կողմերում բռնացած իշխաններն ու թա-
գաւորները, դիմադրում էր և կաթալիկ հոգևորա-
կանութիւնը, որ պարզ տեսնում էր, թէ եկել է
պապի աշխարհական իշխանութեան վերջը: Բայց
ոչ մի տեղ ժողովրդի ազատական շարժումը այն-
պիսի սոսկալի ճնշումներ չէր լարուցանում, ինչ-
պէս Նէտապօլում:

Ֆէրդինանդ մի քանի ժամանակ առաջ
սահմանադրութիւն էր շնորհել իր հպատակնե-
րին, ազատամիտ օրէնքներ էր հրատարակել:
Բայց տեսնելով, որ ալդ միջոցն էլ չէ մոռացնել
տալիս հալրենասէրների գործը՝ դիմեց իր սի-
րած սարսափահար միջոցներին: Շվէյցարացի վարձ-
կան զօրքերի օգնութեամբ նա սաստիկ ճնշում էր
ժողովուրդը, խեղդում էր ամեն մի գործ՝ որի
նպատակն էր ազատ զարգացման նպատակ:
Նա չէր հաւատում, թէ մարդկային բնուրու-
թեան մէջ կարող են լինել լաւ լատիւթիւն-
ներ, և այս պատճառով բռնակալութիւնը հասցրել

էր ծայրալեզ չափերի: Մի ջերմ հայրենասէր, կարօ Պօէրլիօ անունով, որ մի տաղանդաւոր մարդ էր՝ կողմնապահ դատաւորների վեճով մեղաւոր էր նանաչուած իբրև քաղաքական լանցաւոր. նրան աքսորեցին մի կղզի, որ բոլորովին զուրկ էր շուքից. այդտեղ նրան ութ տարի հարկադրեցին քար տաշել արևի տակ՝ և ամբողջ ժամանակ նա շրջթայով կապուած էր տաժանակիր աշխատանքների դատապարտուած մի չարագործի հետ, որ նշանաւոր էր իր գազանային կոպտութեամբ: Այնպիսի պետական գործիչներ, ինչպէս էին Շալօբա և Լէօպարդի, իբրև ողորմութիւն՝ դատապարտուած էին տաժանակիր աշխատանքների: Թագաւորը իր պատշգամից դիտում էր, թէ քնչպէս նրա նախկին մինիստրին հարկադրում էին սրբել փողոցները և ինչպէս էին շղթաներ հագցնում ան պատգամաւորներին, որոնք մեղադրուած էին քաղաքական լանցանքների մէջ: Այսպիսի լանցանքների համար դատապարտուածների թիւը հասնում էր 22 հազարի: Օրէնք, իրաւունք, արդարութիւն չնշուած էին: Ֆէրդինանդ գրում էր Փրանսիական թագաւորին. «Իմ ժողովուրդը մտածելու հարկաւորութիւն չունի. ես հոգս եմ տանում նրա բարօրութեան և արժանաւորութեան մասին»:

Այս բոլոր սարսափներից Գլադստօն անջան վրդովուեց, որ իր բարեկամների միջոցով թուլութիւն ստացաւ մտնել բանտերը, ուր պահուած

էին քաղաքական լանցաւորները, ուսումնասիրեց նրանց գրութիւնը, հաւաքեց սոսկալի փաստեր: Մանաւանդ նա զայրացած էր կաթոլիկ հոգեորականութեան վրայ, որ բացարձակ կերպով պաշտպանում էր այդ անամօթ բռնակալութիւնը և գործ էր դնում իր ամբողջ հեղինակութիւնը, որ սովորեցնէ ժողովրդին հլու հնազանդութեամբ տանել Ֆէրդինանդի բարբարոսութիւնները: Մինչդեռ սարսափները օր օրի վրայ աւելանում էին տմարգութեան բոլոր կանոններով՝ կաթոլիկ կղերը լօրինել էր դասագրքեր, որոնց մէջ եկեղեցու և պապի հեղինակաւոր անուններով հաստատում էր, թէ «ուսմբ-թագաւորի» արարքները ժողովրդի բարօրութեան համար են, թէ թագաւորի իշխանութիւնը Աստուծոց է և չէ կարող վատ լինել ոչ մի դէպքում: Գլադատօն իր տեսածը նկարագրեց մի բրօշիւրի մէջ, որի վերնագիրն էր «Նամակներ լօրդ Աբէրդինին»: Ահա ի միջի ալլոց ինչ էր գրում նա.

«Նէապօլիտանեան կառավարութեան արժանան ընթացքը՝ կրօնի, քաղաքակրթութեան, մարդկութեան և վայելչութեան անուարկութիւն է: Օրէնքները կատարելապէս ոտնակոխ անելու համար ոստիկանապետը և նրա ծառաները հետամուտ են լինում մարդկանց, մտնում են նրանց տները— լաճախ գիշեր ժամանակ— լափչտակում են նրանց, դրուում են թղթերը և գուլքը, պոկում են, եթէ

ուզում են, լատակի տախտակները և պատերի պատտառները՝ արևտեղ թաղցրած զէնք զտնելու պատրուակով: մարդկանց բանտ են նետում տասնեակներով, հարիւրներով, մինչև իսկ հազարներով՝ առանց որևէ դատավճառի, երբեմն նույն-իսկ առանց որևէ զրաւոր լիազօրութեան, լոկ մի ոստիկանի խօսքով: Մարդկանց կալանաւորում են ոչ թէ արև պատճառով, որ նրանք կատարել են կամ զուցէ կատարել են որևէ լանցանք, այլ լոկ արև պատճառով, որ թւում է, թէ անլի լաւ է նրանց փակած պահել: Այն երկիրներում, ուր կալ արդարօրէաւորութիւն՝ անօրինութիւն է համարւում պատժել մարդկանց մտքերի պատճառով, իսկ արևտեղ մրտքերը ոչ միայն պատժւում են, այլ և կեղծւում են, որպէս զի կարելի լինի պատժել: Բաւական է ասել, որ կեղծ վկայութիւնների համար ոչ մի պատիժ չը կալ: Ոստիկանապետն ինքն է կաշառք առաջարկում վկաներին:

«Նէտպօլիտանեան բանտերը սարսափի և նողկանքի համանիշ բաներ են: Ըս տեսել եմ շատ բան, բայց սրանից վատը չեմ տեսել: Ըս եղալ ստորերկրեալ բանտերում, ուր լոյսը թափանցում է առաստաղի մէջ կամ պատի վերևում շինած փոքրիկ վանդակից. ես տեսալ, թէ ինչպէս բժիշկները հրաժարւում էին իջնել ցեխի և զարշահոտութեան արդ փոսերը, ուստի հիւանդ, կիսամեռ կալանաւորներին բերում էին նրանց մօտ, վերև»:

իր գրութիւնը առաջէս էր վերջացնում Քլադոսոն.

«Ժամանակ է, վերջապէս, վերցնել վարագոր-
րը այս տեսարաններից, որոնք աւելի գոխաքին
են սազ գալիս, քան աշխարհին: Ես լանձն առայ
այս չափազանց լոգնեցուցիչ և անախորժ աշխա-
տութիւնը այն լոյսով, թէ մի բան կանեմ մարդ-
կային տանջանքների այս հսկայական կոտոր
քրայցնելու համար»:

«Նամակները» Անգլիայում ահագին լուգմունք
առաջացրին: Հասարակական կարծիքը պահանջեց
օգնութիւն տանջուողներին: Համայնքների ժողո-
վում հարցապնդում եղաւ, և Պալմերստոն պատաս-
խանեց, որ իր ստացած տեղեկութիւնները միան-
գամայն հաստատում են Քլադոսոնի գրածները:
Իրաւունք չը համարելով օտար պետութիւնների
ներքին գործերի մէջ խառնուել՝ անգլիական կա-
ռավարութիւնը, այնու ամենայնիւ, այդ նամակնե-
րի պատճէնները ուղարկեց իր դեսպաններին, որ-
պէսզի նրանք փորձեն պետութիւնների մի միահա-
մուռ բարոյական ճնշում ստեղծել՝ Նէպոլում գոր-
ծադրելու համար: Քլադոսոն թէև չը կարողացաւ
քաղաքական մի ուժեղ հոսանք առաջացնել «ռումբ-
թագաւորի» դէմ, բայց լաւ պատժեց Նէպոլի դա-
հիճներին, Եւրոպայի հասարակական կարծիքը գըր-
գռելով նրանց դէմ: Ամեն տեղից լսում էին
զայրոյթի և նախատինքի ձայներ: Եւ այնքան

խիստ էր հարուածը, որ Գլադստօնի նամակների դէմ ամբողջ հատորներ գրուեցան, որոնք պնդում էին թէ, ընդհակառակն, «ռումբ-թագաւորի» հպատակները միանգամայն երջանիկ են: Ֆէրդինանդի կառավարութեան ներկայացուցիչը Լօնդօնում պահանջում էր, որ օտար պետութիւններին ուղարկուի նաև Գլադստօնի գրածների հերքումը, բայց լօրդ Պալմերստօն կոպիտ կերպով մերժեց այդ պահանջը:

Ճիշտ է, Նէպօլի բռնակալութիւնը շարունակուեց և դրանից լետու, մինչև որ Գարիբալդի իր հռչակաւոր զօրախմբով եկաւ և ազատեց խեղճ ժողովուրդը, բայց Գլադստօն բռնութեան օջախի առաջին սասանեցողն էր: Մօտիկ ծանօթութիւն հաստատելով իտալացի հայրենասէրների հետ, որոնց մէջ կալին Գարիբալդիի պէս խելքի և տաղանդի տէր մարդիկ՝ նա վերադարձաւ Անգլիա:

Պահպանողականներից երես դարձնելը:—Անհաշտ մրցակիցներ և առաջին շարդը:—Ֆինանսական բարեկարգութիւններ:—Ոսկեգործի սկիզբը:—Արևելեան հարցը մինչև 1853 թուականը:—Դաշնակցութիւն Ռուսաստանի դէմ:—Գլադստօնի բռնած զիւրքը:—Պարիզի շաշնադուլթիւնը:—Ի՞նչ էր նա:—Առաջին լարձակում Փիւրքիայի դէմ:—Ծործերից լետ քաշուելը:—Գիզրաէլիի ջանքերը:—Յօնիական կղզիներում:—Համերոս:

1852 թուի սկզբում գործերի գլուխ անցաւ լօրդ Գէրբիի մինիստրութիւնը: Նրա մէջ առաջին անգամ պաշտօն ստացաւ մի մարդ, որ ապագայում մեծ անուն պիտի հանէր: Այդ մարդը Գիզրաէլիէն էր: Գլադստօն, հրաւէր ստանալով իր ընկերների հետ պաշտօններ ստանձնել նոր մինիստրութեան մէջ՝ բացասական պատասխան տուեց: Ապալիսով նա կտրեց իր բոլոր կապերը պահպանողական կուսակցութեան հետ, և գլխաւոր պատճառը Գիզրաէլիէն էր, որի հետ Գլադստօն չէր ուզում գործել: Պէտք է ասել, որ Բօքէրտ Պիլ վախճանուեւէ էր մի տարի առաջ, և նրա կուսակցութիւնը ա-

ուանց պարագլխի էր մնացել. մի մասը նորից վերադարձաւ պահպանողականների շարքը, իսկ Քլադստոն դարձաւ Գիզրաէլի հակառակորդը: Հարկատր է մի քանի խօսք ասել այս վերջինի մասին, որի գործունէութիւնը այնքան աղէտաբեր էր մանաւանդ արեւելեան հարցում:

Գիզրաէլի, կամ, ինչպէս ասում էին արհամարհողները՝ «Գիզի», շատ խելօք և ընդունակ մի հրէայ էր, որ իր գրած մի քանի վէպերով բաւական լալտնի անուն էր հանել անգլիական գրականութեան մէջ: Սկզբում նա պատկանում էր արմատական կուսակցութեան: Աինելով չափազանց փառասէր՝ նա ձգտում էր ձեռք բերել իշխանութիւն, հարստութիւն: Շուտով նա թողեց ազատամիտներին և դարձաւ ծայրալեզ պահպանողական: Առաջին աջողութիւնները, որոնց նա հասաւ մեծ դժուարութիւններով, փոխեցին նրա բարոյական կերպարանքը: Նա մի տաղանդաւոր արկածախնդիր էր, ճարպիկ, շուտ հասկացող, առանց որևէ սկզբունքի—մի քամելէոն, որ փոխում էր իր գոյները առանց դժուարութեան: Նրան տրուած էր գրելու շնորհք. պակաս չէր և խօսելու տաղանդը. նա ունէր օձի լեզու, իր ճառերը համեմում էր լպիրշ սրախօսութիւններով և կարողանում էր պղտորել մարդկանց մտքերը նոյն-իսկ ամենապարզ հարցերի մէջ: Սեփական շահը, իր կուսակցութեան աջողութիւնը այդ շահի համար և Անգլիայի աջո-

դուժիւնը իբրև միջոց իր կուսակցութեան աջո-
ղութեան համար՝ անհ ալդ մարդու դաւանանքը՝
Գլաղստօն և նա—երկու հակապատկերներ էին:

Համայնքների ժողովը երկար տարիների ըն-
թացքում ալդ երկու հակադրութիւնների կատաղի
մենամարտութեան ասպարէզ դարձաւ: Առաջին
անգամ Գլաղստօն ջարդեց նրան նոյն 1852 թուին,
Գիղրաէլի ֆինանսների մինիստր էր և իր կաղ-
մած նախահաշիւը անց կացնելու համար սկսեց
անխնաւ հարուածել պիլեաններին, որոնց համա-
րում էր ամենավտանգաւոր հակառակորդներ. նա
կամենում էր նորից մտցնել մաքսահարկ հացահա-
տիկների համար: Եւ անհ Գլաղստօն, իբրև երե-
ւելի ֆինանսագէտ, խիստ քննադատութեամբ ո-
չնչացրեց Գիղրաէլիի նախահաշիւը, ապացուցեց,
թէ ֆինանսների մինիստրը որքան անընդունակ
է ֆինանսական գործերի մէջ: Համայնքների ժո-
ղովը մերժեց ալդ նախահաշիւը, և Գիղրաէլի տա-
պալուեց ամբողջ մինիստրութեան հետ: Կազմուեց
լօրդ Աբէրդինի ազատամիտ մինիստրութիւնը.
Գլաղստօն ստացաւ իր տապալած հակառակորդի
պաշտօնը — ֆինանսների մինիստրութիւնը: Մի
կարճ միջոցում նա ամենագեղեցիկ դրութեան հաս-
ցրեց Անգլիայի տնտեսական վիճակը: Խելացի,
օգտաւէտ կարգադրութիւնները կեանք տուին եր-
կրի առևտրական գործունէութեան. ժողովուրդը
հարստանում էր, բանուորների դրութիւնը բար-

ւոքուում էր: Պետական պարտքերի մեծ մասը վճարուեց, և 30 միլիոն ռուբլի աւելացաւ եկամուտներէից: Այս սքանչելի աջողութիւնները հըրձուանք էին պատճառում ամբողջ մինիստրութեան. հակառակորդները լռեցին. և ինչպէս չը լռէին, երբ պարզ տեսնում էին վաճառականական և արդիւնագործական ոսկեդարի սկզբնաւորութիւնը: Աշխարհի բոլոր կողմերից հարստութիւններ էին թափւում Անգլիա և ամեն մի ձեռնարկութիւն ահագին օգուտներ էր տալիս:

Բայց այս ոսկեդարը, որի հիմնադիրը Գլադստօնի տաղանդն էր՝ շուտ ոչնչացրին քաղաքական հանգամանքները: Արեւելեան հարցը ծանր և վտանգաւոր կերպարանք ստացաւ. պատրաստուում էր մեր դարի ամենասարսափելի պատերազմներից մէկը — Ղրիմի պատերազմը, որ իր ամբողջ ծանրութեամբ ընկաւ Անգլիայի վրայ: Ինչպէս առաջացաւ նա:

Արեւմտեան Եւրոպան դեռ ռուսաց Պետրոս մեծ կալսրի ժամանակից ականատես էր, թէ ինչպէս Ռուսաստանը ջանքեր է անում ոչնչացնել Թիւրքիան և նրա փլատակների վրայ նոր, քրիստոնեայ պետութիւններ ստեղծել: ԺԼ դարում Ռուսաստանը մի շարք պատերազմներ մղեց Թիւրքիայի դէմ և կարողացաւ ջլատել այդ մահմեդական հակալ բռնապետութիւնը. Սկստերինա կայսրուհու տենչանքներից մէկն էր վերանորոգել

հին բիւզանդական կայսրութիւնը՝ ռուսաց հովանաւորութեան տակ: Նապօլէօնի տիրապետութիւնը առ ժամանակ մոռացնել տուեց Քիւրքիան: Բայց երբ ռուսաց զահը բարձրացաւ Նիկոլայ Ա՝ Ռուսաստանը նորից ձեռք առաւ արևելեան քրիստոնեաների հարցը: 1828 թուի պատերազմը սարսափելի հարուած էր Քիւրքիայի համար. ռուսաց զօրքերը հասան Ադրիանուպօլիս, և այնտեղ կընքուած դաշնադրութեամբ Քիւրքիան ձանաչեց Յունաստանի անկախութիւնը, այլ և հաստատեց նախկին դաշնագիրները, որոնց զօրութեամբ Ռուսաստանը Քիւրքիայում գտնուող լուսնադաւան քրիստոնեաների հովանաւորն էր համարուած: Բայց այդ ժամանակից հազիւ մի տարի անցած՝ Ռուսաստանը փոխեց իր քաղաքականութիւնը: Տեսնելով որ Եւրոպան շատ անվստահ է իր բռնած ուղղութեան վերաբերմամբ և կասկածներ ունի թէ Քիւրքիան կոչնչացնուի ռուսների ձեռքով՝ Նիկոլայ Ա բարեկամութիւն հաստատեց սուլթանի հետ, որպէսզի խաղաղ միջոցներով իր ազդեցութեան տակ պահէ թէ Կ. Պոլիսը և թէ առ հասարակ Արևելքը: Այս պատճառով նա շատ զիջումներ արաւ, մեղմացրեց Ադրիանուպօլիսի դաշնադրութեան մի քանի ծանր պայմանները: Իսկ երբ 1833 թուին Եգիպտոսի Մէհմէդ-Ալի փաշան ապստամբուեց սուլթանի դէմ և նուաճեց Փոքր Ասիայի մեծ մասը՝ Ռուսաստանը շտապեց փրկել Քիւրքիան վերջնական կորուստից:

Այն ժամանակ, երբ եզիպտական զօրքերը Փոքր Ասիայի կողմից մօտենում էին Կ. Պոլսին՝ ռուսաց զօրքը ասի իջաւ թիւրքաց մայրաքաղաքի մօտ և Մէհմէդ-Ալի փաշան ռուսաց կառավարութեան կողմից ստացաւ առաջարկութիւն՝ դադարեցնել արշաւանքը։ Եւրոպան լուռ հանդիսատես էր, այնպէս որ եթէ չը լինէր Ռուսաստանը՝ Թիւրքիան կոչնչանար։

Ազատելով սուլթանի դահը՝ ռուսները 1833 թուին Կ. Պոլսի մօտ, Հիւնքեար-Իսկէլէսի անունով տեղում, կնքեցին մի դաշնադրութիւն, որով երկու պետութիւնները—Ռուսաստան և Թիւրքիա—պարտաւորուում էին պահպանել միմեանց և միասին դիմադրել, եթէ նրանցից մէկը ենթարկուի մի ուրիշ պետութեան լարձակման։ Սուլթանը պարտաւորուեց փակել Իարդանէլի նեղուցը և ոչ մի դէպքում թող չը տալ, որ ալդտեղով պատերազմական նաւեր անցնեն։ Բայց այս դաշնակցութիւնը անելի ևս սաստկացրեց կասկածները արեմտեան Եւրոպայում. պետութիւնները միացան և առաջարկեցին, որ Թիւրքիան գտնուի ոչ թէ մի որևէ առանձին պետութեան հովանու տակ, այլ ամբողջ Եւրոպայի, նրա բոլոր պետութիւնների հաւաքական խնամքի տակ։ Այս պատճառով, երբ 1839 թուին Մէհմէդ-Ալին նորից ապստամբուեց, սուլթանը՝ ականջ զնելով իրան տուած խորհուրդներին, դիմեց ոչ թէ Ռուսաստանին, այլ ամբողջ

Եւրոպային: 1840 և 1841 թուականներին Լօնդոնում գումարուեց պետութիւնների ներկայացուցիչների ժողով, որ քննում էր արևելեան գործերը: Այդտեղ Ռուսաստանը իր յօժար կամքով զըրկուեց այն բոլոր իրաւունքներից, որ ձեռք էր բերել Հիւնքեար-Իսկէլէսիի դաշնադրութեամբ: Թիւրքիան Եւրոպայի հովանաւորութեան տակ դրուեց և նրա ամբողջութիւնն ու անկախութիւնը հրատարակուեց իբրև միակ հիմք արևելեան քաղաքականութեան:

1853 թուին Պալեստինի սուրբ տեղերի պատճառով անհամաձայնութիւններ ծագեցին կաթոլիկների և լոյների մէջ: Նիկիտալ կայսրը լուսադաւանութեան պաշտպան հանդիսացաւ և պահանջեց, որ սուլթանը մի Ֆիրմանով հաստատէ յունական եկեղեցու իրաւունքները Երուսաղէմում: Այս հարցը կարգադրելու համար Կ. Պոլիս գնաց լիազօր դեսպան Մենչիկով, որին, ի միջի ալլոց, լանձնարարուած էր մի գաղտնի դաշնադրութիւն կնքել Բ. Կրան հետ դարձեալ այն մտքով, թէ Ռուսաստանը սուլթանի հպատակ քրիստոնեաների հովանաւորն է: Ահա այստեղ անգլիական և Ֆրանսիական կառավարութիւնները, իրանց կողմն ունենալով ամբողջ արևմտեան Եւրոպայի համաձայնութիւնը՝ հակառակուեցան Ռուսաստանին: Դեսպանների թելադրութեամբ սուլթանը մերժեց դաշնագրութիւն կապելու առաջարկը, ուստի դեսպանը

Մենչիկով, որի բռնած դիրքը առհասարակ սպառնական էր և գրգռիչ՝ հեռացաւ Կ. Պոլսից: Պատերազմը անխուսափելի դարձաւ մանաւանդ այն ժամանակ, երբ Նապոլէօն Գ Անգլիայի հետ համաձայնութիւն կալացրեց Ռուսաստանի դէմ: Անգլո-Ֆրանսիական նաւատորմը մտաւ Իարդանէլ: Սուլթանը պատերազմ հրատարակեց Ռուսաստանի դէմ: Շուտով նրա հետ միացան Ֆրանսիան և Անգլիան:

Անգլիական մինիստրներից լորդ Աբէրդին և Գլադստօն հակառակ էին այդ պատերազմին: Հակառակ էին նաև ազատ առևտրի կողմնակիցները: Կօբդէն և Բրայտ միտինգներ էին կազմում, բողոքում էին պատերազմի դէմ: Բրայտ մի պատգամատրութեան զլուխ անցած՝ գնաց Պետերբուրգ և խնդրեց Նիկոլայ կայսրին պատերազմ չը սկսել: Բայց կայսրը չը զիջեց:

Ղրիմի պատերազմը լամառ էր և երկարատև (1853—1856): Երեք դաշնակից պետութիւնները— Ֆրանսիան, Անգլիան և Քիւրքիան պաշարեցին Սեվաստօպօլը, կռիւններ էին մղում Ղրիմի թերակղզու զանազան կողմերում, բայց մի առանձին աջողութիւն չունէին: Անգլիական բանակը անազին վնասներ կրեց ոչ այնքան ռուսաց զնդակներֆց, որքան խօլերայից և այլ հիւանդութիւններից: Յայտնի դարձաւ, որ անգլիական զօրքերը այնքան զոհեր են տալիս՝ կառավարութեան ան-

հոգութեան պատճառով: Յարձակումները մինիստրութեան դէմ սաստկացան, և լօրդ Աբէրդին հրաժարական տուեց: Նրա տեղն անցաւ լօրդ Պալմերստօն. իսկ Գլադստօն ստիպուած եղաւ շարունակել իր պաշտօնը, որովհետև ոչ ոք լանձն չէր առնում մի այդպիսի դժուար ժամանակ վարել պետութեան ղրամական գործերը: Եւ իրաւ, հարկատր էր մի հմուտ, հասկացող մարդ. Ղրիմի պատերազմը Անգլիայից խլեց 400 միլիոն բուրլի: Այս վիթխարի զոհաբերութիւնը ծանրանում էր ազգաբնակչութեան վրայ այն ժամանակ, երբ Անգլիան, ինչպէս տեսանք՝ նոր էր սկսել հսկայական քայլեր անել առևտրական և արդիւնաբերական ասպարէզում: Գլադստօն, ստիպուած լինելով հնազանդել անհրաժեշտութեան՝ մնաց Ղրիմի պատերազմի հեղինակների գործակից, թէև ամեն չարմար առիթից օգտուելով՝ իր բողոքներն էր լայտնում: Նա հրապարակով դատապարտում էր Ռուսաստանի աշխարհակալական ձգտումները, բայց միևնույն ժամանակ ապացուցանում էր, որ քրիստոնէութեան և արդարութեան տեսակէտից բոլորովին անօգուտ է պահպանել մեռնող Թիւրքիան: Եւ գա միանգամայն ճիշտ էր. Եւրոպան սարսափելի զոհաբերութիւններ էր անում, որպէս զի պահպանէ իր ծոցում մահմետական մի բարբարոս բռնապետութիւն, որ վաղուց խեղդուած պիտի լինէր իր թափած արեան ծովերի մէջ...

1855 թուին, մինչդեռ շարունակուում էր պատերազմը՝ մեռաւ Նիկոլայ Ա, Նրա լաջորդը, կայսրը Ալէքսանդր Բ, խաղաղասիրութիւն ցոյց տուեց, և Վիեննայում դեսպանատնով դումարուեց՝ հաշտութեան պայմաններ որոշելու համար: Գեսպանատնովը վճռեց, որ Քիւրքիան անձեռնմխելի պիտի մնայ, Ռուսաստանը պիտի հրաժարուի Քիւրքիայի քրիստոնեաներին հովանաւորելու մտքից և բացի դրանից իրաւունք չը պիտի ունենայ նաւատորմ պահել Սև ծովի վրայ: Ռուսաստանը մերժեց այս վերջին պայմանը. Անգլիան զիջողութիւն չարաւ, և պատերազմը վերանորոգուեց: Այս անգամ երեք զաշնակիցներին միացաւ և չորրորդը—Սարդինիան, որ 15 հազար զօրք ուղարկեց Սև ծովը և ստացաւ Անգլիայից 10 միլիոն ռուբլի: Գլաղստօն դարձեալ բողոքեց. նա ապացուցանում էր, որ պատերազմը արդէն հասել է իր նպատակին: Գալով այն բանին, որ Ռուսաստանը պիտի զրկուի Սև ծովի վրայ նաւատորմ պահելու իրաւունքից՝ Գլաղստօն ասաց, որ դա անպատուութիւն է Ռուսաստանի համար: «Իսկ եթէ մենք այժմ կուուում ենք միայն պատերազմական փառք ձեռք բերելու համար,—չարունակեց նա—թող պատգամաւորների ժողովը նայէ բանականութեան աչքերով, և նա կը տեսնէ, որ այդպիսի ձգտումը անբարոյական է, հակամարդկային և հակաքրիստոնէական»: Այս անգամ էլ նա փորձում էր արդարութեան և մարդ-

կախութեան սկզբունք մտցնել քաղաքական գործերի մէջ, բայց իզուր: Շատերը մեղադրեցին նրան, ասելով թէ նա հայրենիքի թշնամիների կողմն է:

Վերջապէս դաշնակից զօրքերը գրաւեցին Սեւաստօպօլը և Ղրիմի պատերազմը վերջացաւ Ռուսաստանը Պարիզի դաշնադրութեամբ ընդունեց այն ծանր պայմանները, որոնք առաջարկուել էին Վիեննայի դեսպանաժողովում: Բայց և այնպէս, պատերազմը մի ահագին սխալ էր ոչ միայն անգլիական շահերի, այլ և ընդհանուր եւրոպական, նոյն-իսկ մարդկութեան շահերի տեսակէտից: Եւ այս դառն ճշմարտութիւնը խոստովանեցին անգլիական նշանաւոր գործիչներից շատերը 40 տարի լետոյ, 1895—1896 թուականներին, երբ Եւրոպայի արիւնով ու միլիոններով պահպանուած թիւրքիան 100 հազար հայերի դիակներով ծածկեց Փոքր Ասիայի դաշտերը...

Ղրիմի ահռելի պատերազմի իսկական հեղինակները մի քանի անձնաւորութիւններ էին: Նրանք այնպէս հիպնօզացրել էին ամբողջ քաղաքական աշխարհը, որ ամենքը—դրանց թոււմ և Գլադստօն—համաձայն էին մի կէտի մէջ, այն է՝ որ Թիւրքիան պէտք է ազատել Ռուսաստանի ճանկերից: Լօրդ Պալմերստօն, այս դժբախտ մտքի մոլեռանդ քարոզիչներից մէկը և առաջինը՝ կարծում էր, թէ պաշտպանել Թիւրքիան չէ նշանակում պաշտպանել այնտեղ ապրող մօնգօլական ցե-

զը, մահմետական թիւրքերին: Ամբողջ ժամանակ նա դտնւում էր այն մոլորութեան մէջ, թէ թիւրքիան միացած Եւրոպայի խոնարհ և կամակատար սպասաւորը կը դառնայ: Այս պատճառով էլ նա գործ դրեց իր ամբողջ ուժը, իր բոլոր ընդունակութիւնները, որպէս զի Պարիզի 1856 թուի դաշնագիրը ամեն կողմից, ամենապարզ և կտրուկ որոշումներով նպաստաւոր լինի թիւրքիայի համար: Այդպէս էլ եղաւ... թղթի վրայ: Բայց Պարիզի դաշնագրութիւնը, «պատմութեան մէջ եղած ամենամեծ սխալներից մէկը, եթէ չասենք ամենամեծ չանցանքներից մէկը», ինչպէս անուանեց մի անգլիացի՝ ամենադառն հեզնութիւն էր Պալմերստոնի և նրա ընկերակիցների մտքի ու կարծիքների վրայ. նա ցոյց տուեց, որ ազգերի պատմութեան մէջ էլ, ինչպէս և առօրեայ կեանքում, ամենաճարտար ու որոշ նախագծերը, միայն մի լալտնի և աշկարայ նպատակի հետևող ձեռնարկութիւնները բոլորովին հակառակ հետևանքների են հասցնում: Ահա թէ ինչպէս:

Պարիզի դաշնագրութեան հիմքը, հոգին՝ թիւրքիայի կատարեալ անկախութիւնն էր: Բոլոր դաշնագիր պետութիւնները ամենահանդիսաւոր կերպով վկայում և երաշխաւորում էին, որ թիւրքիայի հողերից ոչ մի կտոր չը պիտի խլուի, որ ոչ մի պետութիւն իրաւունք չունի խառնուել թիւրքիայի ներքին գործերի մէջ: Միևնուրն ժամանակ սուլ-

Թանը ներկայացնում էր Պարիզի զենաժողովին իր հրատարակած Խաթթի-Հիւմայունը, որով հաւասար իրաւունքներ էր տալիս իր քրիստոնեայ հպատակներին: Այս գրաւոր խոստումն էլ մտաւ Պարիզի դաշնադրութեան մէջ: Նշանակում էր որ Եւրոպան մի կողմից կատարեալ անկախութիւն և ազատութիւն տալով Թիւրքիային՝ միւս կողմից լուռ համաձայնութեամբ ընդունում էր և այն, որ Թիւրքիայի քրիստոնեաները իրաւունք ունին պահանջելու, որ իրանց դրութիւնը բարւոքուի: Քրիստոնեաների դարաւոր դատը Պարիզում չը ջնջեցին, այլ, ընդհակառակն, միջազգային գրաւոր պայմանագրութեամբ հաստատեցին: Թիւրքը իշխող ու հարստահարող էր և այդպէս էլ մնաց. իսկ քրիստոնեան, արիւն թափող, հարստահարուող հպատակը, մի քալլ առաջ գնաց. ինչպէս Թիւրքը հաստատում էր տիրապետողի իրաւունքը՝ նոյնպէս էլ քրիստոնեան հաստատում էր պահանջելու իրաւունք: Ահա այս երկու իրաւունքները մի տեղ դրեց Պարիզի դաշնադրութիւնը: Նա չը լուծեց արևելեան հարցը, այլ աւելի ևս խճճեց նրան: Նա չը վերացրեց հարստահարողի և հարստահարուողի կռիւը, այլ ընական դարձրեց նրան, օրինականացրեց: Եւ դրահետևանքն այն եղաւ, որ Պարիզի դաշնադրութիւնից լետոյ Եւրոպան սկսեց աւելի լաճախ խառնուել Թիւրքիայի ներքին գործերի մէջ, թէև զրկել էր իրան այդ իրաւունքից: Արիւնահեղ դրամաները

գնալով ահռելի շահեր ստացան: Ղրիմի պատերազմի հեղինակներից ոչ մէկը կենդանի չը մնաց մինչև 70-ական թուականների կէսը, որ տեսնէ իր գործած սխալի արիւնոտ հետևանքները: Գլադստօն թէև ոչ հեղինակ, զոնէ պաշտօնական անդամ ալն կառավարութեան, որ պատերազմ էր մղել՝ ականատես եղաւ Բալկանեան քրիստոնեաների տանջանքներին և ալն ժամանակից մի հերոսական կռիւ սկսեց 1856-ի անարդարութեան դէմ:

Սխալուելը լանցանք չէ. լանցանքը սխալին յամառութեամբ հետևելն է: 1858 թուին, Պարիզի զաշնադրութիւնից երկու տարի լետոյ, անգլիական պարլամենտին ներկայացրած էր Մոլդաւիայի և Վալախիայի հարցը: Այս երկու իշխանութիւնները վաղուց էին ձգտում միանալ և ազատուել թիւրքաց լուծից: Տեղի ունեցան արիւնահեղ ընդհարումներ. թիւրքաց զօրքերը խեղդեցին ապստամբութիւնը: Պարիզի վեհաժողովը վճռեց, որ երկու իշխանութիւններից ընտրուած պատգամաւորներ հաւաքուեն միասին և յատենեն ժողովրդի իսկական ցանկութիւնը: Բայց վեհաժողովից լետոյ թիւրքիան սկսեց իր սովորական խաղերը, և երբ ժողովրդի ներկայացուցիչները յայտարարեցին, թէ ընդհանուրի ցանկութիւնն է, որ Մօլդաւիան ու Վալախիան միանան, մի իշխանութիւն կազմեն՝ թիւրքերը մի շարք անամօթ ճնշումներ գործ դրին:

Աստորիան էլ, չը կամենալով երկու իշխանութիւնների միացումը՝ անցաւ Թիւրքիայի կողմը։ Պետութիւնները նորից ժողով կազմեցին Պարիզում՝ չատկապէս այս հարցը կարգաւորելու համար։ Ահա այդ ժամանակ Գլադտօն համայնքների ժողովում արտասանեց մի գեղեցիկ ճառ, պաշտպանեց Մուդաւիայի և Վալախիայի միացման գործը։ «Մահմետական պետութիւնը երկար ժամանակ չէ կարող պահպանել իր գոյութիւնը Եւրոպայում, ասաց նա և խորհուրդ տուեց շնորհել քրիստոնեայ ազգութիւններին ինքնավարութիւն՝ Թիւրքիայի գերիշխանութեան տակ։ Վերջին հանգամանքը նա հարկաւ չը էր համարում այն պատճառով, որ Թիւրքաց ժառանգութեան աչք դրած պետութիւնները առիթ չունենան չափշտակութիւններ անելու և պատերազմ ու խռովութիւններ չարուցանելու։ Այս առաջարկութեան սաստիկ ընդդիմացաւ լօրդ Պալմերստօն, որ շարունակում էր հաստատ մնալ իր դժբախտ անազիւ սխալի մէջ։ Սակայն Մուդաւիայի և Վալախիայի միացումը կատարուած իրողութիւն դարձաւ, չը նայած Պալմերստօնի հակառակութեան և Թիւրքիայի բողոքներին։

Ղոխի պատերազմից լետոյ Գլադստօն երեք տարի հեռու մնաց պետական գործերից։ Նրան չէին համակրում և համակրել չէին կարող մի այնպիսի ժամանակ, երբ Պալմերստօնի ասաւն էր փալլում։ Գլադստօն հարեւնասէր չէր

աքն անգլիացիների համար, որոնց անապարժութեան նիւթ էր տալիս Պալմերստոնի քաղաքակառուցիչները: Փլազատոն աւելի իր հայրենիքի թըշնամու—Ռուսաստանի կողմն էր պաշտպանում, ուստի և նրան արհամարհում էին: Մարդկային ընթացիկ արդարագատութիւնը ալգպէս է. կարելի չէ թշնամուն համակրել նոյն-իսկ այն դէպքում՝ երբ արդարութիւնը նրա կողմն է...

Փամանակաւոր անգործութիւնը շատ ծանր էր Փլազատոնի համար: Նա ասում էր. «Ինձ համար շատ ցաւալի է, որ գործերից հեռու եմ, մանաւանդ որ կան շատ գործեր, որոնց կողքի նըւերուել: Իմ կեանքի լաւագոյն տարիները անցնում են անօգուտ, բայց ես դարձեալ ուրախ եմ, որ չեմ ծառայում Պալմերստոնի հետ, երբ տեսնում եմ թէ ինչ անազնիւ միջոցների, խաբեքայութիւնների է նա դիմում ամեն օր: Սրտանց ուրախ եմ, որ նրա հետ միասին մի մինիստրական նստարանի վրայ չեմ նստած»: Նա ալգպէս խօսելու իրաւունք ունէր: Փաստերը ներկայանում էին համարեա ամեն օր: Անա դրանցից մէկը:

1856 թուականին Զինաստանի կանտոն նահանգի մի գետի վրայ չինական պաշտօնեաները բռնեցին մի նաւակ, որի մէջ գտնուում էին տասներկու ծովափն ասպատակներ: Նաւակը չինական էր, բայց անգլիական դրօշակ ունէր պարզած: Անգլիական հիւպատոսը բացատրութիւն պահան-

ջեց, և սկսուեց «Արրով» նաւակի գործը: Անգլիացիները իրանց դրօշակի անպատուութիւնը պատըրուակ բռնելով՝ ուռցրին եղելութիւնը և բանը աջատեղ հասաւ, որ ծովապետ Սէլմուր ումբակոծեց Վանտօն քաղաքը: Չինական նաւերը ոչնչացան, քաղաքի արուարձանները քարուքանդ դառան, հրդեհը լափեց բազմաթիւ շինութիւններ. իսկ քանի մարդիկ զոհ զնացին անգլիական ուումբերին: Եւ ալդ բոլորը մի նաւակի համար: Պարլամենտը նորից լարձակուեց Պալմերստօնի վրայ ճիշտ այնպէս՝ ինչպէս Դօն-Պաշիֆիքօի գործի ժամանակ: Նա արդարացաւ նրանով, որ չինացիները բռնութիւններ են գործ զնում անգլիացիների դէմ: Ուրեմն չինացիները Վանտօնի ումբակոծումից լետոջ էլ չը պիտի կատաղէին անգլիացիների դէմ: Գլադստօն բացականչեց. «Դուք կարծում էք թէ չինացիների վրդովեցուցիչ վարմունքը մեղմացնում է ձեր մեղքը: Ո՛չ, դրանով ձեր մեղքը աւելի մեծանում է»: Խօսեցին և ուրիշ պատգամաւորներ, բայց օրուալ հերոսը Գլադստօնն էր: Պալմերստօն պարտութիւն կրեց: Եւ երբ պատգամաւորները դուրս էին գալիս ժողովից՝ 500 հոգուց բաղկացած մի խումբ ծափահարութիւններով ընդունեց Գլադստօնին և միւսներին, որոնք արդարութիւնն էին պաշտպանել: Բայց Պալմերստօն զիտէր, որ իր գործը հաւանութիւն կը գտնէ անգլիական ժողովրդի մէջ. ուստի չը հրաժարուեց պաշտօնից, այլ

արձակեց պատգամաւորները ժողովը: Նոր ընտրութիւնները ժամանակ Պալմերստոն լաղթեց. չէ որ նա ազգային սնապարծութեան և վաճառականական շահերին էր ոլժ տուել, քարուքանդ անելով չինաց մայրաքաղաքներից մէկը: Ամեն անգամ, երբ որեւէ մինիստր շահագործել է անգլիացու արդերկու լատկութիւնները՝ միշտ աջողութիւն է ունեցել: Պալմերստոնի դէմ խօսողների մեծ մասը սևացաւ ընտրութիւնների ժամանակ. միայն Գլադստոնն էր, որ նորից ընտրուեց, թէև ամենից խիստ էր խօսել ուժեղի անիրաւութեան դէմ:

Բայց Պալմերստոնն էլ երկար չը վայելեց այդ լաղթութիւնը: 1858 թուի սկզբում իտալացի հալրենասէր Օրսինի պալթուցիկ ռումբերով փորձեց սպանել Նապօլէօն կայսրին, երբ նա թատրօն էր գնում: Փորձը չաջողուեց. քննութիւնից երևաց, որ ռումբերը պատրաստուել են Լօնդօնում, ուր ապաստանուած էին իտալացի լեղափոխականները: Ֆրանսիական կառավարութիւնը Լօնդօնում պահանջներ արաւ, որ լեղափոխականները աքսորուին Անգլիայից: Եւ լօրդ Պալմերստոն, որ մի առանձին սէր ունէր դէպի Նապօլէօնը, այնքան անխոհեմ եղաւ, որ պարլամենտին առաջարկեց մի օրինագիծ, որ բաւարարութիւն պիտի տար Ֆրանսիական պահանջներին: Գլադստոն և նրա հետ պատգամաւորների մեծամասնութիւնը զինուեցան օրինագծի դէմ, որ խախտում էր Անգլիայի

հին, հիմնական օրէնքը — անհատի ազատութիւնը: Պալմերստօն ընկաւ:

Գէրբի պահպանողական մինիստրութիւնը, ստանձնելով կառավարութեան զեկը՝ Գլադստօնին իր կողմը գրաւելու փորձեր արաւ: Ահա ինչ էր գրում Դիզրաէլի Գլադստօնի մտերիմ բարեկամ եպիսկոպոս Վիլբերֆօրսին. «Ո՛րքան ես կուզէի, որ գուք համոզէք Գլադստօնին մասնակցել լօրդ Գէրբի կաբինէտին: Իմ մեղը չէ, որ նա համաձայնութիւն չը տուեց. ես համարեա ծունկ չողած խնդրում էի նրան այդ մասին»: Ճարպիկ հրէան կեղծում էր: Նրա համար ամենավտանգաւոր թըշնամին Գլադստօնն էր. և այդպիսի թշնամուց ազատուելու ամենալաւ միջոցն էր՝ նրան իր քաղաքականութեան կողմնակից դարձնել: Բայց երբ այդ չաջողուեց՝ Գէրբի մինիստրութիւնը մի ուրիշ բանով ուզեց շահել Գլադստօնի սիրտը, և աջողութիւն ունեցաւ: 1858 թուի վերջում Գլադստօն պահպանողական մինիստրութեան լանձնաբարութեամբ գնաց Յօնիական կղզիները:

Յունաստանի արևմտեան կողմում գտնուող այս եօթը կղզիները 1818 թուից, Վիեննայի վեհաժողովի վճռով, կազմում էին մի առանձին հանրապետութիւն, որ գտնւում էր Անգլիայի հովանաւորութեան տակ: Անգլիան պահում էր այնտեղ մի զօրախումբ, որի հրամանատարը մինեայն ժամանակ կղզիների ընդհանուր կառավարիչն էր: Յօ-

նիական փոքրիկ հանրապետութիւնը ունէր սե-
նատ, որ բաղկացած էր վեց անդամներէից, և օրէ-
նադիր ժողով, ուր կալին քառասուն պատգամա-
ւորներ: Որքան էլ փոքրիկ պետութիւնը ազատ
ու ապահով լինէր, բայց երբ Յունաստանը բոլո-
րովին ազատուեց թիւրքաց լուծից՝ լոյն ազգա-
սէրները սկսեցին ամեն ջանք գործ դնել, որ եօ-
թըն կղզիներն էլ միանան իրանց հայրենիքի,
Յունաստանի հետ: Երկար ժամանակ անգլիացիները
լսել անգամ չէին ուզում այդ առաջարկութիւ-
նը, և ամեն անգամ, երբ գլուխ էր բարձրացնում
յօնիական հարցը՝ անգլիական մամուլը սկսում էր
դատապարտել կղզեցիների ապերախտութիւնը: Սա-
կաչն միացման գաղափարը ընդհանուր ժողովրդա-
կան գաղափար դարձաւ, և կղզեցիները անդադար
դիմումներ էին անում Եւրոպային. լեղափոխական
միջոցների մասին նրանք չէին էլ կարող մտածել,
որովհետև լաւ գիտէին, որ Անգլիան Թիւրքիա չէ
և իւրաքանչիւր ապստամբական փորձը տեղն ու
տեղը կը խեղդուի: Դիմումները, աղաչանքները
ալնքան գրգռեցին անգլիացիներին, որ պարա-
մենտը 1857 թուին առաջարկեց միանգամայն ընդ
միշտ միացնել Յօնիական կղզիները Անգլիայի հետ,
թիւլ տալով որ նրանք պատգամաւոր ունենան
անգլիական պարլամենտում: Կղզիները բողոքե-
ցին: Եւ անա Գլադստօն ուղարկուեց ալնտեղ՝ ժո-
ղովրդի ցանկութիւնը իմանալու համար:

Յոյնները մեծ ոգևորութեամբ ընդունեցին Վլադստօնին, որ լալտնի էր իբրև հելլէնասէր և Հոմերոսի ջերմ երկրպագու։ Նրա ճանապարհորդութիւնը նման էր լաղթական գնացքի, ամեն տեղ ժողովուրդը տօնում էր նրա գալուստը։ Ամենքը համոզուած էին, որ Վլադստօն եկել է կըզզիները ազատելու։ Իզուր նա հաւատացնում էր, որ իր պատուիրակութեան միակ նպատակն է հաշտեցնել կղզեցիներին Անգլիայի գերիշխանութեան հետ։ Նա շրջեց ամեն տեղ, մանրամասն տեղեկութիւններ հաւաքեց և լալտնեց անգլիական կառավարութեան, որ բոլոր կղզեցիների միահամուռ փափագն է՝ միանալ Յունաստանի հետ։ Ապա գնաց Աթէնք։ Սակայն չքեղ ընդունելութիւնները առիթ տուին պահպանողականներին ասելու, թէ Վլադստօն ինքն է խրախուսում կղզեցիներին բաժանուել Անգլիայից։ Վլադստօն լետ կանչուեց, և նրա փոխարէն ուղարկուեց մի ուրիշ պատուիրակ, որին լանձնարարուեց ամեն ջանք գործ դնել, որ անգլիական իշխանութիւնը պինդ հաստատուի կըզզիներում։ Հարցը ձգձգուեց մինչև 1864 թիւը, երբ Անգլիան Վլադստօնի առաջարկութեամբ համաձայնուեց տալ կղզիները Յունաստանին։ Զիջողութեան զխաւոր պատճառն ալն էր, որ Յունաստանը թագաւոր էր ընտրել Գանիայի թագաւորի որդուն, Գէորգին, որ Վիկտորիա թագուհու հարսի եղբայրն էր։

Գլադատօնի համար այդ ճանապարհորդութիւնը ունէր և մի այլ մեծ նշանակութիւն: Նա մանրամասն ուսումնասիրեց Հոմերոսի հայրենիքը և հրատարակեց այդ ուսումնասիրութեան պտուղները: Յօնիական կղզիները, որոնցից մէկը, Իթակէն, ինչպէս լատնի է, անմահ բանաստեղծի հերոս Ողիսևսի հայրենիքն էր՝ պատկերացրին նրա առաջ հին Յունաստանը, նրա նահապետական կենցաղը, որ այնքան հրաշալի պարզութեամբ լաւերժացել է Հոմերոսի երգերի մէջ: Այդ երգերը Գլադատօն համարում էր Աստուածաշունչի շարունակութիւն: Աստուածաշունչը, ասում էր նա, պատկերացնում է նահապետական մարդուն միայն կրօնական տեսակէտից, իսկ Հոմերոսը նկարում է նոյն մարդու իրական, առօրեայ կեանքը իր բոլոր կողմերով:

Ազատամիտ շարժում Անգլիայի մէջ:—Գիտաէլիի զիջողութիւնները:—Ֆինանսական նոր յաղթանակ:—Գիրք և թէյ:—Ամերիկական պատերազմը և Չլադատուն:—Յանտարներէ պաշտպանը:—Օքսֆորդ և իր պատգամաւորը:—Գիտաէլիի ճարպիկութիւնը իբրև յաղթանակ Չլադատունի համար:—Հերոսական կռիւ կղերականութեան դէմ:—Չլադատուն—առաջին միմիատր:—Անգլիկան եկեղեցին Երլանդիայում:—Ազատամիտ կուսակցութեան սկիզբը:—Ժողովրդական կրթութիւն:—Մի նոր հարուած աղնուականութեան դէմ:—Ֆրանս-պրուսական պատերազմը և Ռուսաստան:—«Ալաբամա» նաւի գործը:—Հասարակական կարծիքը Չլադատունի դէմ:—Չլադատուն իր ընտրողների առաջ:—Հանգած հրաբուխ:

Մինչդեռ Չլադատուն ճանապարհորդում էր Յունաստանում՝ Արոպան ականատես էր մի շարք նշանաւոր անցքերի: Իտալիան Ֆրանսիայի աջակցութեամբ պատերազմ սկսեց Աւստրիայի դէմ: Իտալական հռչակաւոր քաղաքադէտ կոմս Վալուր ստեղծում էր միացած և անկախ Իտալիա. Գարիբալդիի ղիւցաղնական արշաւանքներ էր գործում: Ամբողջ Իտալիան հայրենասիրութեան և ազատական շարժման մի հրաշալի օրինակ էր դարձեց ազգերի համար:

Այդ շարժումը արձագանգ տուեց և Անգլիայում: Այնտեղ մեռւմ էին շատ բէֆօրմներ, որոնք խոստացուած էին վաղուց, բայց չեռածվում էին զանազան պատճառներով: Ամենազլխաւորը դարձեալ ընտրողական բէֆօրմն էր: 1832 թ. բէֆօրմը, ինչպէս տեսանք, միայն մի խոշոր քաղ էր դէպի առաջ. ճիշտ է, հասարակ ժողովրդի առաջ բացուել էին համայնքների ժողովի դռները, բայց դեռ կար բանուորների մի անագին բազմութիւն, որ զրկուած էր պատգամաւոր ընտրելու իրաւունքից: Պահանջոււմ էր իջեցնել ընտրողական ցէնզը, այսինքն թոյլ տալ, որ քիչ եկամուտ ունեցողներն էլ ձայն ունենան պարլամենտական ընտրութիւնների ժամանակ: Այս շարժման գլուխը և ղեկավարը Ջօն Բրայտն էր, որի գեղեցիկ ճառերը ամեն տեղ քարոզոււմ էին իրաւունքների հաւասարութիւն: Հարցը բոլորովին հասունացած էր: Դիզրաէլի զգոււմ էր, որ եթէ ժողովրդի պահանջը ազատամիտների ձեռքով պարլամենտ մտցնուի՝ պահպանողականները սաստիկ պարտութիւն կը կրեն: Ուստի նա լղացաւ մի նենգաւոր միտք. պահպանողական կուսակցութիւնը ինքը կը դնէր ալդ հարցը և ալդպիսով ժողովրդականութիւն կը վաստակէր: Այդ քաղաքական աչքակապութիւնը պարզ ցոյց էր տալիս, որ խորամանկ չրէան իր դիտաւորութիւնները աջողեցնելու համար մտցնոււմ է պարլամենտական կարգերի մէջ անբարոյակա-

նութեան սկզբունք, քանի որ պահպանողականները երբէք իրանց լօծար կամքով չէին առաջարկի անպիսի բէֆօրմ, որ հակառակ էր իրանց ուղղութեան: Լոկ իշխանութիւնից չը զրկուելու համար Գիզրաէլի առաջարկեց մի օրինադիժ, որ ընտրելու իրաւունք էր տալիս տարեկան 100 բուբլի եկամուտ կամ 200 բուբլի կենսաթոշակ ստացողին, ալլ և համալսարանական կրթութեան տէր բոլոր պնձինքներին, քահանաներին, բժիշկներին, իրաւաբաններին: Գլադստօն չէր կարող չը պաշտպանել իր հակառակորդի բերած առաջարկութիւնը, որ ժողովրդի համար շատ օգտակար էր: Բայց օրինադիժը չընդունուեց: Ազատամիտները ղէմ էին, որովհետև անբաւարար էին համարում. ղէմ էին և պահպանողականները, որովհետև սկզբունքով հակառակ էին բէֆօրմներին: Մինիստրութիւնն ընկաւ, Պալմերստօն կազմեց նոր մինիստրութիւն, որի մէջ Գլադստօն ընդունեց Ֆինանսների մինիստրի պաշտօնը:

Օքսֆօրդի համալսարանը արդէն երես էր դարձնում Գլադստօնից: Այս կղերական հիմնարկութեան համար այժմ պարզ էր, որ իր պատգամաւորը վերջնականապէս չեղուել է իր նախկին ուղղութիւնից: Բարձր արիստօկրատիան, հոգևորականութիւնը նրան կորած էին համարում: 1859 թուին Օքսֆօրդը, երկար տատանումներից լետող, վերջին անգամ ընտրեց Գլադստօնին: Այդ տատա-

նումներին պատասխանեց էդինսուրդի առաջադի-
մական համալսարանը, ընտրելով Գլադստոնին
պատուաւոր. րէկտօր:

Նորից ձեռք առնելով Անգլիայի Ֆինանսներ-
ը՝ Գլադստոն վերադարձրեց այն ոսկեդարը, որ
գոյութիւն ունէր Ղրիմի պատերազմից առաջ, Թէ
սրբան, լաւ էր նա ըմբռնում ժողովրդի կարիքնե-
րը և ինչ արգելքների էր հանդիպում իւրաքան-
չիւր, նոյն-իսկ մանր բարեկարգութիւնների մէջ՝
ցոյց է տալիս հետեւեալ փաստը: Ինչպէս ասացինք,
տպագրական թուղթը ենթարկուած էր հարկի.
սրա քանակութիւնը սկզբում շատ մեծ էր, բայց
հետզհետէ պակասեցրուել էր: Գլադստոն առաջար-
կեց բոլորովին վերացնել այդ հարկը. այդպիսով
էժանանում էր գիրքը, լրագիրը, ուրիշ խօսքերով՝
գիտութիւնը աւելի ժողովրդականանում էր, մատ-
չելի դառնալով չքաւոր դասակարգի համար: Հե-
տաքրքրական է այն հանգամանքը, որ թղթի
հարկի հետ միասին դրուած էր և թէլի մաքսա-
հարկը պակասեցնելու հարցը: Անգլիայում սաստիկ
տարածուած էր թէլի դրծածութիւնը, այնպէս որ
թէլի էժանութիւնը ամեն մէկի համար կենսական
կարևոր հարց էր: Չը նալած այդ բանին՝ ամենքը
գոհ մնացին, երբ Գլադստոն առաջարկեց թողնել
թէլի հարկը անփոփոխ, իսկ թղթի հարկը բոլոր-
ովին վերացնել: Մտաւորը լաղթեց, փորը պար-
տութիւն կրեց. անգլիացին հասկացաւ, որ այս

դէպքում լաւը անձնական հաճութից զրկուելն է՝
Բայց պահպանողականները կատաղի դիմադրու-
թիւն ցոյց տուին. արտօնութիւնների, մենաշնորհ-
ների դասակարգը չէր ուզում զիջել ժողովրդին
նոյն-իսկ էժան գրքեր ու լրագիրներ կարգալու-
իրաւունքը: Համայնքների ժողովն ընդունեց թըղ-
թի հարկը վերացնելու առաջարկութիւնը, բայց
լօրդերի պալատը մերժեց: Վլադստօն զայրացաւ
իր հակառակորդների անբարեխղճութեան վրայ և
արտատանեց մի ճառ, որը Զօն Բօսսըլ անուանեց
«հիանալի-խելագար» ճառ: Վլադստօն առաջին ան-
գամ պատերազմ էր հրատարակում լօրդերի պա-
լատի դէմ, որ ցոյց էր տալիս իր իշխանութիւնը
ամեն անգամ՝ երբ հարկաւոր էր մի լաւ օրէնք
ձեռք բերել ժողովրդի համար: Սակայն թղթի
հարկը վերացնելու համար Վլադստօն դիմեց ուրիշ
միջոցի: Հետեեալ տարին նա առանձին օրինագծի
նիւթ չը դարձրեց ալդ հարկը, այլ մտցրեց նրան
պետական ընդհանուր նախահաշուի մէջ: Լօրդերի
պալատը կամ պիտի ամբողջովին ընդունէր նախա-
հաշիւը կամ պիտի վերադարձնէր համայնքների
ժողովին. երկրորդ քալը նա չը համարձակուեց
անել, և ալդպիսով թղթի հարկը ջնջուեց: Շատև-
րը լարձակուեցան Վլադստօնի վրայ, ասելով որ
նրա գործադրած ալդ եղանակը խախտում է պար-
լամենտական կարգերը:

Վլադստօն ուշադրութիւն չը դարձրեց ալդ

մեղադրանքների վրայ: Նա անդադար ձգտում էր նոր և նոր բարեկարգութիւնների հասնել: Չէր բաւականանում քշով, տեսնելով որ դեռ շատ և շատ գործեր կան կատարելու: 1862 թուականի գարնանը Մանչէստրում մի ճառի մէջ նա մեղադրում էր ժողովուրդը, որ սիրում է անշարժ մընալ, «վերջին տարիները — ասաց նա — տեղի ունեցան նշանաւոր փոփոխութիւններ: Արկրի քաղաքական տրամադրութիւնը այժմ այն չէ, ինչ էր առաջ: Լեթարգիական քունը կարծես ափրել է պարլամենտին և ժողովրդին: Այս այս ասում եմ ոչ առանց վշտի: Իմ խօսքերի ճշմարտութիւնը հաստատելու համար ես կարող էի շատ հարցեր օրինակ բերել, բայց կը բաւականանամ միայն մէկով: Այս այստեղ խօսում եմ իմ անունից, լայտնում եմ միայն իմ անձնական կարծիքը և ոչ առել: Այս ուզում եմ մատնացոյց անել ընտրողական ընտրութիւն հարցը. դժուար է ժխտել, թէ այդ հարցի վերաբերմամբ գոյութիւն չունեն լեթարգիալի անկասկած նշաններ» *):

---

*) Պրանսիական նշանաւոր գործիչ և գրող Լուի Բլան անա ի՛նչ է գրում այդ խօսքերի առիթով. «Ի՛նչ կասէք կառավարութեան այս անդամի մասին, որ հրապարակով, հանդիսաւոր ժողովի մէջ, վճռի գգացմունքով է յիշատակում ժողովրդի քաղաքական անտարբերութիւնը, համարեա լանդիմանում է ժողովուրդը՝ նրա քաղաքական ծաւլութեան համար: Նա կը կամենար տեսնել այդ ժողո-

Օր օրի վրայ աւելանում էր Գլաղստօնի ժողովրդականութիւնը: Մինչդեռ եւրոպական բոլոր պետութիւնները խրուած էին մեծամեծ պարտքերի մէջ, Անգլիան, չը նալած Ղրիմի պատերազմի պատճառած ահագին ծախսերին, ոչ միայն նոր պարտքեր չարաւ, այլ և հետզհետէ մեծ խնալողութիւններ անելով՝ պակասեցնում էր իր նախկին պարտքերը:

Բայց արեգակի վրայ էլ սև բծեր կան: Գլաղստօն այդ փայլուն գործունէութեան ժամանակ գործեց մի սխալ. դա այն դիրքն էր, որ նա բռնեց Հիւսիսային Ամերիկայի Միացեալ Նահանգների մէջ բորբոքուած ներքին պատերազմի վերա-

վուրդը աւելի ևս նախաձեռնող, աչսպէս ասած՝ աւելի կենդանի. կը կամենար որ ժողովուրդը աւելի եռանդով ձգտէր ձեռք բերելու այն իրաւունքները, որոնք դեռ պակասում են: Ո՛րպիսի օրինակ. ո՛րպիսի դաս ձիւտ է, իմանալով որ լօրդ Պայմերստօն անձամբ անբարեհաճ է դէպք ամեն մի ըէֆօրմ՝ Գլաղստօն մի առանձին խնամքով շեշտեց, որ միայն իր անձնական կարծիքն է լայտնում. բայց նրա խօսքերը, այնու ամենայնիւ, շատ նշանաւոր են. դրանք ցոյց են տալիս, որ Անգլիայում իշխանութիւնը այլևս չէ համարում մի ոյժ, որ անպատճառ պարտաւոր է դիմադրել. պետական լաւագոյն մարդիկ ոչ միայն չեն արգելում առաջադիմութիւնը, այլ, ընդհակառակն, ցանկանում են առաջադիմութիւն, առաջ են քաշում նրան, պատրաստ են սովորեցնել որ նրան դուրս բերեն, շտապեցնեն, եթէ նա շատ է ուշանում»:

բերմամբ, մի դիրք, որ բոլորովին հակասում էր նրա ազատասիրական ձգտումներին:

Յալտնի է, որ այս անաւոր և երկարատե պատերազմը (1861—1865) ծագեց՝ ստրուկ նեգրերին ազատութիւն տալու համար: Միացեալ Նահանգների հիւսիսային մասը պահանջում էր ջնջել ստրկութիւնը իբրև մի շատ ամօթալի բան, որ արատաւորում էր մարդկութեան անունը. իսկ հարաւային նահանգները, ուր բամբակի և շաքարեղէգի անթիւ տնկարաններում ստրուկ նեգրը կատարում էր անբան գրաստի դերը՝ ընդդիմացան և լայտարարեցին, որ իրանք բաժանւում են Միացեալ Նահանգներից: Հիւսիսը ղէնք վերցրեց որպէսզի հարկադրէ հարաւայիններին չը խախտել հանրապետութեան ամբողջութիւնը: Նախագահ Աբրահամ Լինկոլն պատերազմի պաշտօնական լայտարարութեան մէջ լիշատակեց միայն այդ հանգամանքը: Անգլիան սկզբից բռնեց հարաւային նահանգների, այսինքն ստրկատէրերի կողմը: Անգլիացիները, ասել է Տօքվիլ, ընդունակութիւն ունին համոզուելու, որ կռուող կողմերից արդարը նա է, ով աւելի է ծառայում անգլիական շահերին: Այս դէպքում շահաւէտ կողմը հարաւային նահանգներն էին, որոնք անագին քանակութեամբ բամբակ էին ուղարկում Անգլիա: Հասարակութեան մէջ կար և այն կարծիքը, որ Անգլիան պիտի միջամտէ և օգնէ հարաւայիններին: Եւ անա Քլադ-

ատօն 1862 թուի հոկտեմբերին Նիւ-Կէսալում արասանած մի ճառի մէջ համակրութիւն լայտնեց «նոր ազգին»։ Այսպէս անուանեց նա հարաւալին նահանգները, այն-իսկ նահանգները, որոնք մի քանի ամիս առաջ պահանջում էին, որ նորից թողաւորուի բարբարոսական գերեվաճառութիւնը Աֆրիկայում։

Տինանսների մինիստրի այս ճառը մեծ ուրախութիւն պատճառեց անգլիացիներին և մանաւանդ պահպանողականներին։ Ամենքը կարծում էին, թէ կառավարութիւնը զճուել է միջամտել հարաւալինների օգտին։ Ի՞նչ ասել կուզէ, որ Փլադատօնի խօսքերը զարոյթ և անագին անբաւականութիւն լարուցին Ամերիկայի հիւսիսային նահանգներում։ Սակայն ի պատիւ Անգլիայի պէտք է ասել, որ քիչ չէին և այնպիսի մարդիկ, որոնք բողոքում էին միջամտութեան դէմ և հակառակ էին հասարակական կարծիքին։ Կօրդէն, ազատ աւետարի հռչակաւոր կողմնակիցը, ծաղրելով այն միտքը, թէ Անգլիան պիտի օգնէ հարաւալիններին, որպէսզի կարողանալ բամբակ ստանալ՝ ասաց. «Սուր վերցրած գնալ բամբակի ետևից... Աստուած իմ. դա աւելի թանկ կը նստէր՝ քան եթէ մենք սկսէինք կրիպի սպասով, շամպայն գինով և որսի մտով կերակրել այն արդիւնազոր-ձական գաւառները, որոնք կարօտ են ամերիկական բամբակին»։ Աւելի մեծ եռանդով խօսում էր

Ջօն Բրալտ, Բալց և ալնպէս, թէ պաշտօնական շրջանները և թէ հասարակական կարծիքը ալնքան նպաստաւոր էին ստրկատէրերի համար, որ Անգլիան նոյն-իսկ խախտեց չէզոք պետութեան պարտաւորութիւնները: Անգլիական նաւարաններում հինգ պատերազմական նաւեր պատրաստուցան հարաւալիներին համար: Դրանցից մէկն էր «Ալաբամա» նաւը, որ Լիվրպոլից ճանապարհ ընկաւ իբրև անգլիական առևտրական նաւ, բայց ճանապարհին լանկարծ զինուեց և դարձաւ մարտանաւ, որ ղեկավարում էր անգլիական օֆիցերներին ու նաւաստիներին ձեռքով: «Ալաբաման» միւս անգլիական նաւերի նման անագին վնասներ հասցրեց հիւսիսալիներին՝ բռնելով նրանց առաջատանաւերը, մինչև որ 1864 թուին հիւսիսալիներին մի մարտանաւ չարձակուեց նրա վրայ և մի անաւոր կռուից լետոյ ոչնչացրեց նրան: Այստեղից սկսուեց «Ալաբամայի» հարցը: Պատերազմը վերջացնելուց լետոյ Միացեալ Նահանգների կառավարութիւնը պահանջեց Անգլիայից «Ալաբամայի» և միւս նաւերի պատճառած վնասների փոխարինութիւն 100 միլիոն բուբլի: Այս հարցը երկար ժամանակ լուզում էր երկու կողմերը:

Որ նիւթական շահի ակնկալութիւնն էր հարկադրում անգլիացիներին այդպիսի վատ դիրք բռնել մի գործի մէջ, որ պաշտպանում էր չորս միլիոն ստրուկների մարդկային իրաւունքները՝ դրա ա-

պացուցաներից մէկն էլ ալն է, որ երբ 1863 թուի լունուարի 1-ին Լինկոլն հրատարակեց ալն հռչակաւոր հրովարտակը, որով ջնջում էր ստրկութիւնը՝ Անգլիայում հասարակական կարծիքը չը փոխուեց: Ճիշդ է, մի հոսանք սկսուեց լոգուտ հիւսիսայինների, բայց այդ հոսանքը շատ թուլ էր: Եւ սակալն Անգլիան ազատութեան թշնամի չէր: 1864 թուին, մինչդեռ Ամերիկայում տասնեակ հազարների արիւնն էր թափոււմ Անգլիան արքայական պատիւներով և չը տեսնուած տօնախմբութիւններով ընդունեց Գարիբալդիին, որ իտալական վերածնութեան մարմնացումն էր: Գլադստօն Գարիբալդիի բարեկամն էր և միևնույն ժամանակ համակրում էր ստրկատէրերին: Սա մեծ հակասութիւն էր: Եւ Գլադստօն չը մնաց այս հակասութեան մէջ: 1867 թուին իր ամերիկացի ծանօթներից մէկին գրած նամակում նա իրան լատուկ անկեղծութեամբ խոստովանեց, որ սխալուած է եղել, և այսպէս հաշտուեց հիւսիսայինների հետ: Բայց նրա թշնամիները երբէք չը մոռացան այդ սխալը:

1864 թուին պարլամենտում առաջարկութիւն եղաւ, որ բանուոր դասակարգին էլ ընտրողական իրաւունք շնորհուի: Գլադստօն, պաշտպանելով այդ առաջարկութիւնը՝ ասաց. «Նրանք, որոնք զրկում են բանուոր դասակարգի ⁴⁹/₅₀ մասը քաղաքական իրաւունքներից՝ պարտաւոր են ապացուցանել, թէ բանուորը այդ իրաւունքներից:

օգտուելու ընդունակութիւն չունի: Իսկ ես կարծում եմ, որ ամեն մի մարդ, եթէ չունի բացառիկ վատ չատկութիւններ՝ կարող է մասնակցել երկրի ուսմաննադրական կարգերին»: Իսկ երբ ընդդիմախօսներից մէկն ասաց, թէ բանուորները իրանք չեն պահանջում այդպիսի իրաւունքներ՝ Քլադստօն պատասխանեց. «Բանուորները սկսում են շարժուել այնպիսի ժամանակ, երբ նրանց դրութիւնը կատարելապէս անտանելի է դառնում. ուստի օրէնսդիրը չը պիտի թող տալ, որ բանը հասնի ազիտացիայի, այլ ինքը պիտի վաղօրօք տալ այն, ինչ պահանջում է»:

Յաջորդ տարին, 1867-ի ամառը, նոր ընտրութիւններ էին նշանակուած: Այս անգամ Օքսֆորդի համալսարանը բողոքովին հեռացրեց Քլադստօնին: Ընտրութիւնները վերջանալու վրայ էին, երբ պարզուեց Օքսֆորդի կղերականների բռնած դիրքը. Քլադստօն հարկադրուած եղաւ ուրիշ տեղ դնել իր թեկնածութիւնը, և ձայների գոհացուցիչ մեծամասնութիւն վաստակեց: Պալմերստօն Օքսֆորդի ընտրութեան ժամանակ ասում էր. «Պահեցէք նրան Օքսֆորդում. այդտեղ կալ նրա համար դնչակալ. իսկ եթէ թողնէք նրան մի ուրիշ տեղ գնալ՝ նա կը կատաղի»: Մի ուրիշ անգամ նա ասաց. «Շուտով նա կը բռնէ իմ տեղը և այն ժամանակ կը սկսուեն տարօրինակ գործողութիւններ»: Բայց Օքսֆորդը խուլ մնաց, և «Times» լրա-

գիրը սխալուած չէր, լալտնելով որ Գլաղստօն «ալտուհետև Օքսֆորդին չէ պատկանում, ալլ ամբողջ Անգլիային»: Եւ իրաւ, նա ալլևս իր ընտրողներին եղ պահպանողական և կղերական պահանջներին չէր ենթարկուած, ալլ մի ազատ մարդ էր և ընտրողների շրջան որոնում էր հասարակ դասակարգի մէջ:

Ընտրութիւններից լետոյ Պալմերստօն մեռաւ. Ջօն Բօսսըլ բռնեց նրա տեղը լօրդերի պալատում, իսկ Գլաղստօն դարձաւ ազատամիտ կուսակցութեան պարագլուխ համախմբների ժողովում: Նորից լարուցուեց ընտրողական ըէֆօրմի հարցը: Բալց ազատամիտները այնքան վախկոտ եղան, որ չը վստահացան Գիզրաէլիի ծրագրից քիչ հետագանալ: Նրանց կազմած օրինագիծը համարեա նոյնն էր՝ ինչ առաջարկել էր Գիզրաէլի: Պաշտպանելով ալլ օրինագիծը՝ Գլաղստօն ասաց. «Իզուր կարծում են շատերը, թէ վտանգաւոր կամ վնասակար բան է իրաւատէր դարձնել այն քաղաքացիներին, որոնք զրկուած են իրաւունքներից... Ընդհակառակըն, թողէք որ ալլ մարդիկ շահ ունենան երկրի սահմանադրութեան մէջ, և բնութեան ու Նախախնամութեան բարերար օրէնքներով ալլ նոր շահերը նրանց նոր կապերով կը կապեն գահի հետ, ալն հիմնարկութիւնների և օրէնքների հետ, որոնց հովանու տակ նրանք ապրում են. իսկ ալլպիսի կապերը աւելի թանկագին են՝ քան ոսկին ու ար-

ծախը, աւելի թանկագին՝ քան նոյն-իսկ նաւատորմներն ու բանակները. դրանք են երկրի ուժը, փառքը, լինարանը: Ուրիշ խօսքերով՝ Գլադստօն ասում էր. եթէ կամենում էք տալ մարդկանց քաղաքացիական կրթութիւն, եթէ ուզում էք ամբօխից հասարակական կեանքին գիտակցաբար վերաբերուող մի բազմութիւն կազմել՝—նրանց էլ պատասխանատու դարձրէք այն ամենի համար, ինչ կատարւում է պետութեան մէջ. պատասխանատուութիւնը քաղաքացիական իմաստութեան մայրն է:

Բայց պարլամենտը, շնորհիւ ազատամիտ կուսակցութեան վախկոտութեան և պառակտումներին, մերժեց և այս համեստ օրինագիծը: Մինիստրութիւնը հրաժարուեց: Բայց Գլադստօն մեծ համարումն էր վաստակել այն դասակարգի մէջ, որի շահերը այնպէս պաշտպանում էր: Հրաժարականի օրը 10 հազար մարդուց բաղկացած մի բազմութիւն խմբուեց նրա տան առաջ և պահանջեց, որ նա իր ընտանիքի հետ երևալ պատշգամբում և խրախուսէ մարդկանց, ապագայի լուսեր ներշնչէ: Յուլիսի 3-ին 100,000 ցուց անողներ ուղում էին մտնել Հալդ-Պարկ՝ միտինգ կազմելու համար: Ոստիկանութիւնը, պահպանողական մինիստրութեան հրամանով, արգելեց այդ ցուցը և փակեց դռները. բայց ահագին բազմութիւնը իր սարսափելի ուժով տապալեց երկաթէ դռները և հեղեղի նման ներս-

Թափուելով՝ միտինգ կազմեց, պահանջելով որ ընտրողական ըէֆօրմը ընդունուի: Բանուորների այս շարժումը տարածուեց ամբողջ երկրում: Բիրմինգհամում ցուց անող բանուորների թիւը հասնում էր 250 հազարի:

Անկարելի էր դիմադրել այս միահամուռ պահանջներին: Դիզրաէլի, չը կամենալով որ պահանջողական մինիստրութիւնը տապալուի հէնց սկզբում, դիմեց նախկին միջոցին և առաջարկեց ընտրողական ըէֆօրմի օրինագիծը, որ նախկինի պէս համեստ էր և չափաւոր: Միծաղաշարժ էր նրա դրութիւնը: Ամբողջ ժամանակ նա կատարում էր ծաղրածուի դեր և ստիպուած էր պարգալ այնպէս՝ ինչպէս ուզում էին ազատամիտները: Գլադստօն շարունակ թեւադրում էր այս կամ այն սրբագրութիւնը, և Դիզլին հարկադրուած էր ընդունել իր կուսակցութեան շահերի համար: Բայց պահանջողականները, բարենորոգումների ուխտեալ թշնամիները, չը կարողացան, վերջապէս, համբերութիւն պահպանել և մի ամբողջ ապստամբութիւն լարուցին իրանց պարագլխի դէմ: Սօլըսթրի, որ ապագայում պիտի բռնէր Դիզրաէլիի տեղը՝ սասաց. «Ճս ամենավճճական կերպով բողոքում եմ այն քաղաքական բարոյագիտութեան գէմ, որի վրայ հիմնուած են այժմեան կարգերը»: Ապա, դառնալով իր համախոհներին՝ նա շարունակեց, իր հախացքը գցելով Դիզրաէլիի վրայ:

«Եւ եթէ ձեզ հաճելի է քաղաքական բարոյագիտութիւն սովորել քաղաքական արկածախնդրից՝ դուք կարող էք համոզուած լինել, որ ձեր սահմանադրական կարգերը ձեր ոտների տակ տրորուած կը լինին»: Պահպանողականները կատաղելու իրաւունք ունէին. նոր ընտրողական օրէնքը, Քլադստօնի շնորհիւ, շատ բաւարար էր և ազատամիտ: Իիզրաէլիի այս աջողութիւնը մի մեծ լաղթանակ էր ազատամիտների համար: Ընտրողների մի մեծ թիւ, գլխաւորապէս չքաւոր դասակարգից, աւելանում էր ժողովրդական այն տարրերի վրայ, որոնք համայնքների ժողովն էին ուղարկում ըուն ազգալին ներկայացուցիչներ *): Անգլիան կերպարանափոխուում էր, դառնալով ռամկապետական երկիր: Այժմ արտօնուած դասակարգերը կորցնում էին իրանց նշանակութիւնը: Ժողովուրդը այժմ մի ուժ էր, և պարլամենտական գործիչները պիտի գրաւէին նրա վստահութիւնը, պիտի նրա հաւանութեանն արժանանային: Ուստի ամեն մի կուսակցութիւն, նախ քան ընտրողների քուէն խընդրելը՝ բաց էր անում ժողովրդի առաջ իր գործունէութեան ծրագիրը, բացատրում էր թէ ինքը ինչ ուղղութեան կը հետևի համայնքների ժողովում: Եւ ժողովուրդը ինքն էր ընտրում իրան ներկայա-

*) Նոր օրէնքով ընտրողների թիւը, որ մինչև այդ 1,364,000 էր՝ հասաւ 3,000,000-ի:

ցրած ծրագիրներէից մէկն ու մէկը, տալիս էր նրան իր վստահութիւնը: Կառավարութիւնը ժողովրդի ձեռքին էր:

Մինչդեռ Անգլիան ձեռք էր բերում այս մեծ իրաւունքը՝ Իրլանդիան դարձեալ ցոյց տուեց, որ իր դատը չէ մոռացել: Մենք տեսանք, թէ ինչպէս մի կողմից սովը և միւս կողմից անգութ կալուածատէրերը հեռացնում էին թշուառ գիւղացիներին իրանց հայրենի երկրից և հազարներով փախցնում էին Ամերիկա: Տարիների ընթացքում այնտեղ կազմուեց մի նոր Իրլանդիա, որ վալելելով քաղաքական ազատութիւն, ձեռք բերելով բարօրութիւն՝ կատաղի, անհաշտ թշնամութիւն էր տածում դէպի Անգլիան: Բուն Իրլանդիայում տիրում էր գերեզմանական անշարժութիւն. բաց ովկիանոսի միւս ափում ծաղկած նոր Իրլանդիան չէր մոռանում իր արիւնաներկ մայր-հայրենիքը և պատրաստում էր ազատել նրան անգլիական ոստիկանի բռունցքից: Նեգրերի ազատութեան համար մղած երկարատև պատերազմը ամերիկական իրլանդացիներին սովորեցրեց զինուորական արուեստը: Միացեալ Նահանգների մէջ բազմաթիւ էին իրլանդացի օֆիցերներ, գեներալներ և զինուորներ: Երբ պատերազմը վերջացաւ՝ այս կրոնուորները իրանց ուշադրութիւնը նուիրեցին իրանց հայրենիքին: Երկու Իրլանդիաների մէջ սերտ լարաբերութիւններ տեղի ունէին, և անա հին Իր-

լանդիալում նորից գլուխ բարձրացրեց լեղափոխական մի կազմակերպութիւն: Դա Ֆէնիների գաղտնի ընկերութիւնն էր, որ նպատակ էր ընտրել ապստամբական միջոցներով ազատել Իրլանդիան և տալ նրան հանրապետական կառավարութիւն: Ընկերութիւնը լույս ունէր գործող բանակ կազմել Ամերիկայի իրլանդացի զինուորնե րից, ալ և անգլիական զօրքերի մէջ գտնուող իրլանդացիներից: Իսկ մինչև այդ՝ նա գործում էր գաղտնի. քաղաքական լանցանքների թիւը 1867-ին հասաւ 836-ի: Հարկաւոր եղաւ էլի խիստ միջոցներ գործադրել Իրլանդիալում: 1865 թուին կառավարութիւնը գտաւ Ֆէնիական լրագրի գաղտնի տպարանը, կալանաւորեց լեղափոխականների զլխաւորներին: Բայց ընկերութիւնը նորից կազմակերպուեց: Ամերիկայից եկած Ֆէնիները 1867 թուի մարտին ընդհանուր ապստամբութիւն պատրաստեցին, որ, սակայն, չաջողուեց: Տեղի ունեցան մի քանի լանդուզն փորձեր նաև Անգլիալում: Ամերիկական զեներալ Նէլլի դաւադրութիւն սարքեց Չէստէրի զինարանից զէնքեր գողանալու համար. նրան ձերբակալեցին և տարան. բայց Ֆէնիների մի խումբ լաւձակուեց այն կառքի վրայ, որի մէջ տանում էին զեներալին և ազատեց. այս խմբից երեք հոգի մահուան պատիժ կրեցին, և իրլանդացիները փառաբանեցին նրանց իբրև հախտակների: Ֆէնիական մի ուրիշ զեներալ բանտարկուած էր Լօն-

դօնում. նրա կողմնակիցները փորձեցին օղը հանել բանտը: Քէն ալս փորձերը աջողութիւն չունեցան, բայց Ֆէնինների կազմակերպութիւնը հաստատ հիմքերի վրայ դրուեց: Իրլանդական հողագործները աջակցում էին Ֆէնիններին իրանց կրօնով, որ դարաւոր պատմութիւն ունէր: Կալուածատէրերից վրէժ հանելու համար նրանք շարունակում էին սպանութիւններ գործել, կրակ տալ, կոտորել անասուններին և ալլն:

Վլադստօն ուշադրութիւն դարձրեց իրլանդիայի դրութեան վրայ: Մշտական անկարգութիւններին վերջ դնելու համար նա չը դիմեց սարսափահար միջոցների, այլ սկսեց քարոզել, որ պէտք է բաւարարութիւն տալ իրլանդացիների օրինաւոր պահանջներին: Նա ասում էր, որ իրլանդացիները պիտի սովորեն լարգել անգլիական օրէնքները, իսկ լարգել կարող են ալն դէպքում երբ ալք օրէնքները կը լինին արդար և անկողմնապահ: Այս տեսակէտից ամենամեծ անարդարութիւնը տասանորդական հարկն էր, որ տալիս էին իրլանդիայի կաթոլիկները անգլիկան եկեղեցուն: Ուրեմն ամենից առաջ պէտք էր վերացնել ալս հարկը, որ կատաղեցնում էր իրլանդացիներին: Մենք տեսանք, որ ալս հարկը սահմանուած էր վաղուց, և դեռ ժԸ դարում իրլանդացիները ամբողջ ապստամբութիւններ էին սարքում նրա դէմ: Անգլիկան հոգևորականութիւնը, չը նալած իր բո-

ըոր խստութիւններին՝ չէր կարողանում հաւաքել տասանորդը ամբողջովին և միշտ անազին ապառիկներ էին մնում ժողովրդի վրայ: Կառավարութիւնը լաճախ միջամտում էր և սուիններով էր հարկադրում վճարել. բայց այս միջոցն էլ չէր օգնում: Յամառութիւնը երկու կողմերի մէջ զարմանալի էր. հոգևորականութիւնը զիջում անել չը գիտէր. իսկ իրլանդացին լաւ էր համարում մեռնել, զրկուել գոյքից, պատիժների ենթարկուել՝ քան հարկ վճարել իր համար մի խորթ եկեղեցու: Եւ ինչ արդարութիւն էր: Մինչդեռ կաթոլիկ եկեղեցին պահում էր իր աղքատ ծխի համեստ նուէրներով՝ անգլիկան եկեղեցին զինուորների և ոստիկանների օգնութեամբ ստանում էր այդ աղքատ ժողովրդից խոշոր հարկ և փարթամ էր, հարուստ: Մի քանի թուեր բաւական են այդ դրութիւնը լուսաբանելու համար:

1868 թուին Իրլանդիայում ապրում էր անգլիկան եկեղեցուն պատկանող 680,000 մարդ. սրանք կազմում էին ազգաբնակչութեան $\frac{1}{3}$ մասը: Բայց այսքան մարդկանց հովուելու համար Իրլանդիայում կային 2 արքեպիսկոպոս, 40 եպիսկոպոս և 1500 պաստօր, այսինքն իւրաքանչիւր 43 հոգի ծխականներին գալիս էր մի հոգևորական: Կային 200-ից աւել ծխեր, որոնք ոչ մի հատ ծխական չունէին. 575 ծխեր միջին թուով 20 հոգի անգլիացիներից էին կազմուած: Եւ հոգևորականների

այս անագին դասը ստանում էր մեծամեծ ուժիկներ, սպառելով անգլիկան եկեղեցու եկամուտները, որոնք տարեկան $2\frac{1}{2}$ միլիոն ռուբլի էին տալիս: Արքեպիսկոպոսը ստանում էր ուժիկ 555,000 ռուբլի: Հաշուած է, որ 1822 թուից մինչև 1868 թիւը մեռած եպիսկոպոսների մէջ չէ եղել մէկը, որ 250,000 ռուբլուց պակաս կարողութիւն թողած լինէր. իսկ արքեպիսկոպոս լօրդ Ջօն Բերեսֆօրդ, որ մեռաւ 1865 թուին, թողեց իր ժառանգներին $5\frac{1}{2}$ միլիոն ռուբլի: Իւրաքանչիւր եպիսկոպոս ունէր շքեղ բնակարան և շրջապատուած էր աշխարհային բոլոր բարիքներով: Նա իշխում էր, և նրան ատում էին...

Չինուած այս փաստերով՝ Գլադստօն 1868 թուին առաջարկեց պատգամաւորների ժողովին ջնջել պետական եկեղեցին Իրլանդիայում: Ժողովը 65 ձայների առաւելութեամբ հաւանութիւն տուեց այս առաջարկութեան: Մինիստրութիւնը, որ, իհարկէ, հակառակ էր այս մտքին, հրաժարական պիտի տար. բայց Գիզին խորամանկութեամբ պահուեց մի քանի ամիս էլ, մինչև աշուն, երբ նոր ընտրութիւններ պիտի կատարուէին: Ընտրողական պայքարը Գլադստօն սկսեց մի կրակոտ եռանդով: Ամենից առաջ նա հարկաւոր համարեց բացատրել, թէ ինչո՞ւ ինքը այժմ փոխել է իր կարծիքը պետական եկեղեցու մասին, և հրատարակեց մի բրօշուր, որի վերնագիրն էր «Մի գլուխ իմ ինքնա-

կենսագրութիւնից»։ Չը նալած որ ամբողջ արիստօկրատ Անգլիան և բողոքական հոգևորականութիւնը ոչինչ ջանք չէին խնալում, որ ընտրութիւնների ժամանակ պահպանողական պատգամաւորների մեծամասնութիւն գոյանայ՝ Գլադստօն փառաւոր չաղթութիւն տարաւ. աղատամիտները 115 ձայների առաւելութիւն ունէին։ Այժմ կարելի էր գործել։ Գլադստօն առաջին մինիստր դարձաւ։

1869 թուականը անգլիական ազատամիտ կուսակցութեան ոսկեդարի սկիզբն էր։ Կուսակցութիւնը ուժեղ էր, համախմբուած։ Գլադստօն ալդհօր բանակի գլուխն անցած՝ գնաց արտօնուած զասակարգերի, հին նախապաշարումների դէմ։ Առաջին հարցը, իհարկէ, եկեղեցու հարցն էր։ Ամեն տեղ ատամների կրճտոց, անէծք և վայնասուն բարձրացաւ։ Իրլանդիայից բողոքական Փանատրիկոսութեան վայրենի պալթիւնը անցաւ Անգլիա, տարածուեց մինչև հեռաւոր անկիւնները։ Գլադստօնին անուանում էին դաւաճան՝ թագուհու, երկրի և Աստուծու առաջ, մատնիչ, կողոպտող, որ ձեռք է բարձրացնում Աստուծու ստացուածքի դէմ։ Իսկ գաւառներում տարածուած էին լուրեր, թէ Գլադստօն դիւահար է և անասելի թշնամութիւն ունի դէպի եկեղեցին, թէ նա վճռել է կոկոպտել Աստուծուն, և այլն։

Այսպիսի աղմուկների մէջ համայնքների ժո-

դովը ընդունեց առաջարկուած օրինագիծը: Գլադստօն երեք ժամ նառ ասաց և ապացուցեց, որ նոր օրէնքից անգլիկան եկեղեցին ամենևին չի վնասուի, այլ, ընդհակառակն, օգուաներ կունենայ: Լօրդերը երկար ժամանակ պահեցին օրինագիծը և շարունակում էին ժողովրդի մէջ հակառակութիւն և դիմադրութիւն ստեղծել: Այն ժամանակ ազատամիտներն էլ սկսեցին քարոզել լօրդերի պալատի դէմ: Տեսնելով որ ժողովուրդը համակրում է նոր օրէնքին՝ լօրդերը այլևս չընդդիմացան: Անգլիկան եկեղեցուց խլուեցան բոլոր կալուածները, որոնք գնահատուած էին 16 միլիոն ստերլինգ (մօտ 150 միլիոն ռուբլի): Այս անագին գումարը բաժանուեց երեք մասի. ամենախոշորը տրուեց անգլիկան եկեղեցուն, ամենափոքրը ստացան Իրլանդիայի երիցական և կաթոլիկ եղեղեցիները, իսկ երրորդ մասը լատկացրուեց բարեգործական հիմնարկութիւններին—հիւանդանոցների և ապաստարանների: Անգլիկան եկեղեցին այլևս ոչ մի նպաստ չը պիտի ստանար պետական գանձարանից, ոչ մի առանձին արտօնութիւն չը պիտի վաճելէր: Այս հերոսական օրէնադրութեամբ Գլադստօն Եւրոպայի մէջ մտցրեց մի նոր հասկացողութիւն—եկեղեցին պետութիւնից բաժանելու հարցը, որ այնուհետև հերթական դարձաւ շատ տեղերի համար:

Իրլանդիայի համար դա առաջին քայլն էր:

Գլադստօն իր պաշտպանութեան տակ առաւ և իրլանդական գիւղացուն: Ինչպէս գիտենք՝ կալուածատէրը ամեն ժամանակ, նոյն-իսկ առանց պատճառի, կարող էր հեռացնել գիւղացուն իր հողից: Այս կամալականութեան դէմ Գլադստօն առաջարկեց կարողութիւն տալ գիւղացուն հետըզհետէ գնել իր վարձած հողը, և մի փալուն ճառի մէջ ցոյց տուեց, որ Իրլանդիայում պէտք է գիւղական տարրի համար ստեղծել այնպիսի պայմաններ, որ նա հարկադրուած չը լինի գաղթել, թափառել: Ղրա համար պէտք էր նրան օգնել, պետական գանձարանից փոխառութիւն տալ: Բայց այս անգամ Գլադստօն հաստատ չը կանգնեց իր ասածի վրայ և սկսեց զիջումներ անել հակառակորդներին, այնպէս որ իբր առաջարկած օրինագիծը բոլորովին կերպարանափոխուեց: Իրլանդիայի Ուլստէր նահանգում կար սովորութիւն, որ կալուածատիրոջը զրկում էր անսահման իրաւունքներից. այն կալուածատէրը, որ կապալառու գիւղացուն հեռացնում էր հողից՝ պիտի տար տուգանք և բացի դրանից այն բոլոր շինութիւնների և բարեկարգութիւնների արժողութիւնը, որ գիւղացու միջոցներով էին գլուխ բերուած: Գլադստօն այս մասնաւոր շրջանի սովորութիւնը օրէնք դարձրեց ամբողջ Իրլանդիայի համար: Իրանով չէր վերջանում հողային արիւնոտ հարցը, և գիւղացու տանջանքները չէին վերանում: Մի թեթև քայլ էր

դա, մի փոքրիկ բարեփոխութիւն: Ուստի և չը գոհացրեց իրլանդացիներին:

Մի այլ խոշոր ըէֆօրմ, որ անց կացրեց Գլադստօն 1870 թուին՝ ժողովրդական կրթութեան նոր սիստեմն էր: Հաստատուեց պարտադիր ուսման սկզբունքը. ժողովրդական դպրոցները թիւը աւելացնելու համար մի շարք խելացի միջոցներ ձեռք առնուեցան: Նրանք հասարակական դպրոցներ էին, և հոգևորականութիւնը ոչ մի իրաւունք չունէր նրանց վրայ. կրօնի դասատուութիւն չը կար, թողատրոււմ էր միայն Աստուածաշունչի պատմութիւնը. զանազան դաւանութիւնների պատկանող երեխաները կարող էին սովորել մի դպրոցում: Հասկանալի է, որ այս քայլն էլ չէր կարող դուր գալ հոգևորականութեան: Ազնուական դասակարգը կատաղեց մանաւանդ մի դէպքից:

Անգլիայի գինուորական վարչութեան մէջ օրէնք կար, որ պաշտօնները կարելի է առնել փողով: Օրինակ մի գնդի հրամանատար դառնալու համար՝ պէտք էր վճարել 100—150 հազար րուբլի: Սա էլ մի կատարեալ անբարոյական և անարդար կարգ էր, որով գինուորական բարձր աստիճանները մատչելի էին դառնում միմիայն հարուստներին: 1870 թ. Գլադստօն առաջարկեց մի օրինագիծ, որով ջնջւում էր այդ անպատուարեք կարգը, և պաշտօններ ստանալը արժանաւոր և

հասկացող մարդկանց իրաւունքն էր դառնում: Համայնքների ժողովն ընդունեց առաջարկած օրէնքը, բայց լօրդերը սաստիկ հակառակութիւն ցոյց տուին և մերժեցին այդ նոր բանը, որ զըրկանք էր ազնուականների համար: Երկրորդ անգամն էր, որ Վլադստօն ընդհարում էր ունենում արտօնուած դասակարգի հետ: Եւ այս անգամ էլ նա անտես արաւ լօրդերին: Յանկարծ Լօնդօնի պաշտօնական լրագրում հրատարակուեց թագուհու հրամանը, որ արգելում էր պաշտօնների վաճառքը և հաստատում էր այն արդար կարգը, որ պաշտօններ ստանան միայն նրանք, որոնք քննութիւն են բռնում: Վլադստօն գտել էր, որ պաշտօններ ծախելը սկզբում պարլամենտի կողմից հաստատուած օրէնք չէր, այլ պարզապէս թագաւորի հրամանով էր մտցրուել: Կետևաբար մի թագաւորի հրամանը կարող էր ոչնչացնել միւս թագաւորը, չը դիմելով պարլամենտի օգնութեան: Բայց այս լանդուզն քայլն էլ, որքան և պատուաբեր լինէր Անգլիայի համար՝ մեծ զայրոյթ պատճառեց: Նոյն-իսկ Վլադստօնի կողմնակիցներից շատ-շատերը անբաւական էին և գտնում էին, որ առաջին մինիստրը դրանով վտանգի է ենթարկում պարլամենտի անկախութիւնը: Վլադստօնի մեծ ժողովրդականութիւնը հետզհետէ ընկնում էր: Այս անաջողութեան վրայ աւելացան և այն քայլերը,

որ Գլադստօն արաւ արտաքին քաղաքականութեան մէջ:

1870 թուին ծագեց Ֆրանս-պրուսական պատերազմը: Գլադստօն տպեց մի յօդուած, որի մէջ ասում էր հետեւեալը. «Լուսաւորուած մարդկութեան դատաւճիռը, որ բարձրագոյն, բողոք չընդունող մի ատեան է՝ դատապարտեց Ֆրանսիացիների աշխարհակալական ծարաւը և կը դատապարտէ գերմանացիների անկուշտ ագահութիւնը: Մեր ժամանակի ամենամեծ լաղթանակը կը լինի այն, որ միջազգային իրաւունքը կը թագաւորէ իբրև համաշխարհային քաղաքականութեան գերագոյն ղեկավար, և բոլոր ազգերի մէջ առաջինը այն ազգը կը լինի, որ միւս ազգերին կը ներշնչէ համոզմունք, թէ արդարը ինքն է»: Այս խօսքերի մէջ էլ հանդէս էր գալիս նոյն Գլադստօնը, որ մի ժամանակ բողոքում էր Պալմերստօնի դէմ, որ տմարդի գործ էր համարում Ղրիմի պատերազմը: Այժմ նա առաջին մինիստր էր և կարող էր գործով ցոյց տալ, թէ ինչ է իր խօսքերի միտքը: Ֆրանս-պրուսական պատերազմի ժամանակ նա չէլոք մնաց, նոյն-իսկ մերժեց Թիէրի խնդիրքը և չուզեց Ֆրանսիայի օգտին միջամտութիւն գործել: Իսկ երբ Ռուսաստանը, օգտուելով այդ պատերազմից, պահանջեց ջնջել Պարիզի դաշնադրութեան այն յօդուածը, որ արգելում էր ռուսներին պատերազմական նաւատորմ պահել Սև ծովի վրայ՝

Գլադստօն չընդդիմացաւ, քանի որ ինքը դեռ Պարիզի դաշնադրութեան ժամանակ էր լայտնել, որ չը պէտք է սահմանափակել Ռուսաստանի իրաւունքները: Յօդուածը ջնջուեց 1871 թուին, բայց այս բանը մի զօրաւոր զէնք դարձաւ Գլադստօնի հակառակորդների ձեռքում: Ազգային ինքնասիրութիւնը վիրաւորուած էր: Անգլիան Ղրիմի պատերազմի ժամանակ այնքան արիւն էր թափել, այնքան գումարներ էր վատնել Ռուսաստանը թուլացնելու համար, և այժմ ոչնչանում էր այնքան զոհաբերութիւնների միակ նշանաւոր պրտողը: Բայց այսքանը բաւական չէր: Անգլիական ինքնասիրութիւնը շուտով մի նոր և աւելի ծանր հարուած էլ ստացաւ:

Դա «Ալաբամայի» հարցն էր: Յարաբերութիւնները Միացեալ Նահանգների և Անգլիայի մէջ այնքան լարուած էին, որ երկու կողմից ծովային պատերազմի պատրաստութիւններ էին տեսնուում: Գլադստօն երկար բանակցութիւններից լետոյ առաջարկեց վէճը ենթարկել միջնորդ դատարանի քննութեան: Միացեալ Նահանգների կառավարութիւնը համաձայնութիւն տուեց, և միջնորդ դատաւորներ ընտրուեցան երեք այնպիսի չէզոք պետութիւններ, որոնք որեւէ շահ չունէին ալդ գործում (Շվէյցարիա, Իտալիա և Բրազիլիա): Դատարանը գումարուեց ժընեվում. նրան ներկայացուեցան գործի բոլոր մանրամասնութիւնները,

խակ Ամերիկայի և Անգլիայի հաւատարմատարները պաշտպանում էին իրանց կառավարութիւնների շահերը:

Մինչև այդ՝ Գլադստօն անց կացրեց և մի այլ կարևոր օրէնսդրութիւն: Վա գաղտնի քուէարկութեան օրէնքն էր: Մենք տեսանք, որ պատգամաւորների ընտրութիւնը կատարւում էր բաց քուէարկութեամբ, որի բազմաթիւ անլարմարութիւններից գլխաւորն այն էր, որ ընտրողների վրայ հեշտ էր ճնշում գործ դնել սպառնալիքների և կաշառքի միջոցով: Վաղուց էին խօսում այս հին կարգը վերացնելու և ընտրողներին կատարեալ ազատութիւն տալու մասին: 1871 թուի ամառը Գլադստօնի օրինագիծը, որ հաստատում էր գաղտնի քուէարկութիւն՝ անցաւ պատգամաւորների ժողովում, չը նախած պահպանողականների գործ դրած բոլոր ջանքերին: Լօրդերը այս օրինագիծն էլ մերժեցին. բայց 1872 թուին նորից առաջարկուեց և այս անգամ անցաւ նաև լօրդերի պալատում:

Սակայն այս կարևոր բէֆօրմն էր մոռացուեց: 1872-ի ամառը ժընեպի միջնորդ դատարանը վերջացրեց «Ալամարայի» գործի քննութիւնը և վճռեց, որ Անգլիան 32 միլիոն բուբլի վնաս վճարէ Միացեալ Նահանգներին: Գլադստօն այս առիթով ասաց. «Որքան և ծանր լինի մեզ վրայ դրած տուգանքը՝ բայց նա կորցնում է իր ամբողջ նշա-

նակութիւնը, երբ նկատի ենք առնում երկու մեծ ազգերի տուած այս օրինակի բարոյական վեհութիւնը: Այս ազգերը, չը նայած որ նախանձախնդիր էին իրանց պատուին՝ կանգնեցին միջնորդ դատարանի առաջ, փոխանակ իրանց մէջ ծագած վէճը սրով վճռելու»:

Եւ իրաւ, աշխարհը դեռ չէր տեսել այսպիսի արդար և խաղաղ միջոց: Դա նոր, լուսաւոր երեւոյթ էր, որ իրաւունքի պաշտպանութիւնը լանձնում էր անկողմնապահ արդարադատութեան և ոչ թէ պատերազմի աստժուն, որի ճանաչած միակ օրէնքն այն է, թէ արդարը նա է՝ ով լաղթում է, այսինքն թէ իրաւունքը ուժեղին է պատկանում: Եւ այսպիսի դատաստանը տեղի էր ունենում այն ժամանակ, երբ նոր էր վերջացել Ֆրանս-պրուսական աղէտալի պատերազմը, որ սկսուել էր մի չնչին պատճառով և դարձաւ մի անուելի դժբախտութիւն ամբողջ Եւրոպայի համար: Եթէ աշխարհը շատ Գլադստօններ տուած լինէր, եթէ ազգերի լարաբերութիւնները բղխէին համամարզկալին եղբայրակցութեան սկզբունքից՝ միջազգային միջնորդ դատարանը վաղուց բռնած կը լինէր թնդանօթների տեղը: Բայց Գլադստօն մի հատ էր, իսկ մի հատ ծաղկով, ինչպէս լալտնի է՝ գարուն չի լինի: Ինքը Անգլիան, ազատութեան և հանճարների այս հալրենիքը, վեր կացաւ Գլադստօնի դէմ, որ ապացուցանէ, թէ նա իր ժամանակի մարդ չէ, թէ նրա պէս ի դէ ալ ի ստ փիլիսոփան չէ կարող

ղեկավարել մարդկանց անպիտի ղէպքերում՝ երբ խօսում է արիւնածարաւ կռիւը...

Երբ հրատարակուեց Ճընեվի դատարանի վը-
ճիւղը՝ Անգլիայում հասարակական կարծիքը ան-
սահման կատաղութեան հասաւ. նոյն-իսկ լուրջ,
հասկացող մարդիկ աղաղակում էին, որ կառավա-
րութիւնը չը պիտի հպատակուի այդ վրդովեցուցիչ
դատավճռին: Անգլիան, ծովերի թագուհին, ստո-
րութիւն էր համարում մի անտպառ և արդար դա-
տարանի առաջ մեղաւոր ճանաչուելը: Կառավա-
րութիւնը, իհարկէ, ականջ չը դրեց փրփրած շօ-
վինիստներին, ուստի «Ալաբամայի» գործը, որ իր
վեհութեամբ կատարելապէս արժանի էր Գլադստո-
նի անուան, դարձաւ մի ժալո, որին զարնուելով՝
խորտակուեց մինիստրութիւնը: Գլադստոնի անու-
նըն ու վարկը արագ ընկնում էին: Բանը հասաւ
այն տեղին, որ նրա ընտրողների մի մեծ մասը
փորձեց ցոյց սարքել, որպէսզի հարկադրէ նրան
հեռանալ պաշտօնից: Գլադստոն զինուեց իր ահա-
գին եռանդով և գնաց ուղղակի ցոյցի տեղը: 20
հազար մարդ էին կանգնած նրա դէմ, ամենքն էլ
անբաւական. այդ բազմութեան առաջ նա սկսեց
մի երկար ճառ, քալլ առ քալլ պաշտպանեց իր
բոլոր արածները: Սկզբում խլացնող ծափահարու-
թիւնների հետ լսում էին մունչոցներ, սուլոց և
գոռում-գոչիւններ: Բայց լետու, երբ անվրդով և
համարձակ ատենաբանը տիրեց մարդկանց խել-
քին, գերելով նրանց իր անկեղծութեամբ և շի-

տակութեամբ, բողոքողների թիւը այնքան քչացաւ, որ վերջում, երբ ատենաբանը խնդրեց լսողներին վճիռ կալացնել՝ տեղի ունեցան այնպիսի ոգևորուած ցույցեր, որոնք միայն լաղթողներին են վիճակում:

Իս, այժ, լաղթութիւն էր ընտրողների առաջ. բայց միայն ընտրողները չէին հակառակ. ամբողջ Անգլիան շարունակեց անհամակրական դիրք պահել ամբողջ մինիստրութեան վերաբերմամբ: Այլևս ոչինչ չէր կարելի անել: 1873 թուին Գլադստօն առաջարկեց աշխարհական համալսարան բաց անել Իրլանդիայի Գուլբլին քաղաքում կաթոլիկների և բողոքականների համար: Ամենքը անբաւական էին, նոյն-իսկ ազատամիտները. ժրագիրքը տապալուեց, և Գլադստօն իր ընկերների հետ հրաժարական տուեց: Սակայն Գիզըաէլի, որին թագուհին առաջարկեց մինիստրութիւն կազմել՝ չուզեց կառավարութեան դուռն անցնել մի այնպիսի ժամանակ, երբ համայնքների ժողովում ազատամիտները ահագին մեծամասնութիւն ունէին: Նա աւելի լաւ համարեց սպասել, որ «հանգաձ հրաբուխները», ինչպէս նա անուանում էր ազատամիտներին՝ դարձեալ մի քանի պարտութիւններ կրեն: Եւ Գլադստօն, հակառակ իր կամքի, հարկադրուած եղաւ մի տարի էլ կառավարել երկիրը: 1874 թ. լունուարին նա արձակեց պարլամենտը և նոր ընտրութիւններ նշանակեց:

Ազատամիտների պարտութիւնը և պահպա-

նողականների լաղթանակը կատարեալ էին։ Սկըսուեց Գլադստօնի կեանքի տխուր շրջանը։ Յուսահատութեան նշաններ երևացին այդ երկաթի մարդու մէջ—այնքան խոր էր այն անջրպետը, որ այժմ բաժանում էր նրան հասարակական կարծիքից։ Նա խօսում էր ասպարէզը բոլորովին թողնելու մասին, ասում էր որ պետական գործիչը 60 տարեկան գառնալուց լետուլ այլևս չէ կարող գործ կատարել, իսկ ինքը արդէն 65 տարեկան է։ Չընտելած այս հիասթափման՝ նա, իբրև ազատամիտ կուսակցութեան պարագլուխ, իր պարտքը համարեց մասնակցել ընտրութիւններին և, ինչպէս միշտ, եռանդուն և անխոնջ ազիտացիա սկսեց. երևում էր ամեն տեղ, ճառեր էր արտասանում։ Բայց ինչ դուրս եկաւ։ Նրան մի տեղ ընտրեցին երկրորդ կանդիտատ՝ օղիի մի գործարանատէրից լետուլ, իսկ նրա ընկեր մինիստրներին սևացրին։ Այն ժամանակ նա մի նամակ գրեց լօրդ Գրէնվիլին և հրաժարուեց կուսակցութեան պարագլխի պաշտօնից. մնալով լոկ պատգամաւոր՝ նա քառուեց Չօվարդէնի ամրոցը, նուիրուեց իր սիրած գրական աշխատութիւններին։

Սկսուեց Գիզիի թագաւորութիւնը։ Բայց Գլադստօն այնպիսի հրաբուխներից չէր, որոնք հանգչում են։ Պահպանողականների ճարպիկ պարագլուխը շատ շուտ համոզուեց այս բանի մէջ։

Բալկանեան հրդեհը—Սերուպայի բռնած զիրքը—Իսլամի բռնկումը—Յույցեր և Պոլսում և արին ու աւերանք Բոզգարիայում—Դիզրաէլին—Քաշիքազուկների պաշտպան—Մամուլի մերկացումները—Սարոսպի և զայրոյթ—Վլադստոն միտինգներում—Շօլզարական Սարոսպիներ և Սրեկեան Հարց—Համակրանքը հակակրանքի փոխում—Մնգլիան պատերազմի է պատրաստում—Կիպրոս և Յերլինի վեհաժողով—Դիզին—օրուայ հերոս—Վլադստոնի երկրորդ մինիստրութիւնը—Իրլանդիան և Պարնէլլ—Ընտրողական նոր ընթրում—Կարճատև անաջողութիւն—Իրլանդական ինքնավարութիւն և նոր պարտութիւն—Պարնէլլի մահը:

1874 թուականը, անգլիական ազատամիտների պարտութեան տարին, անբարեւաջող էր և Բալկանեան թերակղզու հիւսիս-արևմտեան կողմում գտնուող նահանգների համար: Հերցեգովինայում հունձը շատ անբաւարար էր, և հողազորքը իստոնեաները չալտնեցին թիւրք կառավարութեան, որ իրանք հարկեր տալու կարողութիւն չունին: Թիւրք զապթիաները կատաղած գայլերի նման յարձակուեցան խաղաղ ազգաբնակութեան վրայ և սկսեցին կեղեքել նրան: Կա մի սովորա-

կան երևույթ էր Թիւրքիայում: Բայց այս անգամ հարստահարութիւնները անպատիժ չը մնացին: Հերցեգովինայում և հարևան երկիրներում մի քանի ժամանակից ի վեր նկատուում էր խլրտում քրիստոնեաների մէջ: Թիւրքերը դեռ մի տարի առաջ սկսել էին տանջել քրիստոնեաներին, խուզարկել, քանդել նրանց տները մի ինչ-որ երևակալական ապստամբութիւն ճնշելու համար: Այժմ, երբ անբերրութիւնը չէր թող տալիս հարկեր վճարել՝ Թիւրքերը սաստկացրին հարստահարութիւնները, կարծելով թէ գործ ունին կազմակերպուած ապստամբութեան հետ: Սարսափահար բնակիչները փախան Չերնոզորիա և Աւտորիա: Տեղական վալին Չերնոզորիայում թագնուածներին հրաւիրեց վերադառնալ իրանց տները, երաշխաւորելով նրանց կեանքի և կալքի ապահովութիւնը: Բայց հէնց որ հերցեգովինացիները ոտք դրին մայրենի հողի վրայ՝ վալին հրամայեց հրացանաձգութիւն սկսել նրանց դէմ: Նեվեսինիե անունով քաղաքի մօտ տեղի ունեցաւ մի անգութ կոտորած: Տեղական Թիւրքերը կողոպտեցին կառավարութեան զինանոցը և սկսեցին սպանութիւններ ու աւերումներ: Հերցեգովինացիները նոյնպէս դէնք վերցրին և քաշուեցան սարերը: 1875 թուի յուլիսին ապստամբութիւնը բորբոքուած էր ամբողջ Հերցեգովինայում. շուտով հրդեհը անցաւ և հարևան Բօսնիա նահանգը: Թիւր-

քաց զօրքերը կանոնաւոր պատերազմ սկսեցին, քաց աջողութիւն չունէին:

Սերոպան միջամտեց: Ռուսատանը, Աւստրիան և Գերմանիան իրանց մէջ համաձայնութիւն կապցրին և հրաւիրեցին միւս պետութիւնները զործել միաբան: Սերոպական հիւպատոսները բանակցութիւն սկսեցին ապստամբների առաջնորդների հետ, համոզեցին նրանց հաշտութիւն կնքել թիւրքերի հետ, քաց ոչինչ աջողութիւն չունեցան: Այն ժամանակ երեք զաշնակից պետութիւնները թիւրքիայից պահանջեցին բէֆօրմներ մտցնել ապստամբուած նահանգներում: Քրիստոնեայ Սերոպայի միջամտութիւնը վառեց իսլամի ֆանատիկոսութիւնը: Կ. Պոլսում սկսուեցան խլրտումներ, որոնց հեղինակն էր «Սրիտասարդ թիւրքիա» անուանուած կուսակցութիւնը: Անգլիական դեսպան սըր Էլլիօտ, որ չարտնի էր իր թիւրքամուտութեամբ՝ կուսակցութեան պարագլուխ Միդհատփաշայի անձնական բարեկամն էր և, ուրեմն, նաեւ խորհրդատուն: Սրիտասարդ թիւրքերը, թաղնուելով եւրոպական ազատ մտքերի դիմակի տակ՝ ներկայացնում էին մահմետական հարեմասիրութիւնը, որ ֆանատիկոսութեան էր հասնում: Պետութիւնների միջամտութիւնը խանդարելու համար՝ նրանք սկսեցին խօսել սահմանադրութեան մասին, չարտարելով որ բէֆօրմները պիտի լինին ոչ թէ մի քանի նահանգների, այլ ամբողջ պետութեան

համար: Թիւրքաց կառավարութիւնը պաշտօնապէս խոստացել էր պետութիւնների պահանջած ըէֆօրմները մտցնել Բօսնիայում և Հերցեգովինայում: Ուստի երիտասարդ թիւրքերը զինուեցան կառավարութեան դէմ և սկսեցին ցուցեր անել: Նրանց չուզմունքը սաստկանում էր մանաւանդ այն պատճառով, որ բօսնիացի և հերցեգովինացի ապստամբները մեծ աջողութեամբ էին կուում Մուխտարփաշայի զօրքերի դէմ: Ամեն ինչ գուշակում էր մօտալուտ փոթորիկ:

Այդ չարմար ժամանակից օգուտ քաղեցին և բօլզարները: 1876 թուի ապրիլի 20-ին Բալկանեան սարերում, Պանիզուրիշտի գիւղում, յայտարարուեց բօլզարական ապստամբութիւն: Դա մի խեղճ ու թույլ փորձ էր: Բուքարէստում գոյութիւն ունէր բօլզար ուսանողների մի գաղտնի ընկերակցութիւն, որ լեղափոխութիւն էր պատրաստում: Տեսնելով որ հանգամանքների շատ նպաստաւոր են, ընկերակցութիւնը մի քանի մարդ ուղարկեց Բալկանեան սարերը՝ ապստամբութիւն շարուցանելու: Պատրաստութիւններ չը կային: Պանիզուրիշտի գիւղում ժողովներ եղան, արտասանուեցան հայրենասիրական կրակոտ ճառեր, իսկ տեղական վարժուէի Բալկա պատրաստեց բօլզարական ազգային դրօշակ: Այս փորձը յայտնի դարձաւ թիւրքերին. տեղի ունեցան մի քանի ընդհարումներ, մինչև որ ապրիլի 30-ին վրայ հասաւ Հաֆիզփա-

շան կանոնաւոր զօրքերի և բաշխօզուկների հետ: Ակտուեցան զարհուրելի կոտորածներ: Որքան լաւանի է՝ չորս կամ հինգ գիւղ էին գտնուում ապրատամբական դրութեան մէջ: Բայց թիւրքերը կոտորում էին անխտիր ամենքին: Մանաւանդ զարհուրելի էր կոտորածը Բատօկ գիւղում: Բալկանեան սարերը մի կարճ միջոցում արիւնլուալ դարձան:

Եւրոպան լուռ էր, ոչինչ չը գիտէր: Միայն չունիսին «Daily News» լրագրում տպուեց առաջին թղթակցութիւնը թիւրքական զազանութիւնների մասին: Հասարակութեան մէջ զայրույթի և սարսափի աղաղակ բարձրացաւ: Պարլամենտում հարցապնդում եղաւ, բայց Դիզրաէլի նախ ասաց, թէ ոչինչ չը գիտէ, լետոյ թէ ժամանակ չունի, և ապա մի շարք տափակ սրախօսութիւններով աշխատեց քնացնել պատգամաւորներին: Այսպէս, նա ասաց որ Արեւելքում մարդկանց ցից հանելը սովորական բան է, որ ընդհարումները քրիստոնեաների և մահմետականների մէջ միշտ անխուսափելի են և այլն: Սակայն լրագիրներում հետզհետէ լոյս տեսնող մանրամասնութիւնները մերկացնում էին, թէ ինչ անամօթ աղաւաղութիւնների է դիմում Անգլիայի առաջին մինիստրը՝ բաշխօզուկներին պաշտպանելու համար: Կ. Պոլսի դեսպան էլլիօտ աջակցում էր Դիզրաէլիին այդ բանի մէջ, հասցնելով նրան աղճատած տեղեկութիւններ: Հա-

տարակական կարծիքին բուարարութիւն տալու նամար՝ Վիզրաէլի մինիստրութիւնը, պարզամեծաւ եղած առաջին շարժանդուովն մի ամբօջեալ, նրամայեց սըբ էլլիտան մի քննիչ ուզարկել Յօլզարթա: Գեաղանը ուզարկեց իր ստարադրեաներից մէկին, Բէրինդին, որ նախագէտ չարանի թիւրքամու էր: Որքան և Բէրինդ ջանք էր թափում, որ մեղմացնէ թիւրքերի լանցանքը աջօյց առ, որ երկու կողմերն էլ — բօլզարներն ու թիւրքերը — իււտար չափով մեղաւոր են՝ բայց ետայգէտ, չը կարողացաւ թողցնել, որ միմիայն Յիլիօպօլի վիլայէթում կատարուել են 12000 բօլզարներ: Գիզրաէլի չուզեց իււտաւ նոյն-իսկ Բէրինդին և նրամայեց երկրորդ անգամ ուզարկել նրան քննութիւն կատարելու: Սակայն երկրորդ քննութիւնն էլ նոյն նետեանքներն ունեցաւ: Բայց նախ քան Բէրինդից պահանջուած տեղեկութիւններ ստանալը՝ Վիզրաէլի մի ահագին բացատրութիւն տաքց «Times» լրագրում և բացարձակապէտ լայտարարեց, թէ երկու կողմն էլ մեղաւոր են: «Ի՞նչ զարմանալու բան կալ, — ասում էր նա — որ չէրքէզները, երբ նրանց գիւղերը կրակոււմ են, իսկ աները քանդոււմ աշխատում են պաշտպանուել յարձակումների գէտ: Առաջին մինիստրի այս անամօթ ստախօսութիւնները այնքան զրգովեցուցիչ էին, որ նոյն-իսկ Կ. Պոլսում հաստարակուող մի Ֆրանսերէն լրագիր չը կարողացաւ լուս մնալ

և հաստատեց, որ ճիշտ չէ Դիզրաէլիի այն վկայութիւնը, թէ քառասուն հատ բօլգար աղջիկներ չեն այրուած: Այս լանդգնութեան համար լրագիրը Բ. Գռան հրամանով խափանուեց: Թէև համախօսների ժողովում շարունակուեց էին հարցապնդումները, բայց Դիզրաէլի զանազան միջոցներով, որոնց նմուշը տուինք արդէն, քնացրեց ամենքին, ձգձգեց հարցը մինչև որ վրայ հասաւ ամարային արծակուրդի ժամանակը: Պարլամենտը փակուեց, և Դիզրաէլի ստացաւ լօրդ Բիկօնսֆիլդի տիտղոսը:

Մի կողմից անմեղ զոհերի արիւնը, միւս կողմից անգլիական կառավարութեան բռնած ամօթալի ուղղութիւնը դուրս կանչեցին Գլադստօնին: Նա ձայն բարձրացրեց, և անգլիական ազգը, որ արդէն լուզուած էր լրագիրներում սպուած նկարագրութիւններով՝ արձագանգ տուեց 67 տարեկան ծերունու մարդասիրական բողոքներին: Միմեանց ետևից բազմաթիւ միտինգներ կազմուեցան: Գլադստօն հասնում էր ամեն տեղ, կրակոտ ճառեր էր արտասանում, և զայրոյթի, բողոքների ձայները լսում էին Անգլիայի ամեն կողմերից: Մի ականատես, Ստէդ, այսպէս է նկարագրում Գլադստօնին այդ միտինգներից մէկում.

«Գլադստօն բարձրահասակ է, լիքը կազմուածք չունի. ընդհակառակն, նիհար է և ջղուտ: Բայց նայելով նրա դէմքին՝ դժուար էր մտածել կազմուածքի մասին: Զարմանալի արտայայտիչ դէմք

ռնի. Իւրաքանչիւր մկան ազգում է, իւրաքանչիւր ջիւղ խօսում է: Նրբեմն աչգ անսովոր աշխարհ դէմքը լուսավառում էր մի խելօք ժողովից, երբեմն պատկերացնում էր այն սարսափը, որ աչգ միջոցին արտալայտում էր նրա խօսքերի մէջ. չեառու մտքի բարձր թռիչքը դարձեալ բռնկում էր նրա փալտուն աչքերի մէջ, և նաւողը ահապէս էր կարծում, թէ լսում է մարգարէի ձայն: Նա տողորուած էր բարութեամբ, որը նրա սրտից թափւում էր ձեզ վրայ հալեացքների միջոցով և հաղորդում էր նրա իւրաքանչիւր դիմագծին իստակ կանացի փափկութիւն և քնքշութիւն: Այն միջոցին, երբ մի-մի թուելով ապացուցները, նա լայտարարեց, որ թիւրքաց կառավարութիւնը արիւնով թաթախուած է, իբրև ամենազգուելին վարձկան սպանողներից՝ ճառախօսի սարսափելի եռանդը անցաւ ամբոխին, և սա ղղրղաց. աչգ ղղրղոցը մեղադրանք էր առանց խօսքերի, որ անզլիական ժողովուրդը արտասանում էր թիւրքերի դէմ: Իր առելութիւնը և բարկութիւնը ճառախօսը արտալայտութեան զագաթնակէտին հասցրեց այն ժամանակ, երբ ասաց, որ եթէ անզլիական պատմութեան բոլոր ամենախախտառակ էջերից մի տեղ հաւաքուեն բոլոր սպանութիւնները և չարագործութիւնները՝ դարձեալ նրանք այնքան չնչին կը լինին, որ չեն բռնի նոյն-իսկ մէկը պատմութեան այն էջերից, որոնցով այսուհետև

չաւիտեանական խայտառակութեան կը մատնուեն թիւրքերի գործերը Բօլզարիայում: Նրա հոգին, կարծես, թողել էր նրան և սաւառնում էր տարածութեան մէջ, երբ նա անէծքներ էր թափում Բօլզարիան աւերողների գլխին: Բայց ճառի ամենաձկուն և նուրբ մասն ասն էր, որի մէջ նա թւում էր, թէ ինչ պայմաններով է թողատրուում թիւրքերին մնալ Եւրոպայում: Որպէս թէ դիմելով թիւրքերին՝ նա քիչ կանգ առաւ, ուղղեց իր ամբողջ կազմուածքը և հանդիսաւոր, մեղմ ձայնով սկսեց, դանդաղ կերպով բաց թողնելով խօսքեր խօսքերի ետեից. «Դուք կարող էք ստանալ որոշ հարկ, պահել ձեր անուանական գերիշխանութիւնը, ձեր պետութիւնը ուրիշների չարձակման չի ենթարկուի, բայց—այստեղ Գլադստօնի աչքերը վառուեցան, և բարձրացնելով բռունցքը՝ նա ձայնեց փողի պէս, բարձր նօտաներով—բայց երբէք առաջիկայում, որքան տարիները կը լաջորդեն միմեանց՝ երբէք այսուհետև դուք չէք համարձակուի բարձրացնել հարստահարութեան ձեռքը, ազատութիւն տալ ձեր վաւաշոտութեան. չէք համարձակուի հնարել անգթութեան սարսափելի կատարելագործութիւններ ի դժբախտութիւն մարդկային ազգի»: Այստեղ թնդաց ծափահարութիւնների գոռ աղմուկը, որ խլացրեց նրա ձայնը: Վերջին խօսքերը խորին պատկառանքով լցրին լսողների սրտերը. թւում էր, թէ մարդկութեան բար-

ձրտարան քարաբլր դասավանդու է կարգում լանջուտը պետութեան դէմ... Գլխապատան լուսքեր էր արձակում թիւրքերի դէմ աչնախէ՛ս՝ ինչպէս որտարդը նիւտակ է խփում գաղանին, լարեւով իր ջրերը և կենդրոնացնելով սուրաջ ևսանդը մի շարուածի մէջ: Նա դիմում էր լսողների կրօնական զրացմունքին: «Եթէ Անգլիան, առայ նա, նախանձից դրդուած իրան թող կը ապ խանդարել ազգ ժողովուրդների աղաատութիւնը՝ աչն ժամանակ նրան կը մնայ արտակ Ամենաարժեքալի արգար դատաստանին»: Այս կոչումը, որ ազգուած էր մարդկային լա զգացմունքներին՝ վերջնականապէս իրանսպայրեց ամբար: Նարարուտը ձաչներ թընդացին, և ազգ թնդիւններից բարձրացաւ մի սպարուած աղաղակ, որ նման էր ջերմեանդ աղօթքի. «Տնր մեզ, տնր մեզ» (թիւրքերի դէմ):

Այսքանը բաւական էր: Սեպտեմբերի սկզբին Գլխապատան իրաւարակեց իր նշակուտը բրջիւրը, որի վերնագիրն էր սօլգարական Սարսափներ և Արևելեան Նարց»: Սա մի աւուտը ամբաստանութիւն էր, ազգուած ոչ միայն արանաչների դէմ, այլ և նրանց պաշտպանի՝ Գլխապատանի մինիստրութեան դէմ: Սպանողներին ապաչէս էր բնորոշում Գլխապատան:

«Նա պիտի աչխատեմ նամաւաւ և ընդունուտը գծերով ներկայացնել թիւրք ցիզը, թէ թնչ է և դել նա և թնչ է աչմմ: Այստեղ նարցը սոակ ման-

մետականութեան մասին չէ, այլ մի ցեղի առան-
ձնալատուկ բնաւորութեան հետ զուգայնաբ-
նուած մահմետականութեան մասին: Թիւրքերը ոչ
Հնդկաստանի հեղաքարոյ մահմետականներն են, ոչ
Սիրիայի Սալադինեան ասպետները և ոչ Սպա-
նիայի քաղաքակիրթ մաւրերը: Սկսած այն սև
օրից, երբ թիւրքերը առաջին անգամ մտան Եւ-
րոպա՝ մենք տեսնում ենք նրանց մէջ մարդկային
մի հասարակութիւն՝ որ մարմնացնում է մարդկու-
թեան թշնամուն: Ուր որ գնացել են նրանք՝ ի-
րանց ետեից միշտ թողել են մի լայնատարած ա-
րիւնաններկ հետք՝ և ուր հասել է նրանց տիրա-
պետութիւնը՝ այնտեղ անհետացել է քաղաքա-
կրթութիւնը: Ամեն տեղ նրանք եղել են ներկայա-
ցուցիչ ոյժի վրայ լեռնուղ կառավարութեան, բա-
ցասելով օրէնքի վրայ հիմնուած կառավարութիւնը:
Այս կեանքում նրանց միակ ղեկավարը՝ անլոզ-
դողդ ֆանատիկոսութիւնն էր, իսկ հանդերձեալ
կեանքում դրա վարձատրութիւնն էր զգալասիրա-
կան դրախտը:

«Նրանք եղել են անուելի մարմնացումն զին-
ուորական ոյժի: Նրանց հետ առաջ էր խաղում
Աստուծու պատուհասը և սպառնում էր ամբողջ
Եւրոպային: Եթէ նա կանգ առաւ, և այն ոչ թէ
մի, այլ մի քանի անգամ՝ այդ եղաւ շնորհիւ հե-
րոսութեան այն եւրոպական ազգի, որ ապրում էր
նոյն այն երկրներում, որոնց մի մասը այժմ դար-

Ձեզ է պատերազմի դեմ*) և դիւանադիտակեան գործունէութեան մտատանջող առարկայ: Հին ժամանակներում ամբողջ արևմտեան քրիստոնէութիւնը համակրութեամբ էր վերաբերում ընդհանուր թըշնամու դէմ մղուած կռուին՝ և նախ-իսկ ընթացման ցիւղի դարի կատաղի կռիւների միջոցներին, եթէ չեմ սխալուում, անգլիական եկեղեցիներում աղօթքներ էին կարդացում, աջողութիւն մաղթելով կալսարին, հռոմէացիական կաթողիկոսների սլօի և ազդեցութեան պետին, որ պատերազմ էր վարում թիւրքերի դէմ:

«Սակայն թէպէտ և թիւրքը ներկայացնում էր օրէնքներ քացասող ոլժը՝ այնու ամենայնիւ նախ-իսկ ոլժի վրայ լինուող կառավարութիւնն էլ չէ կարող պահպանուել առանց մտաւոր տարրի օգնութեան, իսկ այդպիսի տարր չունէր թիւրքը: Այստեղից առաջացաւ մի տեսակ համբերողութիւն դաժանութեան, բռնակալութեան և աւազակութեան մէջ, մի երևոյթ, որ հազուադիւտ է մարդկային պատմութեան էջերում: Քրիստոնեաներից շատերին արհամարհաբար կեանք էր շնորհւում. թող էին տալիս, որ կառավարութեան երկրորդական պաշտօնավարութիւններից շատերը անցնեն եպիս.

*) Ոչն ժամանակ, երբ Չլադոսն գրում էր այս փրօշիրը՝ Սերբիան և Չերնօգորիան պատերազմում էին թիւրքիայի դէմ:

կոպոսների ձեռքը և դէպի Կ. Պալիս էին գրաւում.
Եւ յոյն ցեղը, որ շարունակ որոշ չափով լրացնում էր.
Թիւրքական իսլամի մէջ եղած պակասորդը մոտ-
ւորի կողմից...

...«Աստերագմական եռանդի անկումը մի.
պետութեան մէջ, որ դարերի ընթացքում սոք-
սափ էր ազդում ամբողջ աշխարհին՝ միանգամայն
զարմանալի է: Քսան տարիների ընթացքում թիւրք-
քիան, շնորհիւ եւրոպական բօրասների դիւրահա-
ւատութեան, փոխ է առել ոչ պակաս քան 200
միլիոն ստերլինգ. այս գումարի նշանաւոր մասը
գործ է դրուել նրա զօրքի և նաւատորմի վրայ:
Այսքան ծախսերի հետեանքը աչքներիս առաջն.
է: Հետեանքը մենք տեսնք թիւրքիայի կուում.
Սերբիայի դէմ, որի ազգաբնակութիւնը մէկ ու կէս
միլիոնից պակաս է, իսկ զօրքի թիւը 5-ից մինչև
8 հազար է. մնացածները, որոնք գէնք են կրում՝
դեռևս կիսավարժ միլիցիաներ են: Այդ տեսանք
նոյնպէս և այն պատերազմի ժամանակ, որ նա
մղում էր մի քանի տասնեակ հազար չէրնօգօրցի-
ների դէմ: Մեր ցեղին պատկանող այդ մի բուռն
մարդկանց դէմ մի կալսութիւն, որ երեսուն մի-
լիոնից աւելի հպատակ ունի՝ ուղղում է իր բոլոր
զօրութիւնը. այդ նպատակների համար նա գործ է
դնում բոլոր իր սեփական դրամական միջոցները
և իր պարտատէրերի ամբողջ կարողութիւնը, և
երկու ամիս լուստհատ ճիզեր թափելուց չետոջ

գործենկառութեամբ նորաստեղծ է նրանով, որ ինչոր կազմակերպչականներ է անցնել Սերժովի գէմ և առանց որևէ կազմակերպչական է Չերնոգորիայի պատերազմում: Ինչպէս էք այս ամենը ստեղծում գր. ք. Բարաչևաների, Մարաչևերի և Մէնչեմչիների ստեղծներս:

Այնուհետև, զանազան ժողովուրդների պաշտպան անդլիական կառավարութեան՝ Գրապտան գրում էր.

«Ես ընդունում եմ, որ մինչև վերջին ժամանակներս նախարարութեան մէջ շատ ստորանում էր այն կարծիքը, թէ մեր կառավարութիւնը, չը նայած իր գործունէութեան արդէ ստորակշիւրում անկցած անաջարկութիւններին՝ շատ բարձր է կանգնած այդի աշխարհ իր արտաքին, այսինքն արեւելեան քաղաքականութեան նկատմամբ Միտչն երկու-երեք շարք է անցնել այդ ժամանակից. այն ինչ նախ, անթափանցիկ վարչապետը, որ պարզամեծով արձակեան բազէին մի քանի մասնաշաղկ էր միայն գիտնից վեր՝ սկսել է արկցոր կանայ-կանայ բարձրանալ: Եւ ինչ ստորան բացակց մեր առաջ, և ար. Մաս չորս ամիս մեր երկրում պարտանուել է մի անբնական, մասնաշաղկն լաւթիւն: Այժմ ըստ ենք նայում այդ ընթացիկի ժամանակամիջոցի վրայ, իբրև մի նախարարութեան ժամանակամիջոցի վրայ, որ գնում է անարդարութեան գնով, իբրև մի շար երազի երկարատե կա-

Ջարդման վրայ: Մի ձայն, մի գրեթէ միախնակ ձայն, տարածուելով ծովերի և ցամաքների վրայով՝ հնչեց լուսնիս ամսին և բերեց մեզ կատարուող դէպքերի բոթը: Չը կար լսողների պակասութիւն, երբ պատմում էր այն համատարած կոտորածի մասին, որ կատարուել էր կառավարութեան անունով, մի կառավարութեան, որին, մեր շնորհիւ, քսան տարի առաջ կեանք պարզեղեց և որը մենք վճռել ենք այս տարի պահպանել մեր անուան ամբողջ ոյժով, հակառակ Եւրոպայի. և մենք չենք էլ հարցնում, թէ ինչպէս և ինչի վրայ նա գործադրեց իրան շնորհած 20-ամեայ կեանքը: Այդ դեռ քիչ է. լայտնի էր դառնում, որ այդ համատարած կոտորածները միացած էին այնպիսի սոսկալի չարագործութեան հետ, որի առաջ նսեմանում են նոյն-իսկ խողխողման արհաւիրքն ու խալտառակութիւնը:

«Ասկայն թնչ եղաւ հետեանքը: Այդ մեղադրանքները, այդ լուրերը գալիս էին մի անանուն, անպատասխանատու լրագրական թղթակցից: Ահարեկուած լօրդերը և պարլամենտի անդամները, խոհեմ անգլիացու բնագրով, սկսեցին հարց հարցի ետեից առաջարկել կառավարութեան: Կառավարութեան պատասխանների գործած տպաւորութիւնը, նրանց ընդհանուր իմաստը, թէև ոչ բառացի, բայց եթէ կարելի է այսպէս ասել՝ բարոյական հերքումն էր: Ի՞նչ էին ասում մեզ: Մեզ զգու-

չացնում էին շափազանցումների գէժ. աշխատում էին ընդհանրապէս թեթեացնել գործը, վշեցնելով որ ուղղութի բաներ զարմանալի չեն վազրենի ցեղերի մէջ, որոնց բարբախտն զազափարները և կանսնները բալարովին տարբեր են մերիններէց. դանազան ցինիկական բացատրութիւններ էին աւլիս, նկատելով, որինակ, թէ երկարատե տանջանքների մասին պատմածները դժուար թէ նկշարինին, որովհետե թարանի է, որ թիւրքերը սպանութիւն գործելիս երկար ու բարակ չեն մտածում. պնդում էին թէ դժուար է վնասել, թէ սր կողմն է աւելի սերներ գործել և աւելի զազանաբարոյ վարուել. բնագնարար նաւասացնում էին մնչ. թէ սպրտամբներն են եղել միշտ նախազարնակ, թելապրելով մնչ այն միտքը, թէ զլիտուար պատահանաուութիւնը պէտք է ընկնի նրա վրայ՝ ով աւաջին հարուածն է նացրել. սրգարացնում էին թիւրքաց ամբողջ կանսնուար զօրքը և բալար իշխանաւորներին, նամուկելով մնչ, թէ այդ գէտքը կրօնամուլութեան մի բազէական բռնկումն էր անկանսն զօրքի մի վաշտի մէջ, բռնկումն, որի սկիզբըն ու վերջը գրեթէ միենսյն բազէումն են եղել. իսկ ամենից աւելի և ամենից աւաջ պնդում էին, թէ սեղեկութիւններ չունին կտտարուած գէտքերի մասին: Ահա նէնց այդ սեղեկութիւնների տրացումը, մեր նամուկմունքով, ինքն ըստ ինքեան

մի բացասական ազդեցոյց էր ալն խօսքերի վերաբերմամբ, թէ կառավարութիւնը ոչինչ չը գիտէ:

«Արդարեւ, բոլորիս լալանի է, որ մենք ունինք բարեկարգ դեպքանատուն Կ. Պոլսում և իսկական դիւանագիտական պաշտօն վարող հիւպատոսութիւնների ու փոխ-հիւպատոսութիւնների մի ամբողջ ցանց, սփռուած եւրոպական Թիւրքիայի բոլոր գաւառներում: Հնարաւոր բան է արդեօք, որ տասնեակ գիւղեր հրկիզուեն հիմն ի վեր, որ հազարաւոր այլ մարդիկ, կանայք և մանուկներ կոտորուեն կամ աւելի վատ քան կոտորուեն, մայրաքաղաքի և խռովութիւնների բեմի մէջ գտնուող մի Թիւրքական գաւառում, և մեր դեպքանատունն ու հիւպատոսարանները ոչինչ չիմանան այդ մասին: Դա անհնարին է: Դա չէ կարող լինել: Բայց ալսպէս թէ ալնպէս՝ կառավարութիւնը հասաւ իր նպատակին. լռեցին և հանգստացան: Մի քանի անգամ պահանջներ եղան, որ կառավարութիւնը քննէ այդ խնդիրը, բայց նա ամեն անգամ հարցը քնացնում էր»:

Բոլջարական կոտորածների ժամանակ Անգլիան, նկատելով որ Եւրոպան անտարբեր չը պիտի մնայ դէպի արևելեան քրիստոնեաները՝ ուղարկեց իր նաւատորմը դէպի Կ. Պոլիս: Աշկարա բան էր, որ դա մի ցոյց է Թիւրքիայի պաշտպանութեան համար, որովհետև Դիզրաէլի, ստանալով Ռուսաստանի և նրա դաշնակից պետութիւնների

ունի. Իւրաքանչիւր մկան ազդում է, իւրաքանչիւր ջիւղ խօսում է: Երբեմն այդ անստվոր աշխտութ ղէմքը լուսավառւում էր մի խելօք ժպիտից, երբեմն պատկերացնում էր այն սարսափը, որ այդ միջոցին արտալատւում էր նրա խօսքերի մէջ. չետոյ մտքի բարձր թռիչքը դարձեալ բռնկւում էր նրա փալլուն աչքերի մէջ, և նայողը այնպէս էր կարծում, թէ լսում է մարգարէի ձայն: Նա տողորուած էր բարութեամբ, որը նրա սրտից թափւում էր ձեղ վրայ հայեացքների միջոցով և հաղորդում էր նրա իւրաքանչիւր դիմազոյն խտակ կանացի փափկութիւն և քնքշութիւն: Այն միջոցին, երբ մի-մի թուելով ապացուցները, նա չալտարարեց, որ թիւրքաց կառավարութիւնը արինով թաթախուած է, իբրի ամենազոռեւիւն վարձկան սպանողներից՝ ճառախօսի սարսափելի եռանդը անցաւ ամբոխին, և սա զղրդաց. այդ զղրդոցը մեղադրանք էր առանց խօսքերի, որ անգլիական ժողովուրդը արտասանում էր թիւրքերի ղէմ: Իր ատելութիւնը և բարկութիւնը ճառախօսը արտալատութեան զագաթնակէտին հասցրեց այն ժամանակ, երբ ասաց, որ եթէ անգլիական պատմութեան բոլոր ամենախալտառակ էջերից մի տեղ հաւաքուեն բոլոր սպանութիւնները և չարագործութիւնները՝ դարձեալ նրանք այնքան չնչին կը լինին, որ չեն բռնի նոյն-իսկ մէկը պատմութեան այն էջերից, որոնցով այսուհետև

չափտեանական խալտառակութեան կը մատնուեն թիւրքերի գործերը Բօլզարիայում: Նրա հօգին, կարծես, թողել էր նրան և սաւառնում էր տարածութեան մէջ, երբ նա անէծքներ էր թափում Բօլզարիան աւերողների զլխին: Բայց ճառի ամենաձկուն և նուրբ մասն այն էր, որի մէջ նա թւում էր, թէ ինչ պալմաններով է թուլատրում թիւրքերին մնալ Եւրոպայում: Որպէս թէ դիմելով թիւրքերին՝ նա քիչ կանգ առաւ, ուղղեց իր ամբողջ կազմուածքը և հանդիսաւոր, մեղմ ձայնով սկսեց, դանդաղ կերպով բաց թողնելով խօսքեր խօսքերի ետեից. «Դուք կարող էք ստանալ որոշ հարկ, պահել ձեր անուանական գերիշխանութիւնը, ձեր պետութիւնը ուրիշների լարձակման չի ենթարկուի, բայց—այստեղ Գլադստօնի աչքերը վառուեցան, և բարձրացնելով բռունցքը՝ նա ձայնեց փողի պէս, բարձր նօտաներով—բայց երբէք առաջիկայում, որքան տարիները կը լաջորդին միմեանց՝ երբէք այսուհետև դուք չէք համարձակուի բարձրացնել հարստահարութեան ձեռքը, ազատութիւն տալ ձեր վաւաշտութեան. չէք համարձակուի հնարել անգթութեան սարսափելի կատարելագործութիւններ ի դժբախտութիւն մարդկային ազգի»: Այստեղ թնդաց ծափահարութիւնների գոռ աղմուկը, որ խլացրեց նրա ձայնը: Վերջին խօսքերը խորին պատկառանքով լցրին լսողների սրտերը. թւում էր, թէ մարդկութեան բար-

ձրագոյն քուրմը դատավճիռ է կարգում լանցաւոր պետութեան դէմ... Գլադստօն խօսքեր էր արձակում թիւրքերի դէմ այնպէս՝ ինչպէս որսորդը նիզակ է խփում գազանին, լարելով իր ջգերը և կենդրոնացնելով ամբողջ եռանդը մի հարուածի մէջ։ Նա գիմում էր լսողների կրօնական զգացմունքին։ «Եթէ Անգլիան, ասաց նա, նախանձից զրդուած իրան թող կը տալ խանգարել՝ այդ ժողովուրդների ազատութիւնը՝ այն ժամանակ նրան կը մնալ սպասել Ամենաբարձրեալի արդար դատաստանին»։ Այս կոչումը, որ ուղղուած էր մարդկային լաւ զգացմունքներին՝ վերջնականապէս հիպնօզացրեց ամբոխը։ Հազարաւոր ձայներ թընդացին, և այդ թնդիւններից բարձրացաւ մի ոգեւորուած աղաղակ, որ նման էր ջերմեռանդ աղօթքի։ «Տնոր մեզ, տնոր մեզ» (թիւրքերի դէմ)։

Այսքանը բաւական չէր։ Սեպտեմբերի սկզբին Գլադստօն հրատարակեց իր հռչակաւոր բրօշուրը, որի վերնագիրն էր «Բօլզարական Սարսափներ և Արեւելեան Հարց»։ Սա մի ահաւոր ամբաստանութիւն էր, ուղղուած ոչ միայն սպանողների դէմ, այլ և նրանց պաշտպանի՝ Գիզրաէլիի մինիստրութեան դէմ։ Սպանողներին այսպէս էր բնորոշում Գլադստօն.

«Նա՛ պիտի աշխատեմ համառօտ և ընդհանուր գծերով ներկայացնել թիւրք ցեղը, թէ ինչ է եղել նա և ինչ է այժմ։ Այստեղ հարցը սոսկ մահ-

մետականութեան մասին չէ, այլ մի ցեղի առանձնալատուկ բնաւորութեան հետ զուգախառնուած մահմետականութեան մասին: Թիւրքերը ոչ Հնդկաստանի հեզաբարու մահմետականներն են, ոչ Սիրիայի Սալադինեան ասպետները և ոչ Սպանիայի քաղաքակիրթ մաւրերը: Սկսած այն սեօրից, երբ թիւրքերը առաջին անգամ մտան Եւրոպա՝ մենք տեսնում ենք նրանց մէջ մարդկային մի հասարակութիւն՝ որ մարմնացնում է մարդկութեան թշնամուն: Ուր որ գնացել են նրանք՝ իրանց ետեից միշտ թողել են մի լայնատարած արիւնաներկ հետք՝ և ուր հասել է նրանց տիրապետութիւնը՝ այնտեղ անհետացել է քաղաքակրթութիւնը: Ամեն տեղ նրանք եղել են ներկայացուցիչ ուժի վրայ լենուող կառավարութեան, բացասելով օրէնքի վրայ հիմնուած կառավարութիւնը: Այս կեանքում նրանց միակ ղեկավարը՝ անլողղող ֆանատիկոսութիւնն էր, իսկ հանդերձեալ կեանքում դրա վարձատրութիւնն էր զգալասիրական դրախտը:

«Նրանք եղել են անուելի մարմնացումն զինուորական ուժի: Նրանց հետ առաջ էր խաղում Աստուծու պատուհասը և սպառնում էր ամբողջ Եւրոպային: Եթէ նա կանգ առաւ, և այն ոչ թէ մի, այլ մի քանի անգամ՝ այդ եղաւ շնորհիւ հերոսութեան այն եւրոպական ազգի, որ ապրում էր նոյն այն երկրներում, որոնց մի մասը այժմ դար-

Ձեւ է պատերազմի բեմ*) և դիւանադիտական վոր-
ժունէութեան մտատանջող աւարկայւ: Հին ժամա-
նակներում ամբողջ արևմտեան քրիստոնէութիւնը
համակրութեամբ էր վերաբերում ընդհանուր թըշ-
նամու դէմ մղուած կռուին՝ և նոյն-իսկ թէ՛Քորմա-
ցիայի դարի կատաղի կռիւների միջոցներին, եթէ
չեմ սխալուում, անգլիական եկեղեցիներում ազօթք-
ներ էին կարդացւում, աջողութիւն մաղթելով կալ-
սրին, հոռմէադաւան կաթողիկէների ութի և ազդե-
ցութեան պետին, որ պատերազմ էր վարում թիւր-
քերի դէմ:

«Սահալն թէպէտ և թիւրքը ներկայացնում
էր օրէնքներ բացասող ուժը՝ այնու ամենապիւ-
նոյն-իսկ ուժի վրայ լինուող կառավարութիւնն
էլ չէ կարող պահպանուել աւանց մտաւոր տարրի
օգնութեան, իսկ այդպիսի տարր չունէր թիւրքը:
Այստեղից առաջացաւ մի տեսակ համբերողութիւն
դաժանութեան, բռնակալութեան և աւազակու-
թեան մէջ, մի երևութ, որ հազուադիւս է մարդ-
կային պատմութեան էջերում: Քրիստոնեաներից
չատերին արհամարհաբար կեանք էր շնորհւում: Թալլ
էին աալիս, որ կառավարութեան երկրորդական
պաշտօնավարութիւններից շատերը անցնեն եպիս:

*) Այն ժամանակ, երբ Գլադստօն գրում էր այս
փրօշիրը՝ Սերբիան և Ձերնօգօրիան պատերազմում էին
Թիւրքիայի դէմ:

կողմաների ձեռքը և դէպի Կ. Պոլիս էին գրաւում. իոյն ցեղը, որ շարունակ որոշ չափով լրացնում էր թիւրքական խլամի մէջ եղած պակասորդը. մասաւորի կողմից...

...«Պատերազմական եռանդի անկումը մի պետութեան մէջ, որ դարերի ընթացքում սոսքստի էր ազդում ամբողջ աշխարհին՝ միանգամայն զարմանալի է: Քսան տարիների ընթացքում Քիւրքիան, շնորհիւ եւրոպական բօրսանների դիւրահաւատութեան, փոխ է առել ոչ պակաս քան 200 միլիոն ստերլինգ. այս գումարի նշանաւոր մասը գործ է դրուել նրա զօրքի և նաւատորմի վրայ: Այսքան ծախսերի հետեանքը աչքներիս առաջն է: Հետեանքը մենք տեսանք Քիւրքիայի կուում. Սերրիայի դէմ, որի ազգաբնակութիւնը մէկ ու կէս միլիոնից պակաս է, իսկ զօրքի թիւը 5-ից մինչև 8 հազար է. մնացածները, որոնք ղէնք են կրում՝ դեռևս կիսավարժ միլիցիաներն են: Այդ տեսանք նոյնպէս և այն պատերազմի ժամանակ, որ նա մղում էր մի քանի տասնեակ հազար չէրսօգորցիների դէմ: Մեր ցեղին պատկանող այդ մի բուռն մարդկանց դէմ մի կալսրութիւն, որ երեսուն միլիոնից աւելի հպատակ ունի՝ ուղղում է իր բոլոր զօրութիւնը. այդ նպատակների համար նա գործ է դնում բոլոր իր սեփական դրամական միջոցները և իր պարտատէրերի ամբողջ կարողութիւնը, և երկու ամիս լուսահատ ճիգեր թափելուց լետոջ

Ձեւ է պատերազմի բեմ*) և զիւսանադիտական գործունէութեան մաստանջող առարկայ: Հին ժամանակներում ամբողջ արևմտեան քրիստոնէութիւնը համակրութեամբ էր վերաբերում ընդհանուր թըշնամու դէմ մղուած կռուին՝ և նոյն-իսկ ըէֆօրմաճիալի դարի կատաղի կռիւների միջոցներին, եթէ չեմ սխալուում, անգլիական եկեղեցիներում ազօթքներ էին կարդացուում, աջողութիւն մաղթելով կայսրին, հռոմէադաւան կաթողիկէների ուժի և ազդեցութեան պետին, որ պատերազմ էր վարում թիւրքերի դէմ:

«Սահպան թէպէտ և թիւրքը ներկայացնում էր օրէնքներ բացասող ուժը՝ այնու ամենայնիւ նոյն-իսկ ուժի վրայ լինուող կառավարութիւնն էլ չէ կարող պահպանուել առանց մտաւոր տարրի օգնութեան, իսկ այդպիսի տարր չունէր թիւրքը: Աչստեղից առաջացաւ մի տեսակ համբերողութիւն դաժանութեան, բռնակալութեան և աւաղակութեան մէջ, մի երևույթ, որ հազուադիւտ է մարդկային պատմութեան էջերում: Քրիստոնեաներից շատերին արհամարհաբար կեանք էր շնորհուում. թալլ էին տալիս, որ կառավարութեան երկրորդական պաշտօնավարութիւններից շատերը անցնեն եպիս:

---

*) Այն ժամանակ, երբ Չլադոսն գրում էր այս քրօշիրը՝ Սերբիան և Ձերնօգօրիան պատերազմում էին թիւրքիայի դէմ:

կողոսների ձեռքը և ղէպի կ. Պոլիս էին գրաւում. լոյն ցեղը, որ շարունակ որոշ չափով լրացնում էր թիւրքական իսլամի մէջ եղած պակասորդը մաաւորի կողմից...

...«Պատերազմական եռանդի անկումը մի պետութեան մէջ, որ դարերի ընթացքում սպասափ էր ազդում ամբողջ աշխարհին՝ միանգամայն զարմանալի է: Քառն տարիների ընթացքում Թիւրքիան, շնորհիւ եւրոպական բօրսանների դիւրահաւատութեան, փոխ է առել ոչ պակաս քան 200 միլիոն ստերլինգ. այս գումարի նշանաւոր մասը գործ է դրուել նրա զօրքի և նաւատորմի վրայ: Այսքան ծախսերի հետեանքը աչքներին առաջն է: Հետեանքը մենք տեսանք Թիւրքիայի կռում: Սերբիայի դէմ, որի ազգաբնակիւթիւնը մէկ ու կէս միլիոնից պակաս է, իսկ զօրքի թիւը 5-ից մինչև 8 հազար է: Մնացածները, որոնք զէնք են կրում՝ դեռևս կիսավարժ միլիցիաներն են: Այդ տեսանք նոյնպէս և այն պատերազմի ժամանակ, որ նա մղում էր մի քանի տասնեակ հազար չէրնօգօրցիների դէմ: Մեր ցեղին պատկանող այդ մի բուռն մարդկանց դէմ մի կալարութիւն, որ երեսուն միլիոնից աւելի հպատակ ունի՝ ուղղում է իր բոլոր զօրութիւնը. այդ նպատակների համար նա գործ է դնում բոլոր իր սեփական գրամական միջոցները և իր պարտատէրերի ամբողջ կարողութիւնը, և երկու ամիս լուսահատ ճիգեր թափելուց լետուց

պարծենկոտութեամբ հպարտանում է նրանով, որ ինչ-որ կասկածելի աջողութիւններ է ունեցել Աերբիայի դէմ և առանց որևէ կասկածի լաւ ջարդուել է Չէրնօգօրիայի պատերազմում: Ի՞նչպէս էք այս ամենը տանում դուք, Բալագէտների, Մուրադների և Մէհմէդների ստուերները»:

Այնուհետև, դառնալով մարդասպանների պաշտպան անգլիական կառավարութեան՝ Գլադստօն գրում էր.

«Ես ընդունում եմ, որ մինչև վերջին ժամանակներս հասարակութեան մէջ շատ տարածուած էր այն կարծիքը, թէ մեր կառավարութիւնը, չը նայած իր գործունէութեան ուրիշ ասպարէզներում ունեցած անաջողութիւններին՝ շատ բարձր է կանգնած ազգի աչքում իր արտաքին, այսինքն արևելեան քաղաքականութեան նկատմամբ: Միայն երկու-երեք շաբաթ է անցել այդ ժամանակից. այն ինչ հաստ, անթափանցիկ վարագործը, որ պարլամենտի արձակման բողոքին մի քանի մատնաչափ էր միայն գետնից վեր՝ սկսել է օրէցօր կամաց-կամաց բարձրանալ: Եւ ի՞նչ տեսարան բացուեց մեր առաջ, և ո՞ր: Մօտ չորս ամիս մեր երկրում պահպանուել է մի անբնական, մեռելաչին լռութիւն: Այժմ չետ ենք նայում այդ լեթարգիայի ժամանակամիջոցի վրայ, իբրև մի հանգստութեան ժամանակամիջոցի վրայ, որ գնուած է անարդութեան գնով, իբրև մի չար երազի երկարատև կա-

Հասարդման վրայ: Մի ձայն, մի գրեթէ միայնակ ձայն, տարածուելով ծովերի և ցամաքների վրայով՝ հնչեց լուսնիս ամսին և բերեց մեզ կատարուող դէպքերի բոթը: Չը կար լսողների պակասութիւն, երբ պատմում էր այն համատարած կոտորածի մասին, որ կատարուել էր կառավարութեան անունով, մի կառավարութեան, որին, մեր շնորհիւ, քսան տարի առաջ կեանք պարզեղեց և որը մենք վճռել ենք այս տարի պահպանել մեր անուան ամբողջ ոյժով, հակառակ Յւրոպայի. և մենք չենք էլ հարցնում, թէ ինչպէս և ինչի վրայ նա գործադրեց իրան շնորհած 20-ամեայ կեանքը: Այդ դեռ քիչ է. լալտնի էր դառնում, որ այդ համատարած կոտորածները միացած էին այնպիսի սուկալի շարագործութեան հետ, որի առաջ նսեմանում են նոյն-իսկ խողխողման արհաւիրքն ու խալտառակութիւնը:

Ա) ակայն ինչ եղաւ հետեանքը: Այդ մեղադրանքները, այդ լուրերը գալիս էին մի անանուն, անպատասխանատու լրագրական թղթակցից: Ահաբեկուած լօրդերը և պարլամենտի անդամները, խոհեմ անգլիացու բնազդով, սկսեցին հարց հարցի ետեից առաջարկել կառավարութեան: Կառավարութեան պատասխանների գործած տպաորութիւնը, նրանց ընդհանուր իմաստը, թէև ոչ բառացի, բայց եթէ կարելի է այսպէս ասել՝ բարոյական հերքումն էր: Ի՞նչ էին ասում մեզ: Մեզ զգու-

չափհում էին չափազանցումների դէմ. աշխատում էին ընդհանրապէս թեթևացնել գործը, լիջեցնելով որ այդպիսի բաներ զարմանալի չեն վարենի ցեղերի մէջ, որոնց բարոյական գաղափարները և կանոնները բոլորովին տարբեր են մերիններից. զանազան ցինիկական բացատրութիւններ էին տալիս, նկատելով, օրինակ, թէ երկարատև տանջանքների մասին պատմածները դժուար թէ ճիշտ լինին, որովհետև լայտնի է, որ թիւրքերը սպանութիւն գործելիս երկար ու բարակ չեն մտածում. պնդում էին թէ դժուար է վճռել, թէ որ կողմն է աւելի ոճիրներ գործել և աւելի զազանաբարոյ վարուել. լանդզնաբար հաւատացնում էին մեզ, թէ սպտամբներն են եղել միշտ նախալարձակ, թելադրելով մեզ այն միտքը, թէ գլխաւոր պատասխանատուութիւնը պէտք է ընկնի նրա վրայ ու առաջին հարուածն է հասցրել. արդարացնում էին թիւրքաց ամբողջ կանոնաւոր զօրքը և բոլոր իշխանաւորներին, համոզելով մեզ, թէ այդ դէպքը կրօնամոլութեան մի բազմակի բռնկումն էր անկանոն զօրքի մի վաշտի մէջ, բռնկումն, որի սկիզբն ու վերջը գրեթէ միևնույն բազմումն են եղել. իսկ ամենից աւելի և ամենից առաջ պնդում էին, թէ տեղեկութիւններ չունին կատարուած դէպքերի մասին. Ահա հէնց այդ տեղեկութիւնների ուրացումը, մեր համոզմունքով, ինքն ըստ ինքեան

մի բացասական ազդեցոյց էր ալն խօսքերի վերաբերմամբ, թէ կառավարութիւնը ոչինչ չը գիտէ:

«Արդարեւ, բոլորիս չալանի է, որ մենք ունինք բարեկարգ դեպքանատուն Կ. Պոլսում և իսկական դիւանագիտական պաշտօն վարող հիւպատոսութիւնների ու փոխ-հիւպատոսութիւնների մէջ ամբողջ ցանց, սփռուած եւրոպական թիւրքիայի բոլոր գաւառներում: Հնարաւոր բան է արդեօք, որ տասնեակ գիւղեր հրկիզուեն հիմն ի վեր, որ հազարաւոր այլ մարդիկ, կանաչք և մանուկներ կոտորուեն կամ աւելի վատ քան կոտորուեն, մաշրաքաղաքի և խռովութիւնների բեմի մէջ գտնուող մի թիւրքական գաւառում, և մեր դեպքանատունն ու հիւպատոսարանները ոչինչ չիմանան այդ մասին: Դա անհնարին է: Դա չէ կարող լինել: Բայց ալսպէս թէ այնպէս՝ կառավարութիւնը հասաւ իր նպատակին. լռեցին և հանգստացան: Մի քանի անգամ պահանջներ եղան, որ կառավարութիւնը քննէ այդ խնդիրը, բայց նա ամեն անգամ հարցը քնացնում էր»:

Բօլզարական կոտորածների ժամանակ Անգլիան, նկատելով որ Եւրոպան անտարբեր չը պիտի մնալ դէպի արեւելեան քրիստոնեաները՝ ողորկեց իր նաւատորմը դէպի Կ. Պոլիս: Աշկարա բան էր, որ դա մի ցոյց է թիւրքիայի պաշտպանութեան համար, որովհետև Դիզրաէլի, ստանալով Ռուսաստանի և նրա դաշնակից պետութիւնների

կողմից առաջարկութիւն ծովալին մի ցոյց անելու
Վ. Պոլսի մօտերքում, որպէսզի կարելի լինի հարկադրել սուլթանին մտցնել պահանջուած ըէֆօրմեները, տուեց բացասական պատասխան: Գլադատօն, ի նկատի առնելով Գիզրտէլիի այն լալտարարութիւնը, թէ բրիտանական նաւատորմը ուղարկուած է Բէզիկի ծոցը անգլիական շաները պաշտպանելու համար՝ բացազանչում է. սնս բողոքում եմ ինքնասիրական ձգտումներին դիմելու այս մշտական սխտեմի դէմ: Ամենազլխաւոր սկզբունքը քաղաքականութեան մէջ նա համարում էր մարդասիրութիւնը և հէնց այդ պատճառով պահանջում էր, որ բրիտական նաւատորմը, փոխանակ Բէզիկի ծոցում կանգնած մնալու՝ մօտենալ ասիերին և իր պաշտպանութեան տակ առնէ Բօլզարիալի քրիստոնեաներին:

Բայց Գլադատօն միայն բողոքել, մեղադրել, անիծել չը գիտէր: Արեւելեան հարցի վերաբերմամբ նա ունէր գործնական ծրագիր, որը նա շատ անգամ էր պարզել իր ճառերի մէջ և այժմ էլ բացաբում էր այդ բրօշխրի մէջ: Ի՞նչպէս էր Գլադատօն վճռում Արեւելեան հարցը: Ամենից առաջ նա էլ ընդունում էր, որ Թիւրքիալի ամբողջութիւնը, ճիշտ որ, հարկաւոր է միջազգային հաւասարակշռութեան համար: Բայց ապահովել այդ ամբողջութիւնը չէ նշանակում պահպանել թիւրքաց շալաբենի և բարբարոսական վարչութիւնը: Ընդհա-

կառակն, Թիւրքիայի քրիստոնեալ համայնքները պիտի ստանան ինքնավարութիւն, կատարելապէս անկախ մնալով Թիւրքաց վարչութիւնից և միայն հարկ վճարելով սուլթանին: Թիւրքիայի ամբողջութիւնը — դա հասկանալի է, բայց Թիւրքիայի անկախութիւնը, որ իրաւունք է տալիս կառավարել ալնպէս, ինչպէս Թիւրք փաշաներին է հաճելի — դա անարդարութիւն է: Գալով Բոլզարիայի հարցին՝ Գլադստօն պահանջում էր.

«1) Վերջ դնել վարչական անիշխանութեան, կողոպուտներին, սպանութիւններին, որոնք, ինչպէս մենք իմացանք արժանաշուատ տեղեկութիւններից՝ մինչև այժմ դեռ աւերում են Բոլզարիան: 2) Գտնել իրական միջոցներ, որ չը կըրկնուեն այն խժոժութիւնները, որոնք նորերումս տեղի ունեցան օսմանեան կառավարութեան հաճութեամբ: Գրա համար հարկաւոր է հեռացնել Թիւրքաց վարչական իշխանութիւնը ոչ միայն Բօսնիայից և Հերցեգօվինայից, այլ և ամենից առաջ Բոլզարիայից, ուր տունուազն մի քանի տարի և մի քանի սերունդների մէջ պիտի մնան զըդուելի և արիւնահեղ հարստահարութիւնների հետքերը: 3) Մաքրել այս միջոցներով քրիստոնական անուան պատիւը, որ ներկալ տարուալ ղէպքերից վնասուել է, որքան ինձ լալտնի է, աւելի շատ՝ քան երբ և իցէ»:

Իր բրօշխարը Գլադստօն վերջացնում էր. հե-
տևեալ խօսքերով.

«Էին ծառայ գահի և պեղութեան՝ ես աղա-
չում եմ իմ հայրենակիցներին, որոնցից գործը ա-
ւելի կախում ունի քան Ներոպալի մի ալլ ազգից,
աղաչում եմ պահանջել ստիպողաբար և անշեղ, որ
մեր՝ կառավարութիւնը, որ մինչև այժմ գործում
էր մի ուղղութեամբ՝ պտուհետև գործէ ուրիշ ուղ-
ղութեամբ և իր ամբողջ ուժը միւս պետութիւն-
ների հետ միասին գործ դնէ, որ արմատախիլ լի-
նի թիւրքաց գործադիր իշխանութիւնը Բօլզա-
րիայում: Թող թիւրքերը այժմ ջնջեն իրանց լան-
ցանքները մի միակ միջոցով, որ ղեռ հնարաւոր է
նրանց համար, այն է՝ թող հեռանան: Նրանց
զափթիւններն ու մուդիրները, բինբաշխներն ու իւզ-
բաշխները, կալմակամներն ու փաշաները, ամենքը՝
որքան կան, իրանց ունեցած շունեցածով, լոյս
ունիմ, դուրս կը գնան այն նահանգից՝ որը
նրանք պղծել են և աւերել: Այս վճռական հեռա-
ցումը, այս երանաւէտ ազատութիւնը կը լինի
մեզ համար մի հատիկ հնարաւոր վրէժ, որ պա-
հանջում են դժբախտ երկիրը կոլտերով ծածկած
դիակների լիշատակը, կանանց, կոլտերի և երեխա-
ների պղծուած պատիւը, քաղաքակրթութիւնը, որ
ենթարկուած էր ալղպիաի բռնութեան և խալտա-
նակութեան, Աստուծու, կամ եթէ կամենում էք՝
Ալլահի օրէնքները և ամբողջ մարդկութեան բա-

բայական զգացմունքը: Չը կալ մի ոճրագործ եւրոպական բանտում, չը կալ մի մարդակեր Հարաւային օվկիանոսի կղզիներում, որ չը բորբոքուէր վրդովմունքից, լսելով այն ամենը՝ ինչ կատարուել է, ինչ չափազանց ուշ ենթարկուել է քննութեան և դեռ հատուցում չէ ստացել. այն ամենը, ինչ մոռացնել է սալիս բոլոր զգուելի և գազանայն կրքերը, որոնք չարագործութեան պատճառ դարձան: Այս կրքերը կարող են նորից շարժուել մի նոր արիւնոտ հունձ անելու համար մի հողի վրայ՝ որ տողորուած է ծխացող արիւնով, մի օդի մէջ՝ որ լցուած է ամեն տեսակ անօրինութեան, ամօթի և խալտառակութեան կուսական ոյժով: Ամօթ՝ որ այսպիսի գործ կարող էր երբեք տեղի ունենալ. ամօթ և անէծք մեր ցեղի այն մասին՝ որ կատարել է այդ գործը: Բայց այդ ամօթը կընկնի մեզ ամենքիս վրայ, կընկնի ամբողջ մեր ցեղի վրայ՝ եթէ այսուհետեւ էլ դուռը չի փակուի և սարսափելի գործը կարող կը լինի նորից կրկնուելը:

Այսպէս էր գործում «հանգած հրաբուխը»: Եւ Անգլիան նրա կողմն էր, քանի Բալկանեան թերակղզում սլաւոնները օրհասական կռիւ էին մըղում Թիւրքիայի դէմ: Լօրդ Բիկօնսֆիլդ հարկադրուած էր գոնէ առժամանակ, նոյն-իսկ առերես, հպատակուել հասարակական կարծիքին: 1876 թուի վերջերում Անգլիան դառնում է ըէֆօրմների կողմնակից, և նրա հաւանութեամբ Կ. Պոլսում դես-

արձանագրով է գումարում հարկանման թերակց-
 րու ընթացիկները մշակելու նախքան չորս Ստեփան-
 րոսի ներկայացուցիչներին և իրենց հարկաբե-
 ժանի խիստ արձանագրեր է անում գումարան-
 քովի մէջ. հայց վարչութիւնը պարտաւորուած էր
 չարք ջարդարական կողմերը թիւններ՝ որո-
 թիւնները խաբելու նպատակով. Արարեալ, թիւ-
 ճիւղում հրատարակուեց արձանագրութիւն, իսկ
 դեպքանաւորովի արձանագրերը առաջարկուեցան
 թիւ ճիւղի ճարտարագետի գումարում մեծ ժ-
 ղովին, որ կազմուած էր թիւ ճիւղի և ջրհամե-
 ների ներկայացուցիչներից և որ մերկեց մեծ պ-
 տութիւններով ըստ որոշումները. Կարգ Արար-
 անագր Բ պէս չը կամեցաւ խաղալիք գումար
 թիւ ճիւղի ճարտարագետութեան մեծքին. և պ-
 տերազմ հրատարակեց (1877 թուին):

Այստեղ էլ վերջացաւ Գլխաւորի ետե-
 դուն գործունէութիւնը. Անգլիան, որ չհայեմն-
 ջով լսուած էր նրան ու յազում՝ երես զոր-
 ձից նրանից և անցաւ Բիկոնսֆիլդի կողմը: Ա-
 ուսջին մինխարը սկսեց մեծ աջակցութեամբ շահ-
 գործել այն ճարտարագետութիւնը, որ այնքան
 հաշտակել էր Պալմերստոնին և Ղրիմի պատերազմը
 պատճառն էր գործել: Ռուսաստանը ուզում էր
 նուաճել թիւ ճիւղի, հաստատուել Կ. Պալմուս...
 Ահա թէ ինչ ըստարարութիւն էր առաջա-
 նական Անգլիան ուս-թիւ ճիւղի պատերազմին:

չը նախած որ Ալէքսանդր կայսրը ամենակտրուկ և հանդիսաւոր կերպով լալտարարել էր աշխարհի առաջ, թէ Ռուսաստանը զէնք է վերցնում միմիայն քրիստոնեաների ազատութեան համար: Գլաղստօնի մարդասիրական աղաղակները խլացան անգլիական շօվինիստների բարձրացրած ահագին աղմուկի մէջ: Ռուսաստանը պիտի գրաւէ Կ. Պոլիսը, Փոքր Ասիան, իսկ դա վտանգ է սպառնում Հնդկաստանին. աւելի լաւ է, որ Թիւրքիայի 12—13 միլիոն քրիստոնեաները խորովուեն դժոխքի մէջ, քան անգլիական տիրապետութիւնը Հնդկաստանում վտանգուի: Այսպէս էր մտածում Բիկօնսֆիլդը, և Անգլիան ծափահարում էր նրան:

Թիւրքիային մեծամեծ խոստումներ արուեցին Անգլիայի կողմից, և պատերազմը անգլիական միջոցներով շարունակուեց: Բայց իզուր: 1877 թուի վերջում Թիւրքիան ջարդուած էր, և թիւրքաց արտաքին գործերի մինիստրը գրում էր Լօնդօնի դեսպանին. «Նորին մեծութիւն սուլթանը, կամենալով վերջ տալ պատերազմին, որ այնքան ծանր է կռուող կողմերի համար՝ վճռեց դիմել նորին բրիտանական մեծութեան կառավարութեան, որ միշտ իր բարեհաճ հոգատարութիւնն է ցոյց տուել մեր պետութեան անկախութեան և անձեռնմխելիութեան նկատմամբ, մի սկզբունք, որի վրայ հիմնուած է մեր քաղաքական գոյութիւնը: Ուստի առաջարկում եմ ձեզ, պ. դեսպան, մեր օգոստա-

Վիսու արքայ իրամանով, Բ. Գրան անունից խընդրել նորին բրիտանական մեծութեան միջնորդութիւնը, որը, ինչպէս համոզուած ենք՝ մեզ չի մերժի մեր հին և հաւատարիմ բարեկամը:

Բիկօնսֆիլդի կառավարութիւնը շտապեց օգնութեան հասնել: Երբ 1878 թուի լունուարին ռուսաց զօրքերը ժօտեցան Կ. Պոլսին՝ Անգլիան իր զրահակիր նաւերը ուղարկեց Կ. Պոլսի ջրերը և մի դիւանագիտական կռիւ սկսեց Ռուսաստանի դէմ: Յարաբերութիւնները երկու պետութիւնների մէջ աչնքան լարուեցան, որ անգլո-ռուսական պատերազմը անխուսափելի էր համարուում: Գլադստօն նորից բողոք բարձրացրեց, ասելով որ եթէ Անգլիային այս անգամ էլ աջողուի ոտքի կանգնեցնել Թիւրքիան՝ դա կը լինի մեծ դժբախտութիւն Եւրոպայի համար: Ալգայիտի խիստ բողոքներ արտասանելու համար հարկաւոր էր հերոսական անվախութիւն. Գլադստօն և իր կողմնակիցները մի աննշան, հազիւ նկատելի թիւ էին կազմում, մինչդեռ ամբողջ Անգլիան Բիկօնսֆիլդի թէն ու թիկունքն էր դառնել: Տիրում էր մի հայրենասիրական ոգևորութիւն, որ Ղրիմի պատերազմի ժամ անակն էր լինեցնում: Թիւրքիայի պաշտպանութիւնը անգլիացիներին համար ամենամեծ հալրենասիրութիւնն էր համարուում: Բիկօնսֆիլդ Վիսուքի գազաթնակէտին էր հասել. նա ճառեր էր արտասանում, կոչում անելով լօրդերի հալրենասիր-

ըութեան, իսկ նրան օգնում էր Կ. Պոլսի անգլիական դեսպան, կատաղի թիւրքամու լալարդը, որ չուղիչ հեռագիրներ էր ուղարկում Անգլիա, վկայում էր, թէ ուսաց զօրքերը, հակառակ արդէն կալացած հաշտութեան՝ մօտենում են Կ. Պոլսին: Լօնդօնում անագին միտինգներ էին գումարում, որոնք համակրութիւն էին լալտնում կառավարութեան. արդ միտինգներում թիւրքաց անագին դրօշակները անգլիական դրօշակների հետ էին ծածանում: Յոյց անողները փշրում էին Գլադստօնի տան ապակիները, հրապարակով ալրում էին «Daily News» լրագիրը, որ ազատամիտների կողմնակիցն էր, և «ուրա» էին կանչում Բիկօնսֆիլդի տան առաջ: Գլադստօն այնուամենայնիւ շարունակում էր իր բողոքները թէ պարլամենտում և թէ մամուլի մէջ: Եւ եթէ Անգլիան 1878 թուին արիւն չը թափեց թիւրքական բռնակալութիւնը պաշտպանելու համար, եթէ Բիկօնսֆիլդ հարկադրուած եղաւ ընտրել Ռուսաստանի հետ խաղաղ համաձայնութիւն կալացնելու ճանապարհը՝ դրա գլխաւոր պատճառներից մէկը, անկասկած, Գլադստօնն էր:

Պատերազմ չեղաւ, բայց Անգլիան այնուամենայնիւ անգնահատելի ծառայութիւններ մատուցեց թիւրքիային: Նա պահանջեց, որ ՍանՍտեֆանօի դաշնագիրը մեծ պետութիւնների քըննութեան ենթարկուի. Ռուսաստանը ստիպուած

էր զիջանել, և 1878 թուի լունիսին բացուեց Բերլինի վեհաժողովը: Մինչև այդ՝ Անգլիան դաշնակցութիւն կնքեց Թիւրքիայի հետ, ստանալով Կիպրոս կղզին: Մարկիզ Սօլսբիւրի, որ նոր էր ստանձնել արտաքին գործերի մինիստրի պաշտօնը՝ Կ. Պոլսի դեսպան Լալարդին գրած թղթում բացատրում էր, որ այս դաշնադրութեան հիմնական նպատակն է պահել Փոքր-Ասիայի նահանգները սուլթանի իշխանութեան տակ և թող չը տալ, որ նրանք ընկնեն Ռուսաստանի ձեռքը: Ահա Կիպրոսի դաշնադրութեան առաջին լոզուածը.

«Եթէ Ռուսաստանը չը վերադարձնէ Բաթումը, Արդահանը, Կարսը, կամ դրանցից մէկն ու մէկը, և փորձէ տիրել, երթելիցէ, նորին կայսերական մեծութիւն սուլթանի Ասիայում ունեցած հողերի ուրիշ որեւէ մասերին, որոնք Թիւրքիայի սեփականութիւն կը համարուեն հաշտութեան վերջնական դաշնագրով՝ Անգլիան լանձնառու է լինում այդ դէպքերում միանալ նորին կայսերական մեծութեան հետ՝ այդ երկիրները զէնքի ոյժով պաշտպանելու համար: Դրա փոխարէն, նորին կայսերական մեծութիւն սուլթանը խոստանում է մրտցնել հարկաւոր բարենորոգութիւնները (որոնք լետով կորոշուեն երկու պետութիւնների կողմից) վերոյիշեալ երկիրներում՝ Բ. Դուան քրիստոնեայ և այլ հպատակների բարոք կառավարութեան և պաշտպանութեան համար: Եւ որպէսզի Անգլիան»

կարողանալ ապահովել այն միջոցները, որոնք հարկաւոր են իր տուած խոստումը գործադրելու համար՝ նորին կայսերական մեծութիւն սուլթանը համաձայն է յանձնել Անգլիային Կիպրոս կղզին՝ կառավարելու և բնակութիւն հաստատելու համար:

Դաշնադրութիւնը գաղտնի էր: Բերլինի վեհաժողովում Բիկօնսֆիլդ և մարկիզ Սօլսբերի ոչինչ ջանք չը խնայեցին թիւրքիայի պաշտպանութեան համար: Իսկ երբ հերթը հասաւ թիւրքիայի ասիական նահանգներին, երբ պիտի քննուէր Սան-Ստեֆանօի դաշնադրութեան 16 յօդուածը, որ վերաբերում էր հայերին՝ Բիկօնսֆիլդ և Սօլսբերի հրապարակ հանեցին Կիպրոսի դաշնադրութիւնը և լալտարարեցին, որ Անգլիան Փոքր Ասիայի վերաբերութեամբ արդէն յանձն է առել պարտաւորութիւններ, հետևաբար վեհաժողովը չը պիտի զբաղուի այդ հարցով: Այս քաղաքական խորամանկութիւնը սաստիկ դժգոհութիւն պատճառեց ամբողջ Եւրոպայում: Բայց քիչ կարելի էր անել: Վեհաժողովը հաշտուեց իրողութեան հետ, և Փոքր Ասիայի քրիստոնեաների հարցը բաւարար և արմատական լուծում չը ստացաւ:

Յուլիսի 4-ին Բիկօնսֆիլդ վերադարձաւ Անգլիա: Այժմ իջնելիս նա բացազանչեց. «Հաշտութիւն և պատիւ»: Անգլիան փառաւոր ցոյցերով ընդունեց իր լողթական մինիստրներին: Ամբողջ հա-

ւաքում էր Բիկօնսֆիլդի տան առաջ, ցնծութեան աղաղակներ էր արձակում. փառքի գագաթնակէտին հասած հրէան դուրս էր գալիս պատշգամբ, շնորհակալութիւն էր լայտնում: Նոյն-իսկ պարլամենտն էլ իր հիացմունքն էր լայտնում: Յուլիսի 18-ին լօրդերի պալատում Բիկօնսֆիլդ ընդհանուր ոգևորութեան և աղմկալի ցոյցերի մէջ արտասանեց մի երկար ճառ, որ տևեց երկու ժամ: Յաղթողի պարծենկոտութեամբ նա լիշատակեց իր արածները Բերլինում, կարծես նա վերջնական անկումից ազատել էր ոչ թէ Թիւրքիան, այլ Անգլիան: Յիշատակեց, որ Սան-Ստեֆանօի դաշնագրով որոշուած Բօլզարիալի երկու երրորդական մասը վերադարձրուեց սուլթանին, ապա գովեց Թիւրքաց զօրքերը: Խօսելով Փոքր Ասիալի մասին՝ նա ասաց. «Եթէ չը միջամտէինք, Ասիայում մեր շահերը պահպանելու համար՝ Թիւրքիալի այդ մասը կը դառնար կամ անիշխանութեան զոհ կամ Ռուսաստանի որս»: Արևելեան հարցի միակ ապահով լուծումը, ինչպէս հաւատացնում էր Բիկօնսֆիլդ՝ սուլթանի իշխանութեան պահպանութիւնն է: Եւ ի վերջոյ նա ցինիկաբար աւելացրեց, որ մանր աղգութիւնների պատգամաւորները չէին իմանում, թէ Բերլինի վեհաժողովը Թիւրքիան բաժան-բաժան անելու համար չէր գումարուել:

Այս ցնծութիւնների, այս փառաւոր տօների ժամանակ էլ Գլադստօն բողոքում էր, ապացուցա-

նելով որ Բիկօնսֆիլդի տարած լաղթութիւնը պատիւ չէ Անգլիայի համար, այլ անպատուութիւն: Եւ իրաւ, Կիպրոսի լափշտակութեամբ ուրախացած և թիւրքամոլ Գիզրատէլի-Բիկօնսֆիլդի օձալին լեզուով թովուած Անգլիան չը գիտէր, թէ ինչ առնելի, անլուր աղէտներ պիտի գան ապագայում և անջնջելի արատ դառնան անգլիական պատմութեան մէջ: Կալին սակաւաթիւ մարդիկ, որոնք Վլադստօնի պէս հասկանում էին Բիկօնսֆիլդի տարած լաղթութեան արժէքը: Այսպէս, լօրդ Շէրբրուկ մի ճառի մէջ ասաց, որ Անգլիայի քաղաքականութիւնը՝ Քիւրքիայի քրիստոնեաների առաջ փակեց դժոխքից դուրս գալու բոլոր ճանապարհները: Բայց ինչ նշանակութիւն ունէին այս ձայները ընդհանուր հրճուանքի մէջ, որ Բիկօնսֆիլդ պատճառել էր Անգլիային...

Պահպանողականների առաջնորդը գտել էր ուժեղ ու անպարտելի իշխանաւոր լինելու գաղտնիքը: Ինչպէս Նապօլէօն Գ իր խախուտ գահը պահպանելու համար շլացնում էր Ֆրանսիացիներին արտաքին քաղաքականութեամբ, լաղթութիւններով, զինուորական հանդէսներով՝ այնպէս էլ լօրդ Բիկօնսֆիլդ գրաւում էր անգլիացիներին այնպիսի արտաքին գործերով, որոնք չուում էին ազգի սնապարծութիւնը, հպարտութիւնը: Բերլինում տարած փառաւոր լաղթութիւնը դեռ չէր մոռացուել՝ երբ Բիկօնսֆիլդ մի ուրիշ հանդէս

սարքեց անգլիացիներին գրաւելու համար: Այս անգամ նրա ղէնքերը Կիպրոսի դաշնագրութեան պէս ամօթալի գործերը շէին, ոչ էլ քաղաքական ճարպիկութիւնն ու խորամանկութիւնը: 1878 թուի ամառը ուռւաց մի դեպքանութիւն զնաց Աւղանիստանի էմիր Եիր-Ալիի մօտ: Աւղանիստանը այն երկիրն է, որ բաժանում է Հնդկաստանը Ռուսաստանից. այդ կողմից է Անգլիան սպասում ուռւաց զօրքերի արշաւանքը դէպի Հնդկաստան: Բիկօնսֆիլդ պահանջեց, որ Եիր-Ալին ընդունէ և անգլիական դեպքանութիւնը, որ կուղարկուի Հընդկաստանից: Երբ էմիրը մերժեց այս առաջարկութիւնը՝ անգլո-հնդկական զօրքերը մտան Աւղանիստան և սկսուեց պատերազմ, որ տևեց մինչև 1880 թուականի սկիզբը: Անգլիական զօրքերը մեծ դժուարութիւններով կարողացան գրաւել Աւղանիստանը և սարսափելի անգթութիւններ գործեցին: Բացի դրանից Աֆրիկայում էլ անգլիացիները արշաւանք սկսեցին զուլուաների դէմ և նոյնպէս աջողութիւն ունեցան: Լօրդ Բիկօնսֆիլդ կատարելապէս հասաւ իր նպատակին. նրա հեղինակութիւնը աճաւ էր, նրա իշխանութիւնը ամխախտելի էր: Ամբողջ Եւրոպայում Անգլիան էր ուզողութիւն տալիս քաղաքականութեան: Բայց հանճարեղ հրէան քաղաքական արկածախնդրութիւնների և արտաքին փալլերի մէջ էլ գտաւ իր անկումը, ինչպէս այդ պատահել էր և Նապօլէօն

Գ-ի հետ: Անգլիան անագին ծախսեր էր անում զանազան արշաւանքների համար. պետական ֆինանսները ողորմելի դրութեան մէջ էին գտնուում: Ներքին գործերի վրայ պահպանողական մինիստրութիւնը ուշադրութիւն չէր դարձնում, մինչդեռ բազմաթիւ վերին աստիճանի կարևոր հարցեր կային: Օգուտ քաղելով իր անսահման աջողութիւններից՝ Բիկօնսֆիլդ ուզեց մինչև անգամ փոփոխել կառավարութեան ձևը: Նրա իզէալն էր ազատել թագաւորոզ անձը պարլամենտի բռնակալութիւնից և հիմնել կառավարութիւնը երեք սկզբունքների վրայ — միապետութիւն, եկեղեցի և ժողովուրդ: Նրա առաջարկութեամբ պարլամենտը 1876 թուին լատկացրեց Վիկտորիա թագուհուն «Ղնպկատանի կայսրուհի» տիտղոսը: Թագուհին, իհարկէ, պարզեներ էր շնորհում իր առաջին միջնիստրին: Անգլիական ազգը, սակայն, չընկաւ Դիգլիի պատրաստած ծուղակի մէջ. նա շուտ հասկացաւ, որ Բիկօնսֆիլդ կարող է լինել մի որևէ արևելեան բռնապետի մօտ լաւ վէզիր, բայց ոչ թէ մինիստր Անգլիայում, ուր ժողովուրդը դարերից ի վեր կապուած է իր պարլամենտական կարգերի հետ:

Այսպիսի հանգամանքների մէջ վրայ հասաւ 1880 թուականը: Պատգամաւորների ժամանակը լրացել էր, և նոր ընտրութիւններ նշանակուեցան: Պահպանողականները բոլորովին ապահով

էին, որ դարձեալ իրանք կը ստանան մեծամասնութիւն և զեւ երկար իրանց ձեռքում կը պահեն կառավարութեան ղեկը: Բայց ազատամիտները համարձակ մրցութեան ասպարէզ ելան: Գլադստօն, որ, ինչպէս տեսանք, հրաժարուել էր կուսակցութեան պարագլխի պաշտօնից՝ հրաւիրուեց մասնակցել ազատամիտների կուռին: Եւ եօթանասնամեայ ծերունին ընդունեց այդ հրուէքը ու նորից սկսեց եռանդուն գործունէութիւն: Այս անգամ նրա գործը շատ դժուար էր: Ազատամիտները, իրանց հակառակորդներին անխնայ ջարդելու համար՝ դրին Գլադստօնի թեկնածութիւնը Ծօւլանգիւի Միդլօտիանի շրջանում: Սա մի չը տեսնուած լանդզնութիւն էր. Միդլօտիան միշտ պատկանում էր պահպանողականներին, և այնտեղ պատգամաւոր էր ընտրոււմ տեղալին կալուածատէր գուքը, որ համարեա մի փոքրիկ թագաւոր էր իր ահագին կալուածներում: Յաղթել այդտեղ՝ նշանակում էր մահացու հարուած հասցնել պահպանողականներին, իսկ յաղթուել՝ նշանակում էր կորցնել ամեն մի լուս: Գլադստօն գնաց Ծօւլանդիա:

Անհամար միտինգների մէջ նա ճառեր էր ասում, քննադատում էր Բիկօնսֆիլդի արևելեան քաղաքականութիւնը, ցոյց էր տալիս, թէ Անգլիան որքան անպատուած է Կիպրոսի դաշնադրութեամբ, Ազգանիստանում տեղի ունեցած կոտորածներով: Նրա աջողութիւնը ահագին էր. նրա

ճանապարհորդութիւնը լաղթական գնացքի էր նման: Շօտլանդական բանուորները ազազակում էին. սկեցցէ Գլադստօն, աշխարհի առաջին մարդը: Իսկ երբ նա ընտրուեց ձախերի անագին մեծամասնութեամբ՝ բանուոր դասակարգը արնալից ցոլցեր արաւ, կարծես ողջունում էր հայրենիքը ազատողին: Այս փառաւոր խղթութեան լուրը տարածուեց ամեն տեղ և նպաստեց միւս ազատամիտների աշողութեան: ԲիկօնաՓիլդ տապալուած էր: Գլադստօնին պատգամաւոր ընտրեցին և Լիդսում, ուր նա ներկայ էլ չէր. բայց որովհետև մէկը չէր կարող երկու տեղից պատգամաւոր լինել, ուստի Լիդսում նորից ընտրութիւն եղաւ և ընտրուեց Գլադստօնի որդին, Հերբերտ: ԲիկօնաՓիլդ սպասում էր թագուհու վերադարձին, որ հրաժարական տայ: Մինչև այդ՝ նա իր կողմնակիցներին վարձատրեց շքանշաններով, իշխանական տիտղոսներով. այս ընծաները անձրևի պէս թափուում էին պանդանոցականների գլխին, որովհետև թագուհին չէր մերժում իր սիրելի միւսիստրի առաջարկութիւնները: Ապրիլի 18-ին նա գնաց Վինձօրի ամրոցը իր ամենողորմած թագուհուն հրաժարական մատուցանելու: Նրա իշխանութեան վերջին օրերն էին. նրան չէր վիճակուած մի անգամ էլ անցնել կառավարութեան զուխը: Իսկ ձմեռնակալի ընդունէր իշխանութիւնը նրա ձեռքից: Ազատամիտ կուսակցութիւնը ունէր մի քանի շնոր-

հալի ներկայացուցիչներ. բայց նրանցից ոչ ոք չուզեց լանձն քառնել մինիստրութիւն կազմելը. միայն Գլազստօն կարող էր ստանձնել առաջին մինիստրի պաշտօնը: Եւ նա ընդունեց: Երբ նա գնում էր թագուհու մօտ իր համաձայնութիւնը տալու համար՝ ժողովուրդը ցուցեր էր անում, արտայայտելով իր ուրախութիւնը: Ուրախացան ամենքը: Եւրոպայի զանազան կողմերից շնորհաւորական հեռագիրներ էին թափուում: Հալածուածների պաշտպանը, խաղաղասէր, ազատամիտ և ազնիւ քաղաքականութեան ներկայացուցիչը անցաւ կառավարութեան գլուխը:

Պահպանողականների թողած ժառանգութեան ամենազատն բաժինը իրլանդական հարցն էր, որ եօթնամասնական թուականների վերջում դարձեալ սուր կերպարանք էր ստացել: 1879 թուին իրլանդիայում սաստիկ լուզմունք սկսուեց: Մի քանի տարի շարունակ հունձը վատ էր, և գիւղացիները այնքան էին ազքատացել, որ կարողութիւն չունէին հարկերը և հողի վարձը վճարելու: Կալուածատէրերը գործ դրին իրանց սովորական անգթութիւնները. հազարաւոր գիւղացիներ արտաքսուեցան իրանց հողերից՝ և մնացին առանց մի կտոր հացի, առանց օթեանի: Բիկօնսֆիլդի մինիստրութիւնը խիստ միջոցների գիմեց, բայց դրանով աւելի ևս զրգռեց իրլանդացիներին: Այժմ իրլանդիան անպաշտպան չէր. նա ունէր կազմակեր-

պուած դիմադրութեան մեծ շարժարութիւններ. քայց որ գլխաւորն է՝ Իրլանդիայում լատնուել էր մի մարդ, որ Օ'Կոննէլի եռանդն ու քաջութիւնն էր լիչեցնում: Գա Պարնէլն էր:

Լինելով անգլիական ծագումից, պատկանելով անգլիկան եկեղեցուն՝ Պարնէլ անուամենայնիւ հոգով նուիրուած էր Իրլանդիային և իր կեանքի նշանաբան էր ընտրել թշուառ կղզու ազատութիւնը: 1875 թուին նա, դեռ բոլորովին անլատ մի մարդ, ընտրուեց պատգամաւոր Իրլանդիայի կողմից, քայց երկու տարուց լետու նրա անունը արդէն հռչակուած էր: Պարլամենտի մէջ Իրլանդական պատգամաւորները գործադրում էին մի միջոց, որ լատնի էր «օքստրուկցիօնիզմ» անունով: Տեսնելով որ պարլամենտը ոչինչ ուշադրութիւն չէ դարձնում Իրլանդական գանգատների, պահանջների վրայ՝ այդ պատգամաւորները վճռեցին խանգարել պարլամենտի պարապմունքները, թող չը տալ որ անգլիական պատգամաւորները հեշտ և արագ վճռեն հերթական հարցերը: Պարլամենտական կարգերը թող էին տալիս պատգամաւորին խօսել մի հարցի մասին՝ որքան նա կը կամենայ: Եւ ահա Իրլանդացիները ամենալալն շափերով գործադրում էին այդ իրաւունքը, լողնեցնում էին պատգամաւորներին իրանց անվերջ ճառերով: 1877 թուին Պարնէլ իր մի ճառի մէջ ասաց. «Նս այստեղ եկել եմ մի եր-

կրից, որ խիստ տանջուում է անգլիացիներին ան-
դթութիւններից ու բռնակալութիւնից, և ինձ հա-
մար մի առանձին քաղցրութիւն է խոչընդոտներ
դնել կառավարութեան գործունէութեան առաջ»։
Այս խօսքերը զայրուց յարուցին պարլամենտում.
առաջարկուեց հեռացնել Պարնէլին, բայց ազա-
տամիտներից մէկը պաշտպանեց նրան, ասելով որ
նա պարլամենտական կարգերի դէմ չէ գնում։ Դա
մի լաղթանակ էր, որ առաջին անգամ հռչակեց
Պարնէլի անունը Եւրոպայում։ Մի քանի օրից լե-
տու Պարնէլ ձգձգեց պարլամենտի նիստը 26 ժամ։
Կարճ միջոցում նա արնախիտ ժողովրդականութիւն
ստացաւ, որ 1879 թուին նրան էլ Ս'կօննէլի նը-
ման սկսեցին անուանել «Իրլանդիայի անթագա-
կիր թագաւոր»։ Յաջորդ տարին նա գնաց Ամե-
րիկա՝ իրլանդական գործի համար փող հաւաքելու։

Գլադստօն, ի հարկէ, չը դիմեց պահպանո-
ղականների ձեռք առած միջոցներին, այլ միջ-
նորդ հանդիսացաւ իրլանդիայի և պարլամենտի
մէջ։ Նա առաջարկեց պարլամենտին, որ նախ՝
Իրլանդիայում պետական բարեգործութիւնը աւելի
ընդարձակուի, և երկրորդ՝ որ հողատէր ազնուական-
ների իրաւունքները սահմանափակուեն։ Սրանք էլ
կիսատ-պռատ, անգոհացուցիչ միջոցներ էին՝ ինչ-
պէս 1870 թուին ընդունածները։ Բայց լօրդերը
ընդդիմացան Գլադստօնի երկրորդ առաջարկու-
թեան։ Իրլանդիան աւելի ևս կատաղեց լօրդերի՝

վարմունքից. քարոզում էր բացարձակ ընդդիմութիւն: 1879 թուին կազմուած էր «Հողալին Լիգա» անունով մի ընկերութիւն, որը գիւղացիների համար մի պաշտպանողական դաշնակցութիւն էր հողատէրերի դէմ: Սպանել հողատէրերին կամ նըրանց կառավարիչներին, կրակ տալ արտերը, տընտեսական շինութիւնները. կոտորել անասուններին՝ — սրանք վրէժի միջոցներ էին, որոնք շատ հին ժամանակներից էին լատնի: Իրանց վրալ աւելացաւ և մի ուրիշ միջոց. իրլանդացիները վղղիացնում էին ալն մարդկաց, որոնք իրլանդական դատին հակառակ էին. ոչ ոք իրաւունք չուներ ալղպիսիներին մի բան ծախել, փոխ տալ, ծառալ կամ բանուոր մտնել նրանց մօտ: Առաջին անգամ այս միջոցը գործադրուեց կապիտան Բօլկօտտի դէմ (1880 թ.), և ալնուհետև կռուի այս նոր եղանակն անուանուեց «բօլկօտտիզմ»: Պարլամենտի իրլանդական պատգամաւորները միացած էին «Հողալին Լիգալի» հետ: Մի կողմից նրանք պահանջում էին պարլամենտում՝ ոչնչացնել 1800 թղւի միութիւնը («Ունիա») և տալ Իրլանդիալին ինքնավարութիւն (Հօմ-Րուլ), միւս կողմից սովորեցնում էին իրլանդացիներին՝ երբէք առանց սատիկանների կողմից բռնութիւններ գործ դրուելու չը հեռանալ ալն հողերից, որ կալուածատէրերը խլում էին նրանցից: Պարնէլ իրլանդական այս շարժման պարագլուխն էր:

Գրութիւնը աջնքան անտանելի դարձաւ, որ իրլանդական 105 խոչոր կալուածատէրեր դիմեցին Իրլանդիայի փոխարքային, խնդրելով պաշտպանել իրանց. գանգատուողները խնդրում էին նույնպէս, որ իրանց անունը ծածուկ պահուի, որովհետեւ վախենում էին «Հողային Լիգայի» վրէժխնդրութիւնից: Գլադստօն վճռեց կռիւ մղել իրլանդական այս նոր տեսակի լեղափոխութեան դէմ: Պարլամենտը վերացրեց անձնական ազատութեան («Habeas corpus») իրաւունքը Իրլանդիայում: Պարնէլ դիմադրում էր: 1881 թուի լունուարի 31-ին, երեկոյեան ժամը 4-ին բացուած պարլամենտական նիստը նա ձգձգեց մինչև փետրվարի 2-ը, առաւօտեան ժամի 9-ը. և եթէ պատգամաւորների ժողովի նախագահը իր իրաւունքով, սակայն առանց օրինական հիմքի, վերջ չը դնէր վիճաբանութիւններին՝ դեռ էլ պիտի երկարէր այդ նիստը: Շուտով ձերբակալուեց «Հողային Լիգայի» հիմնադիր Գէվիտտ: Կառավարութիւնը չը կամեցաւ լալտնել այդ ձերբակալութեան պատճառաբանութիւնները, և այդ ժամանակ Պարնէլ առաջարկեց պարլամենտին՝ լալտնել ցանկութիւն, թէ ինքը չէ ուզում լսել առաջին մինիստրի (Գլադստօնի) ճառը: Նախագահը մերժեց քուէի դնել այս առաջարկը. սակայն Պարնէլ պնդում էր իր ասածի վրայ և այդ պատճառով նրան մի քանի օրուայ ժամանակով զրկեցին պատգամաւորի իրաւունքներից: Պարնէլի օրինա-

կին հետևեցին և միւս նրա կողմնակից իրլանդացիները, մինչև որ մէկ-մէկ ամենքը հեռացուեցան ժողովից:

Ընդհարումը սուր կերպարանք էր ընդունում: Գլադստոն հաշտեցնող միջոցների դիմեց, առաջարկելով առանձին դատարաններ կազմել, որոնք կը նշանակեն հողի վարձագին 15 տարուայ համար. նա մինչև անգամ խոստացաւ գանձարանից նպաստ տալ գիւղացիներին հողեր գնելու համար: Բայց իրլանդական կուտակցութիւնը կռիւ էր ուզում: «Հողալին Ղիզան» ժողովրդից 1200 ներկայացուցիչներ հաւաքեց Գուրլինում, և այս ժողովը լայտարարեց, որ «բոլոր քաղաքական խառնակութիւնների և հասարակական դժբախտութիւնների պատճառը օտարերկրացիների տիրապետութիւնն է» և այս չարիքը վերացնելու միակ միջոցն է վերադարձնել իրլանդիալին ինքնավարութեան իրաւունքը: Գլադստոն խիստ դատապարտեց «միստր Պարնէլի բռնակալութիւնը և կողոպտութիւնների նոր աւետարանը», լայտարարելով որ ինքը զճռել է պաշտպանել անգլիական տիրապետութիւնը իրլանդիալում և սեփականութեան իրաւունքը: Նա հրամայեց ձերբակալել Պարնէլին և փակեց «Հողալին Ղիզան»: Բայց իրլանդացի կանանց ընկերակցութիւնը, Պարնէլի քրոջ զեկավարութեամբ, շարունակեց գիմադրութիւն ցոյց տալ կառավարութեան:

Սօթը ամրա շարունակուեց այս դրութիւնը. ձերբակալութիւններ, խռովութիւններ, լուզմունքներ անպակաս էին: Գլաղստօն, իրրն մի բարեխիղճ մարդ, որ երբէք ստորութիւն չէ համարում ուշադրութեամբ վերաբերուել իր հակառակորդի ասածներին և խոստովանել, թէ ճշմարտութիւնը նրա կողմն է՝ շուտով հասկացաւ, որ իրլանդացիների արդար բողոքների դէմ բռունցք և ոստիկանութիւն հանելը միանգամայն անօգուտ է և կարող է անխղճութեան հասցնել: Նա աւելի լաւ համարեց հաշտութիւն կալացնել, և բանտից արձակեց Պարնէլին ու իրլանդական այլ առաջնորդներին: Իրլանդիայի մինիստր Ֆօրստէր արձակուեց պաշտօնից, իսկ նրա տեղ նշանակուեց Գլաղստօնի անձնական բարեկամ Ֆրիդրիխ Կավէնդիշ: Ասում էին, որ Գլաղստօն ինքը պիտի կառավարէ Իրլանդիան, որովհետև Կավէնդիշ վարչական հմտութիւն չունէր: Եւ իրաւ, Գլաղստօն կամենում էր խաղաղացնել Իրլանդիան բարենորոգումների միջոցով. բայց իրլանդացի լեղափոխականները չէին թող տալիս նրան իրագործել այդ ցանկութիւնները: Նոր մինիստր Կավէնդիշ օր ցերեկով սպանուեց Դուբլինում: Ամբողջ Անգլիան ցնցուեց այս ոճրագործութիւնից: Հարկաւոր էր նոր խստութիւններ ձեռք առնել, և Իրլանդիայում հաստատուեց մի դրութիւն, որ շատ հեռու չէր պաշարման դրութիւնից: Մի քանի ամսուայ մէջ

կարգն ու խաղաղութիւնը վերականգնուեց իր-
շանդիբալում:

Իրլանդական գարաւոր վէրքերը բռնկեցու-
աքս անաջող փորձերի ժամանակ՝ Գլադստօն անց
կացրեց պարլամենտում մի շատ նշանաւոր օրի-
նագիծ, որով բոլորովին կերպարանափոխուեալ էր
Անգլիան: Մինչև այդ՝ ընտրողական իրաւունք ու-
նէին քաղաքի տանտէրերը. իսկ նոր օրէնքով այդ
իրաւունքը ստանում էին և գիւղացի տանտէրե-
րը: Այդպիսով աւելացան 2,000,000 նոր ընտրող-
ներ: Ինքը Գլադստօն ասաց, որ այնուհետև ըն-
տրութիւնների ժամանակ գերակշռող ազդեցու-
թիւն ձեռք են բերում բանուորները, հասարակ
ժողովուրդը *): Անգլիան դարձաւ բուն ռամկա-
վարական երկիր:

*) Գլադստօն այսպէս պաշտպանեց իր առաջարկած
օրինագիծը. «Մեծ Բրիտանիայի ամբողջ ազգաբնակչու-
թիւնը վալելում է խօսքի, մամուլի, ընկերակցութիւնների ա-
զատութիւն, պարլամենտին հանրագիր ներկայացնելու ի-
րաւունք: Ազգաբնակչութեան այս բոլոր արտօնութիւնները
մեզանից ոչինչ չեն խլում, այլ, ընդհակառակն, մեր ա-
պահովութեան առհաւատչեան են կազմում: Ծա խնդրում
եմ ձեզ՝ շնորհել ազգաբնակչութեան նոյն այդ դասակար-
գելին և մի բարձր արտօնութիւն — իրաւունք ընտրելու
իրանց պատգամաւորին պարլամենտի համար, և այն ժա-
մանակ մենք, որ այժմ էլ իբրև ազգ և պետութիւն ուժեղ
ենք, աւելի ևս կուժեղանանք: Նարելի՞ է կասկածել, որ
գիւղական ազգաբնակչութիւնը բաղկացած է ընդունակ

Արտաքին քաղաքականութեան մէջ Գլխաւորութեան մինիստրութիւնը ունեցաւ մի քանի աջողութիւններ, բայց անաջողութիւններն էլ պակաս չէին. Բերլինի դաշնադրութեամբ Չէրնօզօրիան և Յունաստանը պիտի ստանային թիւրքիայից մի քանի հողեր. Բ. Գուռը, ինչպէս միշտ՝ ձգձգում էր արդ գործը, աշխատում էր խաբել պետութիւնները դանազան խորամանկ միջոցներով: Բայց Գլխաւորութեան առաջարկութեամբ միջազգային նաւատորմը ցույց արաւ Ադրիական ծովում և արդպիսով հարկադրեց թիւրքերին կատարել իրանց լանձըն առած պարտաւորութիւնները: Եզրիպտոսում ծագած ներքին խռովութիւնների պատճառով անդ.

մարդկանցից և կարող է օգտուել իր ընտրողական իրաւունքից ինչպէս հարկն է: Իմ կողմից ես հաստատում եմ, որ կասկած չը կայ: Ես զիջացուն առհասարակ համարում եմ փորձուած աշխատատուր նա կատարում է բազմազան աշխատութիւններ և դրանց թաւում այնպիսիները, որոնք նրանից մտաւոր գործունէութիւն են պահանջում: Եթէ նրա մէջ կայ մի պակասութիւն՝ դա այն է, որ նա գուցէ չափազանց հեշտութեամբ է ենթարկում իրանից բարձր կանգնածների ազդեցութեան: Բայց այս պակասութիւնը — հեղձօրէն աւելացնում է ճառախօսը, զիմեով պահպանողականներին — դուք մանաւանդ մի լանցանք չէք համարի: Իսկ ինչ վերաբերում է մեզ՝ մենք պատրաստ ենք ընդունել զիջացուն այնպէս՝ ինչպէս նա կայ և նրա համար մատչելի դարձնել մեր հիմնարկութիւնների ամենավերջին և ամենաբարձր արտօնութիւնները:»

լիական նաւատորմը բաժրակոծեց Ալէքսանդրիան. Անգլիան, ստանալով պետութիւնների համաձայնութիւնը՝ ժամանակաւորապէս գրաւեց Եգիպտոսը, այնտեղ կարգ և խաղաղութիւն հաստատելու համար. Ապա արշաւանքներ սկսուեցան Սուդանի անապատներում և բօէրների երկրում. այստեղ անգլիացիները մի շարք անաջողութիւնների հանդիպեցան: Բայց ամենակարեւոր հարցը այն բարդութիւնն էր, որ առաջ բերեց Աւղանիստանը Ռուսաստանի և Անգլիայի լարաբերութիւնների մէջ: 1885 թուի մարտի 18-ին գնեերալ Կոմարով, Անդրկասպեան երկրի կառավարիչը, լարձակուեց աւղանցիների վրայ և ջարդեց նրանց Կուշկա անունով տեղում: Ծագեց Աւղանիստանի սահմանների վէճը: Անգլո-ռուսական լարաբերութիւնները այնքան սուր կերպարանք ընդունեցին, որ մի ժամանակ պատերազմի երկիւղ էր տիրում: Բայց Գլադստօն հաշտութեամբ վերջացրեց վէճը. դա էլ մի նոր անաջողութիւն էր, որ հարկադրեց ներքան հրաժարական տալ: Քագուհին առաջարկեց նրան կոմսի տիտղոս, բայց նա հրաժարուեց այդ շնորհից:

Լօրդ Բիկօնսֆիլդ վախճանուել էր 1881 թուին. նրա տեղ պահպանողական կուսակցութեան պարագլուխ էր դարձել մարկիզ Սօլսբիլի, որ և այժմ անցաւ կառավարութեան գլուխը: Բայց այս անգամ պահպանողականների կառավարու-

թիւնը միայն մի քանի ամիս տեւեց: Նոյեմբերին նոր ընտրութիւններ էին նշանակուած. ազատամիտ կուսակցութիւնը ընտրողներին ներկայացրեց մի շարք բարեփոխութիւնների ծրագիր: Ի միջի ալոյց խոստացում էր վերակազմել լօրգերի պալատը. տեղական ինքնավարութիւնը նոր հիմքերի վրայ դնել. օրավարձով ապրող երկրագործներին տալ փոքրիկ հողաբաժիններ, որպէսզի նրանք զառնան սեփականատէր գիւղացիներ: Ինչ վերաբերում էր Իրլանդիային՝ ազատամիտ կուսակցութիւնը պատրաստ էր տալ նրան այնպիսի ինքնավարութիւն, որ համապատասխան կը լինի պետութեան ամբողջութեան սկզբունքին: Պարնէլ ալժմ ուրիշ միջոցներ էր ընտրել իր դատը վարելու համար: Իրլանդական պատգամաւորները, թուով 86 հոգի, կազմում էին մի անկախ ուժ. նրանք կարող էին միանալ կամ ազատամիտների կամ պահպանողականների հետ, նախած թէ ալզ կուսակցութիւններից ո՛րն է համակրում իրլանդական ինքնավարութեան. իսկ միանալով՝ իրլանդացիները մեծամասնութիւն կը տալին այս կամ այն կուսակցութեան և ալզպիսով կառավարութեան ղեկը կանցնէր այն կողմին, որի հետ կը միանային իրլանդացիները: Պարնէլի այս ծրագիրը աջողութիւն ունեցաւ: 1885 թուի ընտրութիւններից լետոյ իրլանդացիները միացան ազատամիտների հետ և տապալեցին մարկիզ Սոլսբիւրիի մինիստրութիւնը:

1886 թուի լունվարին Գլադատօն դարձեալ առաջին մինիստր էր:

Այնուհետև իրլանդական հարցը երկու կուսակցութիւնների գործունէութեան գլխաւոր առարկան դարձաւ: Գլադատօն միացաւ իրլանդացիներէի հետ և պահանջեց ինքնավարութիւն իրլանդիայի համար: Ազատամիտ կուսակցութեան մէջ պառակտումներ սկսուեցան: Մեծամասնութիւնը հաւատարիմ մնաց Գլադատօնին, բայց մի փոքրիկ խումբ բաժանուեց, հեռացաւ կուսակցութիւնից, համարելով իրլանդական ինքնավարութիւնը չհասակար անդամահատութիւն Անգլիայի համար: Հեռացողների թւում էին մի քանի արիստօկրատ ազատամիտներ, որոնց առաջնորդն էր Հարտինգտօն՝ և արմատականներ, որոնց թւումն էր Չէմբէրլէն: Չէմբէրլէն մինիստր էր Գլադատօնի կարիւնէտում և իսկոյն հրաժարուեց՝ երբ Գլադատօն մինիստրութեանը հաղաթեց իրլանդական ինքնավարութեան ծրագիրը. այնուհետև նա Գլադատօնի ամենապիստ հակառակորդներից մէկը դարձաւ: Ազատամիտ կուսակցութիւնից բաժանուած այդ հատուածը ստացաւ «ունիօնիստ» անունը. նա պահանջում էր, որ 1800 թուականի «Ունիան» անխախտ մնալ *):

*) Իրլանդիայի Ուլստէր նահանգը նոյնպէս սաստիկ զէմ էր իրլանդական ինքնավարութեան. բողոքելով մինիստրութեան կազմած ծրագրի զէմ՝ Ուլստէրի բողոքա-

Բայց Չլադատօն, որ սովորութիւն չունէր կանգ առնել ճանապարհի կէսին՝ առաջ տարաւ իր սկսած գործը: Իրլանդական ինքնավարութեան հարցը տաք վիճարանութիւններ յարուցեց մամուլի մէջ, իսկ երբ նշանակուեց համալսօքների ժողովում քննելու օրը՝ հասարակութեան հետաքրքրութիւնը վերջին ծալրին հասաւ: Ամենքը գիտէին, որ պարլամենտում իրլանդական ինքնավարութիւնը չի անցնի. բայց ամենքին հետաքրքրողը այն հակալական կռիւն էր, որ պիտի վարէր 77-ամեայ մեծ ծերունին իր բազմաթիւ հակաակորդների դէմ: Ականատեսներից մէկը պատմում է, որ համալսօքների ժողովը ներկայացնում էր մի չը տեսնուած տեսարան. ամենքը դիւահարի նման վազվզում էին որ մի տեղ գտնեն: Պատգամաւորներից մի քանիսը քնել էին պարլամենտում, որպէսզի վաղօրօք իրանց տեղը բռնեն: Ամբողջ դահլիճը, հանդիսատեսների համար նշանակուած բոլոր տեղերը այնպէս լցուած էին, որ, ինչպէս ասում են՝ ասեղ զցելու տեղ չը կար: Չլադատօն դանդաղ կերպով մօտեցաւ իր նստարանին և լայտնեց համալսօքների ժողովին, որ ինքը կամենում է մի քանի փոքրիկ նկատողութիւններ անել իր-

---

կանները լայտարարեցին, որ իրանք զէնքի ուժով կը դիմադրեն այդ բանին: Ուստէրի 30000 կանայք դիմեցին Թագուհուն՝ աղաչելով չը հաստատել օրինադիժը:

լանդական հարցի մասին: Ակզբում նրա ճառը լր-
սում էին լուսթեամբ, լարուած ուշադրութեամբ:
Քայց երբ ատենաբանը լիչեց, թէ անհրաժեշտ է
աղատել իրլանդական օրէնադրութիւնը օտարեր-
կրեալ գոյներից և տալ նրան ժողովրդական բնա-
ւորութիւն՝ իրլանդիալի պատգամաւորների աղ-
մկալի հաւանութիւնները թնդացրին ծայրէ ծայր
լի դահլիճը: Յետոյ, երբ Չլադատօն սկսեց խօսել
իրլանդական առանձին պարլամենտի մասին, որ
նիստեր կը գումարէ հայրենի հողի վրայ՝ ամեն
կողմից բարձրացաւ քրքիջ. ծաղրում էին այդ
միտքը: Քայց ատենաբանը հասաւ սգևորութեան
վերջին ծայրին և իւր պերճախօսութեամբ, իր
հանճարով գերեց բոլոր ուկնդիրներին: Հիացմուն-
քը ընդհանուր էր: Այժմ հաւանութիւն տալիս էին
ոչ միայն իրլանդացիները, այլ և նրանց հակա-
ռակորդները: Քայց և այնպէս՝ մեծ ծերունու
պաշտպանած դատը մի փորձաքար էր նոյն-իսկ
չատ աղատամիտների համար: Տատանողները
չատ էին. իրլանդական ինքնավարութիւնը մի
անակնկալ բան էր: Շատերը խորհուրդ էին տուել
Չլադատօնին՝ չը դնել այդ հարցը լանկորձակի,
այլ դեռ պատրաստել հասարակական կարծիքը,
պատգամաւորներին: Չլադատօն, հակառակ իր սո-
վորական զգուշութեան, չընդունեց այդ խորհուր-
դը, և ահա այժմ նոյն-իսկ նրա կողմնակիցները
վախում էին, չը դիտէին թէ ինչպէս վարուեն:

Հասաւ 1886 թուի լունիսի 7-ը. այդ օրը հասարկութեան ժողովը պիտի վճռէր իրան առաջարկուած հարցը: Այս գիշերին 35 բոսպէ մնացած՝ Գլազասօն վեր կացաւ իր ճառը արտասանելու: Նրան, իհարկեւ, ընդունեցին ծափահարութիւնով: Բայց ոչ ոք չէր սպասում, թէ նրա ճառը մի առանձին տպաւորութիւն կը գործէ, որովհետեւ նրա ձայնը, եռանդը այլևս առաջուանը չէին կարող չինել: Բայց սխալուած էին արդարէս կարծողներք: Գլազասօն սկսեց մի կրակոտ ճառ. և դարձեալ տիրեց ամենքի մտքի վրայ: Մանուանդ խոր տպաւորութիւն թողեց նա՝ երբ մի քաջ լետ գնալով՝ հաշեց պահպանողականների նստարաններին և մտաք ուղղելով դէպի նրանց՝ արտասանեց. «Ձեզ համար հասել է տեղատուութեան ժամանակը, իսկ մեզ տանում է մակընթացութիւնը: Իր ճառը նա վերջացրեց ժամի մէկին, և վերջին խօսքերը, որոնք արտասանուեցան հաստատ ձայնով, խորին լաութեան մէջ՝ հետեւեալն էին. «Նախ քան կը վճռէք մերժել մեր առաջարկութիւնը՝ լաւ մտածեցէք, կրեցէք հանգամանքները, մտածեցէք ոչ թէ ներկայ բոսպէի մասին, այլ մի շարք եկող սուրինքի մասին»: Սկսուեց քուէարկութիւնը: Պատգամաւորների և հանդիսատեսների մէջ տիրում էր անօրինակ չուզմունք: Իրլանդական ինքնավարութեան ծրագիրը մերժուեց 341 ձայնով ընդդէմ 311-ի:

Գլադատան արձակեց պարլամենտը և դիմեց
ազգաբնակութեան, լոյս ունենալով թէ՛ նոր ըն-
տրութիւնները ապահով մեծամասնութիւն կը տան
իրբանդական ինքնավարութիւնը անց կացնելու
համար։ Քաջ աչք լոյսը չիրականացաւ։ Ազատու-
միտ կուսակցութիւնից հեռացած ունիօնիստները
միացան պահպանողականներին հետ և ալայիսով
այս վերջինները ստացան 116 ձայների մեծամա-
սնութիւն։ Բնտրողական պալքարը այս անգամ ա-
ւելի սաստիկ էր և ներկայացնում էր մի փառա-
նեղ տեսարան։ Գլադատոն, մենակ, չը նալած իր
խոր ձերութեան՝ մի հակապական կռիւ էր սկսել
երեք կուսակցութիւնների դէմ. այժմ նրա հակա-
ռակարգները միայն պահպանողականները չէին.
ազատամիտների մի հատուած, Հարախնդտօնի դե-
կավարութեամբ, և արժատականների մի խումբ,
Չէմբէրլէնի առաջնորդութեամբ, որոնք զաւանձա-
նել էին ազատամիտների կուսակցութեան՝ կատա-
ղի պալքար սկսեցին մեծ ձերունու դէմ։ Եւ Գլադ-
ատոն չէր լինում կառավարութեան ոլփի վրայ,
որ գտնուում էր նրա ձեռքում, ալ լոկ իր համոզ-
մունքների. իր ժողովրդականութեան վրայ։ Չէմ-
բէրլէն, Հարախնդտոն, Գօշէն, Չեօրլիլ և ուրիշ
ունիօնիստներ չէին մոռանում, որ Գլադատոնի
անց կացրած ընտրողական բէֆօրմի շնորհիւ ա-
հապին ազատութիւն էին ձեռք բերել գիւղացիները,
որոնք և պաշտում էին նրան։ Ալդ պատեա-

առով ունիօնիստները սաստիկ ազիտացիա էին անում Գլադատօնի ժողովրդականութեան դէմ: Այսպէս, Չեօրչիլ շարձակում էր «ինքնասէր և լամպա ծերունու» անտանելի բռնակալութեան վրայ, դանդատում էր որ նա սիրում է կամպականութիւն, որ ժողովուրդը կուրօրէն հետևում է նրան: Իսկ Գլադատօն գրում էր. «Մեր հակառակորդները իրանց անուանում են ունիօնիստ: Ես ասում եմ, որ նրանք իրաւունք չունին այդ տիտղոսը կրելու: Մենք ամենքս ենք ունիօնիստ: Բայց այն միութիւնը, որ այժմ մեր հակառակորդները չեն ուզում բարեկարգել՝ իր ներկայի շրութեան մէջ մի դաշնակցութիւն է թղթի վրայ, դաշնակցութիւն՝ որ ձեռք է բերուած ոչ ժով և խաբէութեամբ, որ չէ հաստատուած և չէ ընդունուած իրլանդական ազգի կողմից»: Գլադատօն առաջարկում էր ընտրողներին վճռել սկզբունքով՝ պէտք է արդեօք թող տալ, որ իրլանդացիները իրանք վարեն իրանց գործերը, թէ առաջուայ պէս պէտք է անարդար և աննպատակ կռիւ մղել: Ընտրողները, ինչպէս տեսանք, ընդունեցին վերջինը: Գլադատօն հեռացաւ, ու պանպանդականների և ունիօնիստների մինիստրութիւնը, մարկիզ Սօլսբրիքիի ղեկավարութեամբ, կռիւ սկսեց Պարնէլի և նրա կուսակիցների դէմ:

Նորից գծբախտ կղզին, դահավիժուած լուսահատութեան անդունդի մէջ, անկարգութիւննե-

քի բեմ դարձաւ: «Հողային Լիգան» վերանորոգեց իր գործունէութիւնը. անգլիական ուստիկանները վաճառում էին գիւղացիներին ազնուականների կառուածքներից. սպանութիւնները, բացարձակ դիմադրութիւնը սովորական բաներ դառան: Ուլստէրում, ուր բողոքականների մեծ մասը դէմ էր իրլանդական ինքնավարութեան՝ տեղի ունեցան կատարեալ ճակատամարտեր: Սօլսբիւրիի կառավարութիւնը պատասխանում էր իրլանդացիներին՝ նորանոր խտրութիւններ մտցնելով իրլանդական դատարանների և վարչական օրէնքների մէջ: Իրլանդացի գործիչներին կալանաւորում էին, դատի էին ենթարկում, դատապարտում էին: 1888 թուին Պարնէլին մեղադրեցին, թէ նա քաղաքական ուճրագործների հետ սերտ կապակցութիւն ունի. «Times» լրագրում տպուեցին նրա նամակների պատճէնները, որոնք ապացուցանում էին այդ մեղադրանքը: Պարնէլ պահանջեց պարլամենտական քննութիւն: Քննիչ մասնաժողովի առաջ Սօլսբիւրիի կառավարութիւնը բացարձակ կերպով «Times»-ի կողմնակիցը դարձաւ, և այդ մեղադրանքը հաստատելու համար ամեն ջանք գործ էր դնում նաև ուստիկանութիւնը: Սակայն քննութեան միջոցին հաստատուեց, որ տպուած նամակները կեղծ են. գանուեց և այն մարդը, որ կեղծել էր. նա հարկադրուած եղաւ խոստովանել իր արարքը և անձնասպանութիւն գործեց: Պարնէլի համար դա մի

նոր և անազին լազթանակ էր. կառավարութիւնը ամօթաւոր լետ քաշուեցո Բայց և արնալէս նա, չը նազած դադատօնեան կռակակցութեան բողոքներին՝ իրլանդացիների դէմ նոր խտուութիւններ էր բարուցանում:

Կառավարութեան բախտից իրլանդական կռակակցութեան մէջ շուտով երկպառակութիւններ սկսուեցան: Հետո՞ն պատը դատապարտեց այն միջոցները, որ գործադրում էին իրլանդացի կաթուղիները հողատէրերի դէմ. ալդ պատճառով հոգեւորականութիւնը մի կողմ քաշուեց, և սՀողալին Լիզանո թուլացաւ: Ետևտով հասաւ և Երլանդիայի անթագակիր թագաւորիո ժառ.քի վերջը: 1890 թուին կապիտան Օ' Եի դատարանում գործ սկսեց իր կնոջից բաժանուելու համար, մեղադրելով թէ նա ապրում է Պարնէլի հետ: Ո՛չ Պարնէլ և ոչ աիկին Օ' Եի դատարան չը գնացին, իսկ վերջինիս ամուսինը բաւական համոզիչ հաստատութիւններ բերեց, և դատարանը վճռեց ապահարզան տալ նրան: Պարնէլի վարժունքը դատարանում շատ տըղեղ կողմից լուսաբանուեց. հաստատուեց որ նա, խարելով կապիտան Օ' Եիին՝ ձևանում էր նրա բարեկամը, զանազան ծառայութիւններ էր անում նրան. կաշառում էր ծառաներին և աղպիսով արատաւորում էր նրա ընտանեկան պատիւը: Պարնէլի քաղաքական ասպարէզը ոչնչացած էր: Գլագոստոն լալանեց, որ անհնաքին է շարունակել

չարաբերութիւնները իրլանդական կուսակցութեան հետ, քանի որ նրա առաջնորդն է արատաւորուած Պարնէլ: Բարեկամները խորհուրդ էին տալիս նրան առ ժամանակ հեռանալ կուսակցութեան պարագլխի պաշտօնից, բայց նա լամառութեամբ պնդում էր, թէ տեղի չի տալ առ տեսակ պահանջներին: Երկար վիճաբանութիւններից լետոյ իրլանդական կուսակցութիւնը իր համար նոր պարագլուխ ընտրեց, բայց Պարնէլ չը հպատակուեց մեծամասնութեան վճռին, չը վերադարձրեց կուսակցութեան պատկանող փողերը: Այն ժամանակ ժողովուրդը երես դարձրեց նրանից. միտինգներում նրան շուացնում էին, ցեխ էին շպրտում նրա վրայ: Այդ մրցութիւնը, որ շարունակուեց մի քանի ամիս՝ ոչնչացրեց Պարնէլի ուժերը, և նա 1891 թուին մեռաւ տիկին Օ'Շիի ձեռքերի վրայ, որի հետ պըսակուել էր քիչ ժամանակ առաջ: Մահը ջնջեց ժողովրդական ատելութիւնը. երէկուալ հակառակորդները այժմ մեծ և խոր վիշտ էին արտաբայտում: Հայրենիքի ազատութեան մեծանուն զինուորին թաղեցին մեծ հանդէսով. դազադի ետևից գնում էին ժողովրդի անհամար խմբեր. թաղման օրը ազգային սուգի օր էր:

Այն պատգամաւորները, որոնք հաւատարիմ էին մնացել Պարնէլին մինչև վերջ՝ կազմեցին մի առանձին խումբ, որ կոչուում էր պարնէլականների

խումբ, իսկ մնացածները կոչուեցին հակապարնէ-
լական: Իրլանդական արդ Երկու խմբերի մէջ եղած
զանազանութիւնն այն էր, որ պարնէլականները
պարտաւոր չէին համարում հպատակուել անգլիա-
կան ազատամիտ կուսակցութեան, մինչդեռ հակա-
պարնէլականները միշտ գործում էին ազատամիտ-
ների հետ:

Վերջին մինիստրութիւնս—Իրլանդական՝ Հով. Բուլ և հրե-
կայական պայքարս—Լօրդերի հակառակութիւնը և հրա-
ժարականս—Դարձեալ Արևելեան հարցը. Սասունս—Հօվար-
դէնի ճառը—Միտինգ Ձեռտէրումս—Լորդ Նօլթրիլի իր
հիւսած ցանցերի մէջս—Սպառնալիք և նահանջումս—Լի-
վերպուլի ճառը—Պառակտում ազատամիտների մէջս—Հի-
ւանդութիւն և մահս—Համաշխարհային ցաւակցութիւնս—
Թաղումս:

1892 թուին անգլիական պարլամենտը իր
պարապմունքները շարունակեց մինչև լունիսի
28-ը. ահուհետև պիտի կատարուէին նոր ընտրու-
թիւններ: Գլադստօն իր ճառերի մէջ խիստ քըն-
նադատութեան էր ենթարկում կառավարութեան
ընձած ուղղութիւնը Իրլանդիայի վերաբերմամբ և
ապացուցանում էր, որ լօրդ Սօլսբիլի ոչ միայն
չը կարողացաւ մի արդար լուծում գտնել իրլան-
դական հարցի համար, այլ, ընդհակառակն, աւելի
ևս խճճեց ու մթնացրեց նրան: Պէտք էր միան-
գամ ընդ միշտ ազատել Անգլիան արդ ծանր ու
աղէտալի հարցից. դա մի նշանաբան էր, որ ազա-

տամիտները դուրս բերին պարլամենտից և տարան ընտրողների առաջ: Գլադստոնի ծրագրի գըլխաւոր կէտը դարձեալ իրլանդական ինքնավարութիւնն էր: Պահպանողականները, միացած ունիօնիստների հետ՝ աւելի խիտ խմբուեցան ալդ ծրագիրը տապալելու համար: Լորդ Սօլսբիւրի թէ իր արտասանած ճառերի մէջ և թէ այն պաշտօնական լալտարարութեան մէջ, որ ուզողած էր ընտրողներին՝ ասում էր որ եթէ Իրլանդիային ինքնավարութիւն չնորհուի, Ուլտէրի բողոքականները զէնք կը վերցնեն և երկրի մէջ կը բորբոքուի արիւնահեղ պատերազմ: Դա սարսափ ազդելու մի միջոց էր, որին երբէք չէր դիմել Գլադստոն: Նրա համար դժուար չէր ջրել առաջին մինիստրի ալդ սպառնալիքները: Իր լալտարարութեան մէջ Գլադստոն ասում էր. «Իմ քաղաքական կեանքի ալս վաթսուներորդ տարին ես զգում եմ, որ ալժմեան ընտրութիւնները վերջինն են, որոնց առիթով ես դեռ կարող եմ դիմել ընտրողներին. զգում եմ և այն, որ ինձ մնում է մասնակցել մեր առաջ դրած աշխատութեան մի փոքրիկ բաժնին»:

Թէև այդպէս՝ բալց մեծ ծերունին ընտրական պայքար սկսեց մի զարմանալի եռանդով և ինքնազոհութեան հասնող աշխտով: Զէստերում, ուր նա գնացել էր իր կուսակցութեան մի թեկնածուին պաշտպանելու համար՝ մի հարբած կին նրա երեսին խփեց չորացած հացի մի մեծ կտոր,

որ դիպաւ համարեա ուղիղ նրա աչքին. վէրքը
աստիկ ցաւ էր պատճառում, բայց և արնալէս,
հինգ ըստից լետոյ նա կանգնած էր ժողովրդի
առաջ և արտասանեց մի երկար ու սրամիտ ճառ:
Դրանից լետոյ մրայն նա թուլ տուեց, որ բժիշկնե-
րը նախն աչքի վէրքին և հարկադրուած էր, բժիշկ-
ների խորհրդով, երկու օր տանից դուրս չը գալ:

Քիչ առողջանալուն պէս նա իսկոյն ճանա-
պարհուեց Ծօտլանդիա, Միդլտիանի շրջանում իր
թեկնածութիւնը ղնելու համար, և ճառեր աս-
աց շատ տեղերում: Էդինբուրգի ճառի մէջ նա
համառօտ կերպով բացատրեց իրլանդական ին-
քնավարութեան ծրագիրը. անգլիական պարլա-
մենտը կը պահպանէ իր բարձր իշխանութիւնը
Իրլանդիայի վրայ. բողոքական փոքրամասնութիւ-
նը պաշտպանուած կը լինի մեծամասնութեան ան-
արդար ոտնձգութիւններից և զեղծումներից. և ե-
թէ Իրլանդիայի աջն տեղերը, ուր բողոքականնե-
րը մեծամասնութիւն են կազմում, կամենան դար-
ձեալ միայլ անգլիական պարլամենտի իրաւասու-
թեան տակ՝ այդ ցանկութեանն էլ կարելի է գո-
հացում տալ: Բայց Գլադստօն լոյս ունէր, որ
Ուլստէրի բողոքականները չեն ցոյց տալ անհաշտ
թշնամութիւն կաթովիկների դէմ և չեն խանգարի
իրլանդական ինքնավարութեան գործը: Գլադստօլ
քաղաքում Գլադստօն խօսեց այն մասին, որ լօրդ
Սօլսթրիլի զուր է այնատուում կրօնական ատելու-

Թիւն առաջացնել Իրլանդիայում, զուր է փորձուած վաթիսցնել ընտրողներին, ասելով թէ կաթոլիկ քահանաները տիրապետող տարր են հանդիսանում: Նա ճառեր ասաց և բանուորների գրութեան մասին. օրը ութ ժամ բանելու պահանջը նա անգուտ և աւելորդ էր համարում, բայց ընդունում էր, որ բանուորն էլ պիտի մաս ստանայ այն արդիւնքից, որ նրա կատարած գործը տալիս է զբոսաւարտի: Գա աւելի արդար և հեշտ իրազործելի պահանջ է, և Գլադստօն չորդորում էր բանուորներին՝ խմբուել միասին և միաբան պահանջ ներկայացնել գործատէրերին:

Նա խօսում էր համարեա ամեն օր, երբեմն և օրը երկու անգամ: Միդլօտիանում նրա աջողութիւնը այս անգամ էլ փառաւոր էր: Բանուորները ամեն տեղ հիացման ցոլցեր էին անում. նրբունց դրօշակների վրայ գրուած էր. «Աեցցէ՛ Գլադստօն, Աստուծու մարդը»: Գլադստօն այդ ցոլցերին պատասխանեց մի ճառի մէջ հետեւեալ գեղեցիկ խօսքերով. «Մենք առաջ կը դնանք այն բարի գործի ճանապարհով, որը սկսել ենք, և մեր յոյսերը կը դնենք ո՛չ պատգամաւորների և ո՛չ լօրդերի վրայ, ո՛չ տիտղոսների և կալուածների վրայ, կատեմ աւելին— ոչ նոյն իսկ մարդու վրայ, այլ Ամենակարող Աստուծու վրայ. նա հրամայում է որ իրաւունքի, արդարութեան և ազատութեան զաղա-

փարները առաջնորդեն մեզ և մեր բոլոր գործողութիւններին»:

Ընտրութիւնների հետեանքը, չը նախած պահպանողականների և ունիօնիստների եռանդուն ջանքերին, բարեպաշտը էի ալգ մեծ ժարդու համար: Նրա կուսակցութիւնը 42 ձայների առաւելութիւն ստացաւ: Անգլիան վերջին անգամ իշխանութեան ղեկը թանձնում էր զառամեալ ծերունուն, թող էր տալիս նրան վերջին անգամ մի հերոսական ճակատամարտ տալ իբր բազմաթիւ հակառակորդներին՝ արիւնով ներկուած մի դժբախտ երկրի ազատութեան համար: Օգոստոսի սկզբում Սօլբիւրիի մինիստրութիւնը վստահութեան հարց դրեց. վիճաբանութիւնները գլխաւորապէս իրլանդական հարցին էին վերաբերում: Մինիստրները աշխատում էին անպացուցանել, որ իրլանդական ինքնավարութիւնը դժբախտութիւն կը լինի Անգլիայի համար. Գլադստօնի կողմնակիցները մեծամասնութիւն ունէին շնորհիւ իրլանդացի պատգամաւորների՝ որոնք միացել էին անպատամիտների հետ Հօմ-Րուլը անց կացնելու պայմանով: Եթէ համախնայների ժողովը ընդունում էր, որ իրլանդական ինքնավարութիւնը իսկ-որ վտանգաւոր է՝ և ոչ ցանկալի՝ աչն ժամանակ գլադստօնեանների և իրլանդացիների դաշնակցութիւնը ինքն ըստ ինքեան կը քայքայուէր, և մեծամասնութիւնը դարձեալ կը մնար պահպանողականներին, որոնք և

կը շարունակէին կառավարել: Գլադստօն ասաց. «Իրլանդական հարցը այժմեան ժամանակ ամեն ինչ է ինձ համար. նա է ալն միակ օղակը, որ կապում է ինձ հասարակական կեանքի հետ»: Պահպանողականները չէին թաղցնում, որ իրլանդական հարցը ոչնչացնելու միակ լուսը լօրդերի պալատն է. այդ մասին մարկիզ Սօլսբիւրի բաւական պարզ ակնարկներ էր արել լօրդերի պալատում արտասանած իր ճառի մէջ: Գլադստօնն էլ շատ լաւ գիտէր որ այդպէս է, բայց իր հսկայական գործը առաջ տանելու համար նա այժմ էլ, ինչպէս և շատ անգամ, կանգ չէր առնի տիրոջսաւոր ազնուականների առաջ, որոնք ժողովրդի ընտրուածները չէին և որոնց իրաւունքները հիմնուած էին հին սովորութիւնների և հասկացողութեան վրայ: Այս բանն էր նա ուզում հասկացնել, ասելով նոյն ճառի մէջ, որ եթէ իրլանդական օրէնքը, աջողութեամբ անցնելով համալնքների ժողովի մէջ, կը մերժուի լօրդերի կողմից՝ ալն ժամանակ «ազատամիտ կառավարութեան պարտականութիւնը կը լինի միևնոյն ոլժով շարունակել գործը՝ այս մեծ հարցի լուծումը ձեռք բերելու համար»: Դա նշանակում էր, որ լօրդերի լամաութիւնը կտրելու համար ձեռք կառնուեն օրինական միջոցներ: Այսպէս թէ այնպէս՝ լօրդ Սօլսբիւրի հրաժարական տուեց, և սկսուեց Գլադստօնի չորրորդ ու վերջին մինիստրութիւնը:

Մի քանի ամսից լետոյ, 1893 թուի. ձմեռը,

պարլամենտի առաջ դրած էր Իրլանդական հարցը: Աւելորդ է ասել, որ պահպանողականները և նրանց դաշնակից ունիօնիստները կատաղի եռանդով աշխատում էին տապալել այդ՝ իրանց համար ատելի ծրագիրը, որ երկրորդ անգամ հրապարակ էր բերում Անգլիայի առաջին պետական մարդու ձեռքով: Վիճաբանութիւնները ձգձգում էին անվերջ, ճառերը դիտմամբ երկարացնելը սխտեմ էր դարձել: Ի՞նչ պիտի լինէր 84 ամեայ ծերունու դրութիւնը այդ փոթորկալից նիստերի մէջ: Կորացած տարիների այդ պատկառելի թուի տակ, բայց հոգով ժիր և առողջ՝ նա հարուածներ էր ընդունում և հարուածներ տալիս: Բաւականանանք բերելով մի կտոր ականատեսի պատմածից: Ահա ինչ է գրում նա.

«Նախագահի աջ կողմում, մինխտրական նստարանի վրայ, նստած էր բարձրահասակ ծերունին, սպիտակ մազերով ծածկուած ահագին զըլխով: Նրա լոգնած աչքերը խոր էին ընկել: Արծուի դէմքը իր մեծ քթով դունատ էր, թափանցիկ. Գլադստօն այդ ժամանակ 84 տարեկան էր: Նա համարեա պառկած էր և ոչ թէ նստած: Նրա մարմինը կռացել էր գլխի ծանրութեան տակ, ոտները թող ձգուած էին: Նրբեմն նա բռնում էր իր աջ կողմին նստած Մօրլէյի *) ձեռքից և լին-

---

*) Զօն Մօրլէյ, չայտնի գիտնական և արմատական գործիչ, Գլադստօնի մտերիմ բարեկամը և աշխատակիցը:

ուելով նրա ուսին՝ տկարի նման բարձրանում էր: Երբեմն ձեռքը դնում էր ականջին, որ լաւ լսէ: Երևում էր, որ այն ամենը, ինչ խօսում էին համայնքների ժողովի կրտսեր աստուածները՝ վաղուց լատնի էին նրան: Ուղիղ նրա դիմաց նստած էր բարակ և գողտրիկ Բալֆուրը: Փոքրիկ, նիհար դէմք, բարակ, սպիտակ, երկար ձեռքեր, ջղուտ շարժուածքներ—ամեն ինչ ցուց էր տալիս, որ այդ մարդը հասել է ամեն մի միտք անդամատելու և վերլուծելու բարձր կարողութեան: Հեզնական ժրպիտը խաղում էր նրա շրթունքների վրայ, և աշխոյժ աչքերը սրածայր նշտրակների նման փայլում էին ականոցի տակից: Նայելով այն կոտորուած ձերունուն, որ հագած ունէր մոխրագոյն սիւրտուկ, որի կոճկատեղում պնդացրած էր մի կարմիր ծաղիկ, նայելով և մտաւոր սրի այս շքեղ մարմնացման, որ ջղուտ շարժումներ էր անում ձերունու դէմ՝ ես կարծում էի թէ Գլադստօն գործը տանու է տուել: Ինձ թւում էր, թէ զօրապետի ուժը խորտակուած է: Բալֆուր խօսեց, իրլանդական ինքնավարութիւնը անուանեց մի ծիծաղաշարժ խաբէութիւն:

«Յանկարծ տեղի ունեցաւ մի օտարոտի բան: Ամենքս, որ այդ բոպէին գտնուում էինք պատգամաւորների ժողովի դահլիճում՝ մի ցնցում զգացինք, կարծելով մէկը խթեց մեզ, և ամենքս մեր հայեացքները ուղղեցինք դէպի մինխտրական նըս-

տարանը: Խորտակուած, չոգնած ծերունին այլևս չը կար: Նատարանից դանդաղ կերպով վեր էր կենում բարձրահասակ մարդը՝ այրուող աչքերով: Նա լենուեց երկաթապատ արկղին, որի մէջ պահուած են համայնքներին շնորհուած հրովարտականքը, սիւնացաւ Բալֆուրից բարձր, ձգուեց և սկսեց խօսել մի սրբազան լռութեան մէջ: Մենք լաւ չէինք լսում թէ ինչ է ասում նա, և մեզ հարկաւոր էլ չէին նրա խօսքերը: Նրանից գալիս էր խօսքից աւելի խոր մի բան և թափոււմ էր մեր մէջ. մենք զգում էինք այն՝ ինչ նա էր զգում: Նա մեր մէջն էր գցում իր ոգու խորհրդաւոր սերմերը, որոնք բանում էին իրանք իրանց և զարգանում էին մեր հոգու մէջ: Նրա ձայնը, որ սկըգքում պառաւական էր և խուլ՝ հետզհետէ ուժեղ և քաղցրահնչիւն էր դառնում և լցնում էր ամբողջ բարձր դահլիճը: Բայց բացի ձայնից՝ դահլիճը լցրել էր մի ինչ-որ ուժ, մեծ հոգու պալթիւնը: Մարգարէի աչքերը այրոււմ էին, դէմքը բոցավառուած էր: Սպիտակ մազերը ցցուած էին անկարգ: Նա ուժեղ շարժումներ էր գործում իր աջ ձեռքով և ցուցամատը ուզում էր դէպի Բալֆուրը, որ կուչ էր եկել և անհանգիստ շարժոււմ էր նստարանի վրայ: Թոււմ էր, թէ Գլադստօն հարուածում էր նրան նիզակով: Յանդիմանութեան փշաջող խօսքերը զարնոււմ էին նրա դէմքին իբրև մտրակներ: Եւ ամենքի համար պարզ էր,

որ աստուածալինը, չաւիտենականը ծերունի դօրապետի կողմն է, իսկ մարդկայինը, չարը սողում է այս անարդար գործիչների նստարանների վրայ։

Այսպիսի մրցութեամբ քալլ առ քալլ առաջ տանելով օրինագիծը, որի իւրաքանչիւր լօրուածը ենթարկում էր բաղձակողմանի և երկարատեքննադատութեան՝ Գլադստօն մի քանի փոփոխութիւններ մտցրեց նրա մէջ իբրև զիջողութիւն։ Օրինագիծը այդ դրութեան մէջ չուլիսի վերջերում ընդունուեց համայնքների ժողովի կողմից 40 ձայների մեծամասնութեամբ։ Բայց աշնանը լօրերի պալատը մերժեց նրան 419 ձայնով ընդդէմ 41։ Այսպէս էլ նախատեսուած էր։ Մերութիւնը, աչքերի հիւանդութիւնը չը թողեցին, որ Գլադստօն շարունակէ կռիւը։ 1894 թուի փետրուարի 5-ին նա հրաժարական տուեց և վերջնականապէս թողեց այն ասպարէզը, ուր անուն ու փառք էր ստացել։ Նրա վերջին կռիւը իրլանդացիների ազատութեան համար էր։ Եւ նա բոլորովին հանգիստ խղճով կարող էր առանձնանալ Լօվարդէնում։ Անգլիական ազգի ներկայացուցիչները ընդունել էին իրլանդական ազատութիւնը. ուրեմն նա տարել էր լաղթանակը։ Իսկ լօրերը, որոնք ազգի ներկայացուցիչներ չէին, մերժելով իրլանդական օրինագիծը՝ ցոյց տուին մի բան, թէ արտօնուածների դասակարգը դեռ այնքան ոյժ ունի, որ կարող է բռնանալ ազգի կամքի վրայ։ Կռուել այդ բռնա-

կալութեան դէմ—անա ինչ կտակ թողեց Գլադստօն իր լաշորդին, լօրդ Բօզքէրրին, որ անցաւ ազատամիտ մինիստրութեան գլուխը: Լօրդ Բօզքէրրի լատարարեց, որ Հօմ-Բուլը չի իրականանայ՝ մինչև որ լօրդերի պալատը կամ չը վերացուի, կամ չը բարեփոխուի աջակէս, որ չը կարողանայ բռնանալ համայնքների ժողովի վրայ:

Մինիստրութիւնը կռիւ լատարարեց ազնուականութեան դէմ: Եւ այդ կռիւը վաղ թէ ուշ՝ վերջացած կը լինի. քանի որ Անգլիան կը գտնուի արտօնուած տիտղոսաւորների խնամակալութեան տակ՝ ազատամիտ օրէնքները միշտ ահագին դժուարութիւններով կը մտցնուեն և երկրի առաջադիմութեան առաջ միշտ խոչընդոտներ կը լինին դրուած:

Լօրդ նշանակում է կալուածատէր, պարոն. դա մի տիտղոս է, որ արւում է բոլոր ազնուականներին: Լօրդի տիտղոսը շնորհում է թագաւորող անձը, մինիստրութեան միջնորդութեամբ, գլխաւորապէս խոչոր կալուածատէրերին: Լօրդերի պալատում գործելու իրաւունքը անցնում է հօրից մեծ որդուն, որ 21 տարեկան հասակը մտնելու օրից համարւում է լօրդերի պալատի անդամ: Կան և հոգևորական լօրդեր: Պալատում գրտնւում են 24 եպիսկոպոսներ. աջտեղ են թագաւորական տան բոլոր չափահաս պրինցները: Լօրդերի պալատը կարող է վճիռներ կալացնել՝ երբ նիստին ներկայ են նոյն-իսկ երեք լօրդեր: Բայց

Բնչ առանձին շիրաւունքնէրի տէր են լօրդերը: Աղնուակհանութեան տրուած հին արթօնութիւնները այժմ կորցրել են իրանց նշանակութիւնը, և լօրդը զանազանուամ է հասարակ քաղաքացուց միայն նրանով, որ կրում է ախողոս, ունի զինանշան և նրան դիմելիս՝ ասում են «միլօրդ»: Լօրդերի առանձին պալատը կազմուել է ԺՊ դարում, այն էլ առանց որոշ օրէնսդրական կարգադրութեան, այնպէս որ նա մինչև այժմ գոյութիւն է պահպանում լոկ ըստ սովորութեան: Պարզ է ուրբմն, թէ սրքան հնացած հիմնարկութիւն է լօրդերի պալատը: Անգլիայում, ուր ազատութիւնը ծաղկած է աւելի քան որեւիցէ մի ուրիշ երկրում, ուր կառավարութիւնը գտնուամ է դէմօկրատիայի ձեռքում՝ վերին աստիճանի անարգար մի բան, կատարեալ մի անաքօնիզմ է երևում այն, որ ամբողջ ազգի ներկայացուցիչների կատարած գործերը պէտք է ներկայացնուեն մի մասնաւոր դասակարգի, մի քանի հարիւր արթօնուածների հաւանութեան:

Բօզբէրիի մինիստրութիւնը այդ դասակարգային բռնապետութեան դէմ կռուելու ճանապարհը ընտրեց և հէնց այդ պատճառով չը կարողացաւ անց կացնել մի շարք արմատական օրէնսդրութիւններ: Այսպէս, համայնքների ժողովին առաջարկուեցան օրինագծեր, որոնք գործպտէրերի վրայ պտտասխառնատուութիւն էին դնում բանուորների

հետ պատահած դժբախտ դէպքերի համար. վարձատրութիւն էին նշանակում այն պատգամաւորներին, որոնք միջոցներից զզուրկ էին. սահմանում էին ընտրութիւնների նոր կարգ (պատգամաւորների ընտրութիւնները պէտք է կատարուէին ամենուրեք մի օրուայ մէջ, կիրակի օրը): Բացի դրանից՝ հանքերում աշխատող բանուորների համար օրական ութ ժամի աշխատութիւն էր սահմանում. Իրլանդիայից դուրս ելած հողագործները պիտի վերադարձնուէին. գործարաններում աշխատող երեխաներին պաշտպանող օրէնք պիտի սահմանուէր: Այս օրինագծերը, որոնք առաջարկուեցան զանազան ժամանակ՝ կամ մերժուեցին լօրդերի կողմից կամ այնպիսի կրճատումների և աղճատումների ենթարկուեցան, որ մինիստրութիւնը ստիպուած էր լեռ վերցնել նրանց: Պահպանողականները, անկարող լինելով դիմագրել համայնքների ժողովում՝ ոչնչացնում էին ազատամիտների գործերը լօրդերի պալատի միջոցով: 1832 թուականից սկսած լօրդերը այդպիսի դիրք չէին համարձակուած բռնել. այժմ նրանք ձեռք էին բերել իրանց նախկին ուժը և դարձել էին երկրի տէրը: Բօզբէրրի մինիստրութիւնը, որ սաստիկ ազդիտացիա էր անում ազնուականների դէմ, նշանաբան ընդունելով «փոփոխել կամ վերացնել» սկզբունքը՝ չը կարողացաւ երկար պահել կառավարութեան ղեկը իր ձեռքում և պարտութիւն

կրելով մի մասնաւոր հարցի մէջ՝ հրաժարուեց
1895 թուին:

Պլադատօն իր ընկերակիցների ալս պալքարը
դիտում էր հեռուից. Հովարդէնի խաղաղութեան
մէջ առանձնացած՝ նա նուիրուած էր իր սիրելի
գրքերին: Բալց շուտով նա էլի դուրս եկաւ ալք
առանձնաբանից՝ տանջուողների դատը պաշտպա-
նելու համար:

1894 թուի ամառը տեղի ունեցաւ Սասունի
կոտորածը: Ինչպէս և 1876 թուին՝ թիւրքաց գա-
զանութիւնների լուրը շատ ուշ հասաւ Եւրոպային:
Լօրդ Բօզբէրրիի առաջարկութեամբ թիւրքական-
քննիչ լանձնաժողով ուղարկուեց Սասուն՝ իրողու-
թիւնը ստուգելու համար. նրա հետ էին Ռուսաս-
տանի, Ֆրանսիայի և Անգլիայի ներկայացուցիչնե-
րը: Տարուայ վերջին մի պատգամաւորութիւն գնաց
Հովարդէն՝ Անգլիայի և Պարիզի հայերի կողմից
մի ոսկէզօծ սկիհ նուիրելու Հովարդէնի եկեղեցուն-
ի լիշատակ ալն համակրութեան, որ Պլադատօն
իր կեանքի ընթացքում ցոյց է տուել հայերին:
Ընդունելով պատգամաւորութիւնը՝ մեծ ծերունին
շնորհակալութիւն լայտնեց մի ճառով, որի մէջ
ասաց հետեւեալը.

«Անգլիայի և Պարիզի հալ գաղթականութիւն-
ների կողմից ինձ արած անսպասելի ցոյցերին ես
ոչնչով չեմ արժանացել: Ես ոչինչ չարեցի ձեզ
համար ներկայ շատ դժուար հանգամանքնե-

բում, բայց, համարձակուում եմ ձեզ հաւատացնել, զա իմ անտարբերութիւնից չէր: Սս կը բացատրեմ ալդ մի քանի խօսքերով: Վերջին ժամանակներս արտասահմանից սկսեցին լուրեր հասնել, որոնք գնալով աճում էին և աւելի ու աւելի ճշմարտութեան բնաւորութիւն էին ստանում,—լուրեր սարսափելի, աննկարագրելի բարբարոսութիւնների մասին Հայաստանում: Իւրաքանչիւր մարդու առաջին դրդումը ալդպիսի դէպքում—զգացմունքների ուժգնութեան ենթարկուելն է. բայց ես համոզուած էի, որ ալդպիսի մեծ նշանակութիւն ունեցող գործում իւրաքանչիւր ազգի ամենից լաւ և լուսալի ներկայացուցիչը պէտք է լինի իր կառավարութիւնը, որ ազգի օրգանն է և իրաւունք ունի խօսել ազգի հեղինակաւոր լեզուով»:

«18 տարի առաջ, շարունակեց Փլադստօն, ինձ վիճակուեց—ալդպէս է երևի իմ բախտը—եռանդուն մասնակցութիւն ընդունել այն անցքերում, որոնք վերաբերում էին ուրիշ անգթութիւնների,—անգթութիւններ, որոնք հասան մեզ՝ առաջ լուրերի ձևով, իսկ լետով չափազանց սարսափելի ճշմարտութեան կերպարանք առան.—ես խօսում եմ բօլզարական գազանութիւնների մասին: Սակայն ես ոչ մի քալլ չարեցի՛ մինչև որ, նախ և առաջ, անգթութիւնների հաւաստիութիւնը և բնաւորութիւնը չը ճշտուեցին անկասկածելի աղբիւրից և մինչև որ, երկրորդ, ես լոյսս չը կտրեցի

այն բանից, որ անգլիական ժողովրդի զգացմունքներին պատշաճաւոր արտայայտիչը կարող է լինել կռուավարութիւնը: Սրանից զուք կարող էք տեսնել, որ իմ վարմունքը ներկայ դէպքում չէ հակասում այն բանին, ինչ որ ես արի այն ժամանակ, և չէ ցոյց տալիս, որ խորին ծեփութեան պատճառով մեռել է իմ մէջ զգայնութիւնը դէպի արդարօրէն սարսափները:

Այս համոզուած եմ, որ շատ երկրներում, ուր, դժբախտաբար, դեռ չէ քարոզուած Քրիստոսի խօսքը, օրինակ մեր սեփական հպատակների մէջ, Հնդկաստանում, ես համոզուած եմ որ նույնպէս և Չինաստանի, Նապօնիայի մէջ և միւս ոչ-քրիստոնեայ երկրներում, այդ նույն վերջովմունքով կը վերաբերուեն այժմ տեղի ունեցած այն զարհուրելի բարբարոսութիւններին, որ կատարում են մարդիկ իրանց նման էակների դէմ, և հէնց վերաւորուած մարդկութեան այդ միացեալ ձայնի մէջ է մեծ ուժը: Ի՞նչ էր պատահել Բօլզարիայում: Սուլթանը և նրա պաշտօնեաները հերքում էին, պընդելով թէ որևէ անարդարութիւն չէ պատահել: Այն բայց այդ հերքումը նսեմացաւ փաստերի առաջ: Ճշմարտութիւնը լայտնուեց աշխարհին: Այն ժամանակ օտարոտի էր թւում իմ միտքը՝ երբ ասում էի. «Ժամանակ է որ թիւրքերը իրանց հետևորդներով, իրանց ունեցած չունեցածով դուրս գան Բօլ-

գարիալիցո: Նրանք Բօլգարիայից դուրս գնացին և հեռու քշուեցին:

«Ստեփանն եթէ թիւրքերը մինչև անգամ զուրկ լինէին միանգամայն արգարութեան, ճշմարտութեան կամ մարդկայնութեան զգացմունքներից՝ առողջ խելքը և սթարչ մտածողութիւնը պէտք է արգելէին նրանց կրկնել 1876 թուի քատմելի դէպքերը, որոնց պատճառով թիւրքիան խալտաւանութեց, Քննութեան հետեանքը մեզ դեռ լայտնի չէ, բայց և այնպէս, ամեն տեսակ հաւանականութիւն կալ ընդունելու, որ 1876 թուի Բօլգարիայի սարսափելի դէպքերը կրկնուել են 1894 թուին Հայաստանում: Եւ եթէ կապացուցուի, որ այդպէս է՝ ուրեմն ժամանակ է որ մի ընդհանուր անէծքի աղաղակ, ալլ և գործի բարձրաձայն անէծք ուղղուի այդ դաժան չարագործութեան դէմ: Վիրաւորուած մարդկութիւնը պէտք է ձայն բարձրացնէ և հասցնէ այդ ձայնը թիւրքիայի ականջին և նրան զգացնել տալ, եթէ առհասարակ որևէ բան կարող է նրան զգայուն կացուցանել՝ տեսնելու իր բռնած սոսկալի ընթացքը:

«Պարոններ: Թիւրքիայի պատմութիւնը տըխուր և չար գործերով լի մի պատմութիւն է: Այդ ցեղը զուրկ չէ եղել աչքի ընկնող, մինչև անգամ նուրբ լատկութիւններից, բայց շատ տեսակէտներից նա աշխարհի համար եղել է մի պատուհաս, որ ուղարկուած է եղել, անկասկած, իմաստուն նա-

խախնամութիւնից աշխարհիս մեղքերի համար՝
Յթէ այդ անպատուութիւնների, բռնակալութիւնների
և անպատուութիւնների պատմութիւնները ճիշտ են՝
այն ժամանակ այլևս ոչինչ չէ կարող անտես առ-
նուել, աննկատելի մնալ: Ես իմ կեանքի ընթաց-
քում ականատես եմ եղել, թէ ինչպէս Թիւրքիան
համարեա կիսուել է այն մեծութիւնից, որի մէջ
ես տեսալ նրան մանուկ ժամանակս: Եւ ինչքի հա-
մար: Պարզապէս նրա վատ կառավարութեան հա-
մար: Ես համողուած եմ, որ մեր թագուհու կառավա-
րութիւնը գործ կը դնէ ամեն մի միջոց գործերի
գաղտնիքի հիմքը բաց անելու համար: Եթէ ստաց-
ուած լուրերը կամ հերքուեն կամ մեղմանան՝ այն
ժամանակ պէտք է շնորհակալ լինինք Աստուծուց.
Իսկ եթէ, դրա հակառակ, հաստատուեն՝ այն ժա-
մանակ, ասում եմ, այդ անպատուութիւն է քաղա-
քակրթութեան համար, լայն մտքով — ապտակ
մարդկութեանը: Սա, պարոններ, մի խիստ լեզու
է, և խիստ լեզու պէտք է գործ ածել, երբ ան-
խիղճ գործեր են կատարում, և նա պիտի գործ
դրուի այդ տեսակ փաստերի ժամանակ: Եւ քանի
որ ես ձայն ունիմ՝ ես լուսով եմ, որ ամեն ժամա-
նակ այդ ձայնը կը բարձրացնեմ լանուն մարդկու-
թեան, յօգուտ մարդկութեան և ճշմարտութեան»:

Մինչդեռ քննիչ լանձնաժողովը իր գործն էր
կատարում, դիւանագիտութիւնը վճռական քայլեր
արաւ յօգուտ հայերի: 1895 թուի մայիսին ու-

ւաց, Ֆրանսիական և անգլիական դեսպանները մշակեցին ռէֆորմների ծրագիրը և իրանց կառավարութիւնների կողմից առաջարկեցին Բ. Գոան՝ Անատոլիայի վեց հալաքնակ նահանգներում մտցնելու համար: Բ. Գուռը, ինչպէս միշտ՝ սկսեց ձգձգել հարցը, սակարկութիւններ անել: Միևնույն ժամանակ թէ Եւրոպայում և թէ Ամերիկայում լոյս տեսան բազմաթիւ յօդուածներ ու բրոշիւրներ, որոնք հաստատում էին թիւրք կառավարութեան հրամանով գործադրուած գազանութիւնները: Թիւրքերը, անցեալի դասերից խրատուած, այս անգամ աւելի լաւ պատրաստութիւններով հանդէս եկան քրիստոնեալ աշխարհի առաջ. նրանք ունէին բազմաթիւ վարձկան լրագիրներ (Աւստրիայում, Իերմանիայում և Ֆրանսիայում), որոնք ամեն ճիգ թափում էին՝ աշխարհին լայտնի դարձած իրողութիւնները աղաւաղելու, ջրելու համար. գոզում էին թիւրքերին և նրանց կառավարութիւնը, իսկ հայերին դատապարտում էին, անուանելով նրանց ապերախտ, ապստամբ, լեղափոխական և այլն: Չը նայած, սակայն, վաճառուած. խմբագիրների վայնասունին՝ իրողութիւնը թագցնել անհնարին եղաւ: Այդ գործի մէջ մեծ գեր կատարեց դօկտօր Էմիլ Դիլլօն, որ կարողացաւ մտնել ասիական թիւրքիա, իմանալ հայերի դրութիւնը: Իր տեսածն ու իմացածը նա նկարագրեց «Daily Telegraph» լրագրի մէջ և մի շարք փաստեր ու ապա-

ցոյցներ տուեց քաղաքակիրթ աշխարհին: Անգլիայում մի շարք միտինգներ սարքուեցան՝ հրապարակ հանուած իրողութիւնների առիթով բողոք լայտնելու համար: Գրանցից մէկն էր Չեստէրում հաւաքուած միտինգը, որ կալացաւ լուրիսի 26-ին: Գլադստօն ընդունեց այդտեղ խօսելու առաջարկութիւնը, բայց պահանջեց որ ժողովը գումարուի փոքրիկ դահլիճում, որպէսզի իր ձայնը լաւ լսելի լինի ամենքին: Անգլիայի բոլոր կողմերից Չեստէր թափուեցան բազմաթիւ մարդիկ, որոնք կամենում էին լսել մեծ ծերունուն. բայց շատ քչերը կարողացան տեղ գտնել դահլիճում: Գլադստօն գաւազանի վրայ լինուելով հանդարտ քայլերով ներս մտաւ. ամենքը ոտքի կանգնեցին ու ծափահարութիւններով ողջունեցին նրան:

Ժողովը բացեց Ուէստմինստրի դուքսը մի համառօտ ճառով: Այնուհետև վեր կացաւ Գլադստօն և իրան չատուկ ոգևորութեամբ ու տաղանդով մի երկար ատենաբանութիւն արաւ, որի մէջ ցոյց տուեց իրերի դրութիւնը և ալն ուղղութիւնը, որին պիտի հետևէ քրիստոնեակ աշխարհը: Հօվարդէնի ճառում նա խորհուրդ էր տուել՝ սպասել անկողմնապահ մարդկանց վկայութիւններին: Այժմ պակաս չէին այդ վկայութիւնները, և մեծ ծերունին խօսում էր համարձակ, հիմնուելով փաստերի և իրողութիւնների վրայ: Վառ գոյներով նկարագրելով բարբարոսութիւնները, նրանց հեղինակնե-

րին, ծաղրելով այն հերքումները, որ թիւրք կառավարութիւնը եռանդով տարածում էր Եւրոպայում՝ Գլադստօն ասաց, որ աւելորդ է լույս դնել, թէ քննիչ լանձնաժողովի և այլ ականատեսների վկայութիւնները կը հարկադրեն թիւրքերին գտնել չարագործներին ու ասպատակներին և պատժել նրանց:

«Ճիշտ միևնոյն բանը եղաւ 1876-ին, Բօլզարիայի կոտորածներից լետոյ—ասաց ատենաբանը: —Լօնդօնի թիւրքաց դեսպանը մի լատուկ տեղեկագիր տակել տուեց և ցրուեց Անգլիայում—նրա մի օրինակը ինձ մօտ էլ կալ—որով բոլորովին ուրանում էր Բօլզարիայի մէջ եղած կոտորածները, ասելով թէ բօլզար ժողովուրդը մի քիչ անհնազանդ ժողովուրդ է, որին հարկ էր եղել կարգի-կանոնի բերել, իսկ միւս բոլոր պատմուածները սուտ են: «Պատմուածը սուտ է» խօսքը թիւրք կառավարութեան միակ զէնքն է: Նա այս անգամ էլ գործ ածեց իր այդ զէնքը. բայց պետութիւնները հսկում են, և անկողմնակալ պատուիրակներ ուղարկուեցան Ռուսաստանի, Անգլիայի և Ֆրանսիայի կողմից: Ցալտնի են ձեռք այն վաւերագրերը, որոնք ընդարձակօրէն խօսում են կատարուած բոլոր չարագործութիւնների մասին. բայց երբ այդ սոսկալի բռնաբարութիւնները հրատարակուեցան ու լալտնի դարձան Կ. Պոլսում, քնն ուզեց անել օսմանեան կառավարութիւնը. միմիայն ու-

զեց ծածկել այդ բռնարարութիւնները ստութեամբ, խարդախութեամբ և ձգձգումներով:

Ի՞նչ պէտք էր անել: Գլադատօն ցուց էր տալիս 1856 թուի դաշնագիրները, որոնք «Եւրոպական տէրութիւններին իրաւունք տուին, — իրաւունք, որ այժմ բոլորովին պարզ և անվիճելի է — մտնել Հայաստան և առնել կառավարութիւնը թիւրքերի ձեռքից, քանի որ սրանք հանդիսաւոր վերպով խոստումներ են տուել Եւրոպային, բայց իրանց լանձն առած պարտաւորութիւնները չեն կատարել»: Բացի դրանից կար 1878 թուի դաշնագիրը (Կիպրոսի), «որով թիւրքիան պարտաւորուեց բարենորոգումներ մտցնել Հայաստանի մէջ»: Յիշատակելով, թէ ինչ իրաւունքներ և պարտաւորութիւններ է ստանձնել Անգլիան Կիպրոսի դաշնագրով՝ Գլադատօն ասաց.

«Այժմ թույլ տուէք ինձ լիշեցնել ձեզ, որ այդ դաշնագիրները, տալով մեզ իրաւունքներ՝ դրա հետ դնում են մեզ վրայ և պարտաւորութիւններ: Երբ թիւրք կառավարութիւնից ժտահութիւն և խոստում էք առնում, թէ զեղծումները պիտի վերացուեն և քաղաքական ու կրօնական ազատութիւն պիտի հաստատէ նա, և երբ այդ խոստումները չեն կատարուում՝ պարտաւոր էք նրանց գործադրութիւնը ազահովելու համար ազդարարել, որ լարդուեն այդ խոստումները, եթէ ոչ՝ հակառակ դի-

պուածում դուք դորձ կը դնէք ձեր սեփական իրաւունքները:

Վերջացնելով իր խօսքը՝ Գլադստօն երեք առաջարկութիւն արաւ:

«Առաջին առաջարկութիւնը այս է. պէտք է չափաւորէք ձեր պահանջները: Դուք պիտի պահանջէք այն՝ ինչ որ անհրաժեշտ պէտք է և կարելի եղածին չափ շարմարում է մեզանից առաջ եղած առաջարկութիւններին: Չեմ վարանի ասելու, տիկիւններ և պարոններ, թէ այս հարցը լուծելու ամենալաւ և ամենապարզ կերպը կը լինէր ասել թիւրքերին, որ Հալաստանից դուրս գնան: Նրանք իրաւունք չունին այնտեղ մնալու: Բայց չէ կարելի հաւատացած լինել, թէ Եւրոպան կամ նոյն-իսկ երեք պետութիւնները համաձայնէին այսպիսի լուծում տալ ու ներկայ բարդութիւններին: Ուստի ամեն ինչ մի կողմ թողնենք, բացի անպայման անհրաժեշտ բաներից: Այժմ ես անցնում եմ երկու միւս առաջարկութիւններին, որոնցից առաջինն այն է, որ դուք չը պիտի ընդունէք թիւրքական խոստումները: Կրանք ոչ մի արժէք չունին. դրանք, բացի անարժէք լինելուց այն վատութիւնն էլ ունին, որ կարող են խաբել անտեղեակ կամ անփորձ մարդկանցից շատերին, որոնք ենթադրում են, թէ երբ խոստում կալ՝ նշանակում է որ խոստումը կատարելու դիտաւորութեան պէս մի բան էլ կալ: Իմացէք,

որ ոչ մի ծրագիր արժանի չէ ուշադրութեան՝ եթէ հիմնուած չէ թիւրք կառավարութեան խոստումներինց որեւէ կախում չունեցող երաշխաւորութիւններին վրայ: Միւս առաջարկութիւնը, որ ես պիտի անեմ՝ հետեւեալն է. չը վախէք, եթէ կը լսէք թէ այս հարցը քննելիս գործ կածուի մի խօսք, որը առհասարակ պիտի արտաքսուի դիւանագիտական լարաբերութիւններինց. այդ խօսքն է—ձն շ ու մ: Գրան շատ լաւ են հասկանում Կ. Պոլսում և մեծ նշանակութիւն են տալիս: Դա մի ազդու զեղ է, որ միշտ հասցնում է նպատակին, երբ գործադրուում է թիւրքաց գործերի վերաբերմամբ: Պարոններ, այս խօսքը ես չէի գործ ածի՝ եթէ անձամբ այդ բանի մէջ մեծ փորձ չունենայի: Ես ասում եմ. ամենից առաջ դուք պիտի համոզուէք ձեր գործի ճշմարտութեան մէջ և այն ժամանակ վճռէք, որ ձեր նպատակը պիտի իրագործուի: Այստեղ պէտք է դիմել և քերականութեան: Մի մոռանաք, որ «պիտի» խօսքը Կ. Պոլսում ոչ մի նշանակութիւն և ուժ չունի, իսկ «պարտաւոր է» խօսքը այնտեղ շատ զեղեցիկ կերպով են հասկանում: Եւրոպայի քարտէզը կապացուցանէ այն փորձը, որ այդ խօսքի ժամանակին գործ ածելը առանց հետեւանքի չէ մնում»:

«Այո, սա սոսկալի պատմութիւն է—այսպէս վերջացրեց Գլադստոն.—և ես քիչ ժամանակ չը գործադրեցի, որ տամ ձեզ այդ պատմութեան նորն-

խակ մի աննշան մասը. բայց ես լուս ունիմ, որ դուք, լսելով թէ ինչ վճիռ է առաջարկոււմ այս միտինգի համար՝ կը համաձայնուէք որ այդ վճիռը անհերքելի հաստատութիւններ ունի: Եթէ ձեր մէջ կենդանի է մարդասիրութեան նոյն-իսկ թուլ զգացմունք, եթէ մեզ համար թանգ է մեր արժանապատուութիւնը, ուրեմն այն միջոցներից լետոյ, որ ձեռք են առնուել վերջին 12 կամ 18 ամիսների ընթացքում՝ մենք պիտի միջամտենք: Մենք պիտի դնենք մեր պահանջները անպայման արդար և անհրաժեշտ չափերի մէջ, բայց պիտի վճռենք, որ այդ արդարացի ու անհրաժեշտ պահանջները պէտք է կատարուեն»:

Արեւելեան քրիստոնեաների բարօրութեան համար սկսած այս երկրորդ մեծ արշաւանքի ժամանակ Գլադստօն այլևս հարկադրուած չէր մաքառել անգլիական կառավարութեան բռնած ուղղութեան դէմ: Այժմ փոփոխել էին հանգամանքները. այժմ Անգլիան թիւրքամոլութիւնը չէր համարում քաղաքական իմաստութիւն: Մենք տեսանք, թէ ինչպէս Բիկօնսֆիլդ և մարկիզ Սօլսբրիի պարծենում էին Բերլինի վեհաժողովում իրանց տարած լաղթութիւններով և ինչպէս Գլադստօն բողոքում էր Բերլինի դաշնագրի դէմ: Անցաւ մի քանի տարի, և ինքը, Սօլսբրիի, զգաց թէ որքան սխալ էր անգլիական քաղաքականութիւնը 1878 թուին: Բիկօնսֆիլդ պարծենում էր,

որ Բօլզարիայի մի խոշոր մասը (Արևելեան Ռու-
մելիա) վերադարձրած է Թիւրքիային: Բայց նրա-
յաջորդը, Սօլաբուրի, 1885 թուին ինքն էր խրա-
խուսում բօլզարներին լեղափոխութիւն կատարել
և մրացնել Արևելեան Ռումելիան Բօլզարիայի հետ-
Երբ սեպտեմբերի 6-ին տեղի ունեցաւ լեղափոխու-
թիւնը, և Ռուսաստանը պահանջեց, որ Բալկանեան
թերակղզում վերահաստատուի իրերի նախկին դրու-
թիւնը, այսինքն Ռումելիան նորից վերադարձնուի
Թիւրքիային: Անգլիան բողոքեց այդ պահանջի դէմ:
Կարճ էր լօրդ Բիկօնսֆիլդը ենթադրել, թէ իր
մահուանից շորս տարի լետոյ իր աշխատակիցը-
պիտի ոտի տակ տալ Բերլինի դաշնագիրը, որի
համար նա այնքան ճիգ էր թափել: Կարճ էր
նա կարծել, թէ դերերը այդպէս շուտ կը փոխ-
ուեն:

Չեստէրի միտինգի ժամանակ առաջին մի-
նիստը էր մարկիզ Սօլաբուրի: Արևելեան հարցի
վերաբերմամբ պահպանողականների պարագլուխը
այժմ մի դիրք էր բռնել՝ որ կատարելապէս հա-
կառակ էր լօրդ Բիկօնսֆիլդի քաղաքականու-
թեան: Աշնանը, իր արտասանած մի ճառի մէջ,
Անգլիայի առաջին մինիստրը մի շարք սպառնա-
լիքներ կարդաց Թիւրքիայի հասցէին: Անգլիան
քառում էր իր մեղքերը. Ղրիմի պատերազմը,
Բիկօնսֆիլդի թիւրքամոլութիւնը մի-մի լանցանք-
ներ էին հրատարակում, օր օրի վրայ աւելանում

էին ձախներ, որոնք պահանջում էին ձեռք վերցնել Ռուսաստանի դէմ վարած թշնամական քաղաքականութիւնից: Մարկիզ Սօլսբիւրի եռանդով բանակցութիւններ էր վարում եւրոպական պետութիւնների հետ՝ Թիւրքիայի դէմ խիստ միջոցներ ձեռք առնելու համար: Բայց այլևս ուշ էր: Այն, ինչ 1878 թուին կարելի էր իրագործել առանց դժուարութեան՝ այժմ անհնարին էր դարձել, և լօրդ Սօլսբիւրի, որ Կիպրոսի դաշնագիրը հեղինակելով փակել էր քրիստոնեաների ազատութեան ճանապարհները՝ այժմ կապկապուած էր իր սեփական ստեղծագործութեան ցանցերի մէջ: Թիւրքիան նրա մեծադղորդ ճառերին պատասխանեց կոտորածների մի երկար շարքով: Եւրոպան կարծես բթացել էր այդ սարսափներից: Կլադստօն անդադար աշխատում էր, գրում էր բազմաթիւ նամակներ, լօղուածներ էր տպում, խօսում էր թղթակիցների հետ, բողոքում էր: Անգլիական կառավարութիւնը կատարելապէս լաղթահարուած էր Եւրոպայի դիմադրութիւնից. նա մինակ էր մնացել, և լօրդ Սօլսբիւրի սկսեց խնամքով նահանջման ճանապարհներ պատրաստել: Իր ճառերի մէջ նա այժմ սկսեց մեղմացնել իր նախկին լարձակումները Թիւրքիայի դէմ, ասելով որ Անգլիան երբէք պարտաւորութիւններ չէ լանձն առել միայնակ գործելու հայերի օգտին, որ անգլիական նաւերը չեն կարող բարձրանալ Փոքր Ասիայի

սարերի վրայ: Կամաց-կամաց անգլիական առիւծը լռեց, ցած ընկաւ չորս թաթերի վրայ:

Այդպէս էր դրուժիւնը, երբ 1896 թուի օգոստոսի վերջում տեղի ունեցաւ Կ. Պոլսի ահաւելի կոտորածը, որին զոհ գնացին 8000 հայեր և որի պատասխանատու թիւնը ամբողջապէս ընկնում էր թիւրք կառավարութեան վրայ, ինչպէս վկայեցին մեծ պետութիւնների բոլոր դեսպանները Բ. Գուան ներկայացրած լիչատակագրի մէջ: Այս բարբարոսութիւնը լուզմունք և զայրութ տարածեց ամբողջ Անգլիայում: հարիւրաւոր միտինգներ կազմուեցան, որոնք բողոք բարձրացրին և հատուցում պահանջեցին: Մարկիզ Սօլսբիւրի դարձեալ կրկնեց, որ Անգլիան մենակ ոչինչ չէ կարող անել և եթէ միջամտէ՝ ամբողջ Եւրոպան պատերազմ կը սկսէ նրա դէմ: Սեպտեմբերի 12-ին մի բազմամարդ միտինգ կալացաւ Լիվըրպուլ քաղաքում: Գլադստօն չանձն էր առել ճառ խօսել, և այդ պատճառով Անգլիայի բոլոր կողմերից մարդիկ շտապում էին Լիվըրպուլ: Քաղաքը անհամբեր սպասում էր հռչակաւոր ծերունու գալտեան. պատերին կպցրած էին պատկերներ, որոնց վրայ Գլադստօն ներկայացրուած էր ու. Գէորգի նման, որ կռիւ է անում թիւրքական հրէշի դէմ:

Ծալրէ ծալր լցուած դահլիճում Գլադստօն վերջին անգամ դուրս եկաւ անգլիացիների առաջ: Լիվըրպուլի ճառը հռչակաւոր ծերունու վերջին

հրատարակական խօսքն էր, և այդ խօսքը հնչում էր թշուառների պաշտպանութեան համար: Թիւրքաց սուլթանին նա արդէն անուանել էր «մեծ մարդասպան»: Կ. Պոլսի արիւնահեղութիւնը այնքան ցնցել էր նրան, որ չը բաւականանալով բողոքով ու անէծքով՝ նա առաջարկեց անգլիացիներին դիմել խիստ միջոցների: Ամենից առաջ նա հերքեց այն կարծիքը, թէ Անգլիայի միջամտութիւնը եւրօպական պատերազմ կը լարուցանէ:

Այս ասում եմ, որ անխոհեմութիւն կը լինէր անել մի այնպիսի բան, որ եւրոպական պատերազմի դուռ բաց անէր. բայց ես բոլորովին չեմ ինդունում, որ սա նշանակում է, թէ Անգլիան ամեն պարագաների մէջ պարտաւոր է հրաժարուել իր պարտաւորութիւնների ու լիազօրութիւնների վերաբերմամբ վերջնական վճիռ կալացնելու իրաւունքից ու գնալ միւս եւրոպական պետութիւնների կամ նրանցից մի քանիսի կառքի ետեից, այն պետութիւնների, որոնք, գուցէ, ուրիշ հալեացքներ ունին և որոնք այժմեան ժամանակ միանգամայն համամիտ չեն մեզ հետ այս գործում: Ինչ վերաբերում է պատերազմի գաղափարին՝ ամենամեծ մոլորութիւնը կը լինէր հաստատել, թէ հէնց այդ վախի պատճառով այս մեծ երկիրը չը պէտք է անկախ գործէ: Մենք պիտի խաղանք մեր դերը ուրիշներից անկախ: Մենք չաճախ ենք այդպէս արել մեր սեփական շահերի

համար: Այժմ տեսնենք թէ ինչ պարտաւորութիւններ կան մեզ վրայ, որովհետեւ, համաձայն լինելով որ մեզ համար վերին աստիճանի կարևոր բան է աշխատել թուր միջոցներով, որ միւս պետութիւնների հետ համաձայն լինինք և նրանց էլ քաշինք մեր ետևից՝ ես չեմ կարծում որ գրաւել նրանց մեր կողմը կարելի կը լինի ստրկօրէն հըպատակուելով այն մտքին, թէ նրանց խիզճը մեր խզճի չափը պէտք է համարելու:

Գլաղստօն ոչինչ վտանգ չէր գտնում այն հանգամանքի մէջ, որ Անգլիան մենակ կը միջամտէ: Նա առաջարկում էր միանգամայն ապահով գործողութեան միջոց: Դա այն կը լինէր, եթէ Անգլիան հանդիսաւոր կերպով խոստում կը տար, թէ ինքը որևէ շահ չի ստանալ իր համար այդ միջամտութեան ժամանակ: Անշահասէր քաղաքականութիւն, հիմնուած լոկ գաղափարի վրայ, լոկ քրիստոնէական մարդասիրութեան վրայ— ահա ինչ էր առաջարկում մեծ ծերունին իր վերջին ճառի մէջ: Նա ասում էր, որ այդ դէպքում եւրոպական ոչ մի պետութիւն, որ հասկանում է իր պատիւը, չի ընդդիմանալ Անգլիային: Գործողութեան ծրագիրը այսպէս կարելի էր կազմել. Անգլիան հրամայում է Թիւրքիային անլապաղ իրազործել տուած խոստումները, և եթէ այդ հրամանը այս անգամ էլ չը կատարուի՝ պէտք է չետ կանչել անգլիական դեսպանին Կ. Պոլսից և միևնույն ժամանակ

հրաժարական տալ Լօնդօնի թիւրքաց դեսպանին։ Այդ քայլը կապացուցանէր գոնէ այն, որ Անգլիան քարեհանձուցիւն չունի դէպի Թիւրքիան և պատասխանատու չէ այնտեղ կատարուող ահռելի տճրագործութիւնների համար։

«Ես չեմ կարծում, որ Եւրոպան կամ Եւրոպայի որևէ մասը սկսէր պատերազմ՝ թիւրքաց կոտորածը շարունակել տալու համար. բայց եթէ կոտորածը չի շարունակուի և եթէ երաշխաւորութիւն կը տան, թէ նա դադարեցրած կը լինի— մենք ուրիշ բան չենք էլ ցանկանում։ Բայց երաշխաւորութիւնը պէտք է լինի հաստատ, իրական և ոչ թէ ցնորական. նա չը պիտի սահմանափակուի թղթի վրայ արած խոստումներ պահանջելով, որոնցով մենք բաւականացել ենք չափազանց լաճախ և չափազանց երկար ժամանակ»։

Սակայն ո՛չ Լիվըրպուլի միտինգը, որ ընդունեց մեծ ձերունու առաջարկութիւնը, ոչ նրա նըման անթիւ միւս ժողովները ոչ մի հետևանք չունեցան։ Լօրդ Սօլսբիւրի մնաց խուլ ու անշարժ և դրանով խոստովանեց, որ Անգլիան անզօր է որևէ քան անելու։ Ոչ միայն նա էր, որ անտես արաւ Գլադստօնի առաջարկութիւնը. Լիվըրպուլի ճառը հերձուած առաջացրեց նոյն-իսկ ազատամիտների մէջ։ Լօրդ Բօզբէրրի հրաժարուեց ազատամիտ կուսակցութեան պարագլխի պաշտօնից, ասելով որ ինքը համաձայն չէ Գլադստօնի հետ։ Այդ միտքը

նա արծարծեց էդինբուրգում արտասանած մի ճառի մէջ. նա պահանջում էր, որ Անգլիան ոչ մի ինքնագլուխ քալլ չանէ, ալլ գործէ եւրոպական պետութիւնների հետ միասին: Ազատամիտ կուսակցութիւնը այդ տարածախնութեան պատճառով քալքայման վիճակին հասաւ: Նա թուլացել էր, չունէր համարձակ, անվախ առաջնորդ, որ տանէր նրան դէպի կռիւ և լաղթութիւններ:

Նրա հռչակաւոր առաջնորդը քաշուել էր Հովարդէն, ընկճուած ծերութիւնից: Լուեց մեծ մարդասէրի ձայնը, անգլիական ազգը ալլես չը լսեց նրա զառն լանդիմանութիւնները, որոնք կեանքի առօրեայ քառսի, իրարանցման մէջ լիջեցնում էին բարձրագոյն, վեհ գաղափարները, քրիստոնեայի և քաղաքակրթուած մարդու պարտաւորութիւնները: Լիվըրպուլի ճառից հազիւ մի տարի անցած՝ Հովարդէնի ամրոցից սկսեցին լուրեր տարածուել, թէ մեծ մարդու կեանքը մտնենում է իր վախճանին: Չուր էր օղափոխութեան համար կանն գնալը. ո՛չ կլիման, ո՛չ բժշկական արուեստը չէին կարող դիմադրել քնութեան անողոք պահանջին: Նորից վերադառնալով իր սիրած բոֆը՝ Գլազստօն սկսեց կամաց-կամաց հալուել:

Հոգեվարքը երկարատև էր: Անգլիան շքնչասպառ, խորին ակնածութեամբ նայում էր Հովարդէնին: «Ձարմանալի կերպով է մեռնում Գլազստօն, գրում էր ռուսաց մի լրագրի թղթակից:»

Գա մի մեծ նուագածուկեան վերջին ձայնն է, որ անհետանում է տարածութեան մէջ: Այսպէս էր մեռնում Սօկրատը... Գլադստօն իսկապէս չէ մեռնում, այլ, կարծես, հեռանում է կեանքից, գնալով մի ուրիշ, աւելի լաւ աշխարհ: Նիւթական կեղեքը, կարծես, պոկուել է նրանից: Ֆիզիքական ամբողջ աշխարհը, կարծես, այլևս գոյութիւն չունի նրա համար, և արագ մօտեցող մահուան նա նայում է հանգստութեամբ, նոյն-իսկ ուրախութեամբ, երբեմն լալտնելով ցանկութիւն շուտ բաժանուել իր անցաւոր մարմնից: Վերջին շաբաթներում նրան այցելում են շատերը, և դրանցից մէկը զըրում է. «Ես ստացալ հրաժեշտի օրհնութիւնը: Աւելի հանգիստ և գեղեցիկ բան երևակայել չէ կարելի: Ես զգում եմ, որ կարծես թէ եղել եմ այլակերպութեան սարի վրայ»: Եւ ժողովուրդը այժմ ուշի ուշով ականջ է դնում այն ամենին՝ ինչ տեղի ունի Ուէլսի հիւսիսային սահմանների վրայ ընկած գեղեցիկ բլուրների մէջ, Հօվարդէն ամրոցում: Ամբողջ երկրին տիրել է մի սրբազան հանդարտութիւն. կեանքի զարկը ճնշուած է, առժամանակ կանգ առած. կարծես ամենքը ման են գալիս ոտների մատների վրայ»:

Մահը վրայ հասաւ 1898 թուի մալիսի 7-ին, հինգշաբթի օր, առաւօտեան ժամի հինգին: Տիկին Գլադստօն չէր հեռանում իր հռչակաւոր ամուսնու կողքից և բռնած էր նրա ձեռքը: Մահուան ժա-

մին ներկայ էին Գլադստոնի որդիները— Հերբէրտ, Հէնրի և Ստէֆըն, նոյնպէս և երեք աղջիկները— տիկիններ Դրու և Ուիթիմ և օրիորդ Հէլէն Գլադստոն: Գլադստոնի արտասանած վերջին խօսքն էր «Ամէն»: Դրանից առաջ նա մի քանի անգամ արտասանել էր. «Բարութիւն, բարութիւն, բարութիւն, միշտ բարութիւն»:

Հէնց որ տխուր լուրը տարածուեց ամեն կողմ՝ սկսուեցան վշտակցութեան, համակրութեան ցոլցերը: Գլադստոնի ընտանիքի ցանկութիւնն էր ամփոփել նրա մարմինը Հօվարդէնում: Բայց անգլիական ազգը այնքան ապերախտ չէր, որ իր մեծ մարդուն չանէր ամենամեծ պատիւը: Պարլամենտը ընդհատեց իր նիստը ի նշան սգի. դրօշակները կիսով չափ իջեցրին, թագուհու պալատում նշանակուած բոլոր հանդէսները, ինչպէս նաև հասարակական ճաշկերութիւնները, ճառախօսութիւնները լետաձգուեցան: Վճռուած էր Գլադստոնին թաղել պետութեան հաշուով Ուէստմինստրի արքայութեան մէջ, այնտեղ, ուր հանգչում են Անգլիայի նշանաւոր գործիչները: Այս առաջարկութիւնը Սօլսբիւրիի մինիստրութեան կողմից մտցրուեց պարլամենտ: Համայնքների ժողովում առաջարկողն էր Բալֆուր. լուզուած, զողոջողուն ձայնով նա մի ճառ ասաց: Պահպանողական մինիստրը, որ իր պարտքըն էր համարել մաքառել մեծ ծերունու ծրագիրները դէմ՝ այժմ նոյնպիսի պարտք էր համարում

անկեղծ սրտով դրուատել իր հռչակաւոր հակառակորդին: Կարելի է քաղաքական հակառակորդ լինել, կարելի է չը հաւանել հակառակորդի մտքերին, վնասակար համարել և կռուել նրանց դէմ. քայքայ անկարելի է ուրանալ հակառակորդի մեծութիւնը, նրա մատուցած ծառայութիւնները և կատարած գործերը: «Այստեղ ամեն մարդ զգում է, որ Վլադստոնի ասպարէզը հիմա պատմութեան է պատկանում, — ասաց Բալֆուր. — ամեն մարդ այս պահուն հեշտ պիտի մոռանայ այն կողմերը, որոնք կարող են հակաճառութեան նիւթ սալ Վլադստոնի գործունէութեան վերաբերմամբ: Այս դարը չը պիտի տեսնէ մի ուրիշ Վլադստոն, — մի քաղաքագէտ, որ նրանից աւել կամ նոյն-իսկ նրա չափ բարձրացնէ մեր այս ժողովի խորհրդակցութիւնների արժանապատուութիւնը և հեղինակութիւնը: Նա համայնքների ժողովը մեծացրեց հասարակաց կարծիքի աչքի առաջ, և գուցէ այս է նրա արած ծառայութիւնների մէջ ամենից անզնահատելին»:

Ապա Բալֆուր կարդաց այն ուղերձը, որ պիտի մատուցուէր թագուհուն պարլամենտի կողմից և որի մէջ անգլիական ազգի ներկայացուցիչները խնդրում էին, որ «Նորին մեծութիւնը ամենաողորմածաբար բարեհաճէ անել անհրաժեշտ կարգադրութիւններ՝ որ Ուիլիամ Էվարտ Վլադստոն թաղուի պետական հաշուով և նրա համար արձան դրուի Ուէստմինստրի ս. Պետրոս եկեղեցում»: Ա-

զատամիտների կողմից խօսեց սըր Ուիլիամ Հարկօրտ, Գլադստոնի անփոփոխ բարեկամը և աշխատակիցը երկար տարիների ընթացքում: Նա ասաց՝ «Ես այստեղ կանգնած եմ Գլադստոնի քաղաքական հակառակորդների մէջ, որոնք մեծամասնութիւն են կազմում, բայց որոնք մեծահոգութեամբ արժանի լարզանք են մատուցանում նրա իշատակին: Գուք ինձանից և մի հատ խօսք չէք լսի՝ որ կարողանար դիպչել այդ հակառակորդներին. բայց ես չեմ կարող չը իշատակել հանգուցեալի այն լատկութիւնները, որոնք ընդհանուր սէր և լարզանք էին առաջացնում: Գլադստոն զործում էր՝ անլողողդ և անկեղծ հաւատ ունենալով դէպի այն ամենը, ինչ նա օգտակար էր համարում իր հայրենիքի համար»: Յուզուած, փղձկած Հարկօրտ չը կարողացաւ շարունակել իր ճառը, գովել «այն մեծ մարդուն, որ իր կենդանութեան ժամանակ մերժեց բոլոր պատիւները և որին ազգը պարտաւոր է պատուել այժմ, մեռնելուց լետով, իր սքանչացման ամենաբարձր նշանը շնորհելով նրան»:

Համայնքների ժողովը, որ ծայրէ ծայր լիքն էր պատգամաւորներով և բազմաթիւ հանդիսականներով՝ խորին լռութեան մէջ, առանց վիճաբանութիւնների, միաձայն ընդունեց Քալֆուրի առաջարկը: Միևնույն կերպով վերաբերուեց դէպի հանգուցեալի իշատակը և լօրդերի պալատը: Սյրտեղ ուղերձի առաջարկութիւնն արաւ ինքն լօրդ

Սօյսբիւրի: Պահպանողականների առաջնորդը մի հիանալի ճառ արտասանեց լուզուած ձայնով և վերին աստիճանի վե՛տ տպաւորութիւն թողեց ունկնդիրների վրայ: Նա գովարանեց Վլադստօնի բարոյական բարձրութիւնը և նրա գործունէութեան մեծութիւնը. դրուատեց այն հրաշալի օրինակը, որ թողնում էր մի անարատ կեանք, որ միշտ առաջնորդում էր անշահախնդիր և ազնիւ շարժառիթներից և ձգտում էր դէպի բարոյական գիտակցութեան բարձր իղէալը. դա մի մեծ մարդու և մեծ քրիստոնէի կեանք էր: Լօրդերի ժողովն էլ միաձայն, առանց հակաճառութիւնների, ընդունեց Սօյսբիւրիի առաջարկութիւնը:

Այսպիսի միահամուռ վճիռ պարլամենտը դեռ չէր կայացրել անդլիական ոչ մի պետական մարդու թաղման մասին: Վլադստօնի ընտանիքը, որքան էլ կամենար Հօվարդէնում ամփոփել թանգագին նշխարները՝ չընդդիմացաւ ազգի միաբան ցանկութեան, և համաձայնութիւն տուեց, որ դիակը փոխադրուի Լօնդօն, բայց միևնույն ժամանակ խնդրեց լարգել հանգուցեալի վերջին կամքը, այն է՝ որ թաղումը լինի համեստ և ծաղիկներ չը դրուեն դագաղի վրայ:

Վլադստօնի մահուան լուրը տարածուելուն պէս՝ աշխարհի բոլոր կողմերից հեռագիրներ թափուեցան, որոնք վկայում էին, թէ ինչ ցաւ է պատճառել մեծ մարդասէրի կորուստը ամեն տեղ: Ա-

մենից առաջ Վիկտորիա Թագուհին մի լատուկ սուրհանդակի ձեռքով հետևեալ նամակն ուղարկեց օրիորդ Հելէն Գլադստօնին.

«Վինձօր, կէս գիշեր 35:—Վշտագին լուրը առնելով՝ խորապէս տրտմած եմ: Բէստորիչ և ես փափագում ենք մեր ջերմագին ցաւակցութիւնը լալտնել ձեր սիրելի մօր և բոլոր ձերալիններին: Վիկտորիա»:

Իրսից եկած ցաւակցական հեռագիրների մէջ ամենից սրտագինը Քազաւոր-Կալար Նիկօլաւ Բ-ի հեռագիրն էր, ուղղած տիկին Գլադստօնին: Ահա այդ հեռագիրը.

«Այս լուպէին ստացալ Գլադստօնի մահուան ցաւալի լուրը, և իմ պարտքն եմ համարում արտալալտել ձեզ իմ ամենաանկեղծ ցաւակցութիւնը ձեր կրած անփոխարինելի կորստի համար, ինչպէս և խորին ափսոսանքս՝ տխրալի դէպքի առիթով: Ամբողջ քաղաքակիրթ մարդկութիւնը պէտք է ողբալ պետական այդ մեծ գործիչի կորուստը, որի քաղաքական հալեացքները այնքան լալն, այնքան մարդասէր, այնքան խաղաղասէր էին: ՆԻՅՈԼԱՅ»:

Ճրանսիական հանրապետութեան նախագահը հեռագրեց. «Ես իմացալ ձեր կրած մեծ կորուստը, և կամենում եմ ձեր վշտին միացողներին մէջ առաջիններից մէկը լինել: Միտաբը Գլադստօն ազատութեան մասին ունեցած իր վեհ հասկացողութեամբ և իր քաղաքական իղէալի ազնուութեամբ՝

ամենամեծ ծառայութիւններ է մատուցել իր հաշ-
րենիքին և մարդկութեան: Ամերիկայի Միացեալ
Նահանգների նախագահ Մակ-Կինլէյ ուղարկեց
հետեւեալ հեռագիրը. «Յայտնում եմ ձեզ ամերիկա-
կան ժողովրդի համակրութիւնը և վիշտը այն կո-
րստի համար, որ ունեցաք ի դէմս այն անձի, որ
ժամանակակից պետական նաւի ամենանշանաւոր
ղեկավարներից մէկն է հանդիսանում»: Բելգիական
թագաւորի հեռագիրը. «Քագուհին և ես ցանկա-
նում ենք լաւանել ձեզ, թէ որքան վշտացանք,
լսելով միտար Գլադստօնի մահուան լուրը: Մենք
գիտենք այն զգացումները, որ տածում էր հուշա-
կաւոր հանգուցեալը դէպի բելգիական ազգը, և այն
համակրութիւնը, որ նա միշտ ցոյց էր տալիս:
Դուք կասկած չէք ունենայ, թէ որքան խոր կեր-
պով սգում ենք ձեր մեծ կորուստը և մասնակցում
ենք ձեր ընտանիքի դժբախտութեան: Լէօյօլդ»:
Յունաց թագաւորի հեռագիրը. «Համենլով այսօր
այստեղ (Պատրոս կղզին) ես լսեցի պատկառելի
միտար Գլադստօնի մահուան ողբալի լուրը. հա-
ճեցէք ընդունել իմ խորին համակրութեան ար-
տալալտութիւնը դէպի ձեր մեծ վիշտը: Յունաս-
տանը լաւիտեան պիտի լինէ անկեղծ երախտագի-
տութեամբ այն մեծ պետական մարդուն, որի հը-
զօր ձայնը այնքան լաճախ պաշտպանում էր ազ-
գերի ձգտումները: Նրա լիշատակը լաւիտեան թան-
գագին պէտք է մնայ Յունաստանի համար: Թող

Աստուած օգնէ ձեզ ձեր մեծ ցաւի մէջ: Չերնօ-
գօրիալի իշխանի հեռագիրը. «Ինձ սաստիկ խոցեց
Քնզլիալի մեծագոյն և ազնուագոյն պետական ան-
ձերից մէկի մահուան տխուր՝ բայց ոչ անսպասելի
լուրը: Ձեր լուսամբտ ամուսնու ժահով Չերնօգօրի-
ան կորցրեց մի ճշմարիտ, ուժեղ և համակրող բարե-
կամի, որի անունը դրոշմուած է չերնօգօրցիների
սրտում: Տէրը օգնէ ձեզ ձեր վշտերի մէջ»:

Հեռագիրներ ուղարկեցին նաև Գերմանիայի
Վիլհելմ կայսրը, ալրի Թագուհի Վիկտորիա (Վիլ-
հելմի մայրը), Տրանսվաալի հանրապետութեան
նախագահը:

Բացի վեհապետներից, համաշխարհային ցա-
ւակցութեան մասնակցեցին և զանազան երկիրնե-
րի կառավարութիւնները, դեսպանները, ալլև ժո-
ղովրդական ներկայացուցիչները:

Լօնդօնի ռուսաց դեսպան Ստասլ' երկու հե-
ռագիր ուղարկեց, մէկը իր կողմից, միւսը ռուսաց
արտաքին գործերի մինիստր կոմս Մուրավեօվի
կողմից: Իտալական Սենատը հեռագրեց. «Ձեր հրո-
շակաւոր ամուսնու մահը պիտի ողբալ ամբողջ
քաղաքակիրթ աշխարհը: Իտալիան երբէք չը պի-
տի մոռանալ ազատութեան դատին նրա մասու-
ցած մեծ և իրական աջակցութիւնը և նրա մղած
պատերազմը բռնապետութեան, հարստահարու-
թիան և աստուածուբացութեան դէմ: Մեր անկեղծ
ցաւակցութիւնը ձեր ընտանիքին և բրիտանական

ազնիւ ազգին»։ Ֆրանսիական կառավարութեան հեռագիրը. «Ֆրանսիական ամբողջ կառավարութիւնը լանձնարարեց ինձ ներկայացնել ձեզ և ձեր քարեկամներին իր համակրութեան, սքանչացման և լարզանքի արտայայտութիւնը՝ որով նա վերաքերուում է նշանաւոր հանգուցեալի լիշատակին»։ Սպանիական առաջին մինիստր Սագաստա հեռագրեց. «Առաջին մինիստրը իր անունից և սպանիական կաբինէտի միւս անդամների անունից լայտնում է խորին վիշտ սքանչելի Գլադստօնի կորուստի առիթով, Գլադստօնի, որ ժամանակակից քաղաքացիների մէջ առաջինն էր, որի քաղաքական լայն գաղափարները և մարդասիրական ջանքերը ձգտում էին դարձնել արդարութիւնը և անձնուիրութիւնը կառավարիչ օրէնք»։ Բումինիայի ազգային ժողովի հեռագիրը. «Պատգամաւորների ժողովը, տեղեկանալով Անգլիայի պետական մեծ մարդու, Գլադստօնի, մահուան մասին, այն մարդու, որ միշտ պաշտպան էր Բումինիայի իրաւունքներին և ստացել էր Բումինիայի քաղաքացու տրտղոսը՝ լարզանքով դիմելով ձեզ, խնդրում է ընդունել վշտի և ցաւակցութեան ջերմագին արտայայտութիւնները»։ Յօնիական կղզիների ազգաքնակութեան կողմից ուղարկուած է հետևեալ հեռագիրը. «Արգօստօլի խորհուրդը ինձ լանձնարարել է լայտնել խորին ցաւակցութեան զգացմունք Գլադստօնի մահուան առիթով։ Այն համակրու-

Թիւնը, որ ցոյց տուեց պետական նշանաւոր մարդը Յօնիական կղզիների միացման խնդրում՝ ամրապնդել են առ միշտ լաւիտենական շնորհակալութեան զգացմունք իմ համաքաղաքացիների մէջ։ — Քաղաքագլուխ Լիւկատոս։ Բօլզարական կառավարութիւնը հեռագրեց. «Բօլզարական իշխանութեան կառավարութիւնը ուղարկում է ձեզ իր վշտակցութեան արտալալտութիւնը մեծ մարդասէրի և Բօլզարիայի բարեկամի կորստի համար։— Նախագահ Ստոյիլով»։ Կրեռէի ազգաբնակչութեան կողմից. «Այն ազգերի և երկիրների ահագին շարքում, որոնք այսօր ողբում են ձեզ հետ՝ խնդրում եմ զնել և Կրեռէի անունը։ Մենք ողբում ենք միստրը Վլադստօնի մահը՝ իբրև մարդկութեան անդամներ, իբրև հելլէն ցեղի մի մասը, որի ազատութեան համար նա աշխատում էր»։ Մակեդոնական լանձնաժողովի հեռագիրը. «Մենք, քրիստոնեայ Մակեդոնիայի զաւակներս, մասնակցում ենք անգլիական ազգի ընդհանուր ողբին, այն ազգի, որ լարդանքով ու սքանչացումով պիտի աւանդէ սերնդից սերունդ հանգուցեալ մեծ պետական մարդու, Ուիլիամ Վլադստօնի, հարստահարուածների պաշտպանի, մարդկութեան պաշտպանի անունը»։

Նօրվեգիայի, Պօրտուգալիայի, Նոր-Ջեւանդիայի կառավարութիւնները, չինական զեսպանը, Ալբանիայի քրիստոնեաները, Պարիզի հայերը և այլ բազմաթիւ հիմնարկութիւններ, քաղաքական կուրներ, ընկերակցութիւններ նույնպէս ցաւակ-

ցական հեռագիրներ ուղարկեցին. համաշխարհային վշտի այդ ցուցերը անգլիական լրագիրների ամբողջ սիւնակներ են գրաւում:

Գլադստոնի դիակը Հովարդէնից փոխադրեցին Լօնդօն, Ուէստմինստրեան արքայութիւնը: Այնտեղ, այն ահագին դահլիճում, ուր մի ժամանակ կատարում էր անգլիական թագաւորների թագադրութիւնը՝ սևերի և խորհրդաւոր կիսամթութեան մէջ դրած էր մեծ մարդու դագաղը: Նա հասարակ էր, անպաճոճ: Երկու ջահեր լուսաւորում էին մութ դահլիճը, և մի հատ բրօնզեայ խաչկար դրած դագաղի գլխատեղի ետևում. նրա վրայ մակագրուած էր. «Ուիլիամ Էվարտ Գլադստօն, ծնուեց 1809 թուի դեկտեմբերի 17-ին, վախճանուեց 1898 թուի մայիսի 7-ին»: Անդադար գալիս էին խումբ-խումբ մարդիկ, որոնք իրանց պարտքն էին համարում երկրպագել հռչակաւոր ծերունու դիակին. և խորին լուռութեան մէջ, պահպանելով խիստ կարգապահութիւն՝ բաց գլուխների երկար շարքերը անցնում էին դագաղի մօտով: Մոռացուել էին դասակարգային խտրութիւնները. հասարակ բանուորը գնում էր առաջնակարգ ազնուականի հետ կողքէ կողք և դուրս գալով շինութիւնից, նրանք միմեանց հաղորդում էին իրանց ստացած տպաւորութիւնները:

Թաղումը տեղի ունեցաւ մայիսի 16-ին: Տը խուր լուղարկաւորութիւնը կատարուեց շատ հա-

Տեստ կարգով, ինչպէս կտակել էր հանգուցեալը։ Բացի Էգիներուրգի և Գուբլինի քաղաքապետներից՝ Ճնացած բոլոր հանդիսականները սև հագուստով էին։ Ուէլսի պրինցը, Եօրկի դուքսը, մարկիզ Սօլսբերի, Բալֆուր, լօրդ Բօգբէրրի, լօրդ Կիմբըրլէյ, սըր Հարկօրտ կանգնած էին զագազակիր կառքի անկիւններում և բռնել էին նրա ծոպերը։ Վիկտօրիա Թագուհու ներկայացուցիչների ետևից դալիս էր Ռուսաստանի ներկայացուցիչ բարօն Ստասալ՝, ապա Իտալիայի, Գանիայի, Շվեդիայի, Բելգիայի Թագաւորների և Հօլլանդիայի Թագուհու ներկայացուցիչները։ Գագազի աջ կողմին կանգնած էին լօրդերի պալատի անդամները, ձախ կողմին — համայնքների ժողովի անդամները։ Երաժշտութիւնը նուազում էր Բեթհօվէնի և Շուբէրտի Թաղման քալլերգը։ Ապա երգուեց լատինական մի օրհներգ, որը հեզլինակել էր Գլադստօն։ Ժամասացութիւնը կատարում էին Քէնտրբէրիի արքեպիսկոպոսը և Ուէստմինստրի արքահայրը։ Ամենքը խորապէս լուզուած էին, և երբ հասաւ հրաժեշտի ժամը՝ շատերը չը կարողացան արտասուենքը պահել։ Տաք արտասուենք էր Թափում մարկիզ Սօլսբերիի, որը հազիւ էր կարողանում ոտքի վրայ մնալ։ Լաց էին լինում նաև Բալֆուր, Հարկօրտ և Բօգբէրրի։ Թէ հակառակորդների և թէ կողմնակիցների վիշտը անկեղծ էր, սրտագին։ Անգլիական ազգը իր մեծ մարդու գերեզմանի առաջ ցոյց էր

տալիս իր հոգու ազնուութիւնը, մեծութիւնը. և իւրաքանչիւր ազգ, որ չը գիտէ պատկառանքով գլուխ իջեցնել իր երախտաւորների առաջ, մոռանալով կուսակցական հաշիւներ, նախանձ ու չարակամութիւն՝ պիտի ասէր, նախելով Գլադստօնի թաղման. «Ո՛րքան նախանձելի և մեծ ազգ է անգլիական ազգը»: Այդ վեհ տեսարանի մէջ խոր տպաւորութիւն էր թողնում և տիկին Գլադստօն, որ մարմնացնում էր անսահման վիշտ՝ բայց լի քաջութեամբ. նա մի հատ արտասունք էլ չը կաթեցրեց, մեծ ջանքով զսպում էր դժնդակ վշտի զգացումները: Ուէստմինստրեան աքքալութեան կամարների տակ թագաւորում էր խորին լուռութիւն: Փողոցներում ամենքը սգազգեսաց էին, պատուհանները և դռները սևով էին ծածկուած:

Գերեզմանը բացուեց, և նրա մէջ իջաւ մեր ժամանակի վերջին մեծ մարդը:

Գլաղստօնի անձնաւորութիւնը:—Ժողովրդական Ուխիւամե-
—Անեկղօտներ:—Սրօնասիրութիւնը:—Ի՞նչ է ասում ինքը
Գլաղստօն:

Այժմ մի քանի խօսք ասենք Գլաղստօնի
մասնաւոր կեանքի մասին, որպէսզի ամբողջացրած
լինինք այդ հսկայ անձնաւորութեան նկարագիրը:

Գլաղստօնի երկարատև կեանքը ամբողջա-
պէս նուիրուած էր աշխատութեան: Թէ տանը և
թէ պաշտօնի մէջ նա մի բոլորով անզամ զուր չէր
կորցնում. գիշերուայ ժամի 11—12-ից առաջ նա
չէր քնում, իսկ առաւօտները, ժամի 7—8-ին ար-
դէն ոտքի վրայ էր և պատրաստ: Երբ լինում էր
Հօվարդէնում՝ ամեն օր, առաւօտեան, չը նայած
թէ դրսում ի՞նչ տեսակ եղանակ է՝ գնում էր եկե-
ղեցի, ուր նրա որդիներից մէկը քահանայ է: Կեան-
քի կանոնաւորութիւնը այն աստիճանին էր հաս-
նում, որ Գլաղստօն որոշ ժամերին պարապում էր
իր առանձնասենեակում, որոշ ժամերին զբօսնում
էր Ֆիզիքական աշխատանք էր կատարում. մա-

Նաւանդ շատ էր սիրում նա վերցնել կացինը և ծառեր կամ ճիւղեր կոտորել իր պզուժմով: Նրա զարմանալի աշխատասիրութիւնը, որ այնքան աչքի ընկնող էր դպրոցում՝ մինչև խորին ծերութիւնը հրաշքներ էր գործում: Նրբ նա լանձն էր առնում Ֆինանսների մինիստրի պաշտօնը՝ ամեն անգամ զարմանալի արագութեամբ էր պատրաստում պետական նախահաշիւները, որ վերին աստիճանի բարդ աշխատութիւն է: Արագ վերջացնում էր նա և գրական աշխատութիւնները, որոնք մեծ մասամբ վերաբերում էին հին կլասիկներին և աստուածաբանութեան: Ամեն անգամ, երբ իր գործունէութեան ասպարէզում անաջողութիւնները, խոչընդոտները կարծես պատրաստ էին կոտրել նրա հսկայական եռանդը՝ նա դիմում էր Հոմերոսին, Գանտէին, Շէքսպիրին և նրանց մէջ էր գտնում ոգևորութեան անսպառ աղբիւրներ: Իրլանդական ինքնավարութեան մասին եղած փոթորկալից վիճաբանութիւնների ժամանակ, Գլադստօն, տեսնելով, որ տանու է տալիս իր պաշտպանած դատը՝ դուրս եկաւ դահլիճից և պարլամենտի գրադարանում խորասուզուեց Վալտէր-Սկոտտի ընթերցանութեան մէջ:

Պարտաճանաչութիւնը միշտ նրան ղեկավարող սկզբունքներից զլիսաւորն է եղել: Պատգամաւորների ժողովում նա աւելի երկար էր մնում, քան շատ երիտասարդ պատգամաւորներ: Վիճա-

բանութիւնների ժամանակ էլ նա անգործ չէր ժը-
նում. մինչդեռ ուրիշները խօսում էին՝ նա մի-
գիրք էր դնում ծնկների վրայ և նամակներ էր
գրում, երբեմն շատ երկար նամակներ: Բայց զու-
կը կարծէր մի որևէ ճառախօս, թէ Գլաղստօն
իրան չէ լսում. հէնց որ խօսողը ծուռ վկայու-
թիւն էր բերում նրա խօսքերից կամ աղաւաղում
էր նրա միտքը՝ Գլաղստօն բացասական շարժում-
ներ էր գործում գլխով և ակնոցի միջով հարցա-
կան հայեացք էր գցում խօսողի վրայ: Երբեմն նա
աչնքան էր ինքն իրան մոռանում վիճաբանու-
թիւնների մէջ, որ տիկին Գլաղստօն հարկադրուած
էր լինում տանել նրան պարլամենտից տուն և
լիշեցնել, որ պէտք է քիչ էլ հանգստութեան մա-
սին մտածել: Տիկին Գլաղստօն իր հռչակաւոր ա-
մուսնու պահապան հրեշտակն էր և խնամում էր
նրան իբրև մի գորովագութ դայեակ:

Գլաղստօն աստիկ գրամու էր: Նա ասում
էր, որ իր կեանքում 35 հազար գիրք է կարդա-
ցել: Գրքեր գնելը նրա սիրած զբաղմունքներից
մէկն էր: Մի անգամ նա Պարիզ էր գնացել: Մինչ-
դեռ փողոցներում ամեն մէկը կանգ էր առնում,
որ տեսնէ պետական մեծ մարդուն՝ նա հին գրքեր
վաճառողների խանութներն էր մտնում և սկսում
էր քրքրել գրքերի կոյտերը: Նա ահագին գրա-
դարան ունէր: Եւ զրսի մարդկանց, մանաւանդ
ուսանողներին ընթերցանութեան քաղցրութիւնով

չը գրկելու համար՝ նա Հովարդէնում իր հաշուով կառուցեց հասարակական գրադարան, որին իր սեփական գրքերից նուիրեց 30 հազար հատոր: Այս գրքերից մեծ մասի լուսանցքների վրայ կան Գլադստոնի ձեռքով գրած նկատողութիւնները, որոնք ղեկավարում են ընթերցողներին:

Չը պէտք է կարծել, թէ Գլադստոն շատ հարուստ էր: Հովարդէնի ամրոցը պատկանում էր նրա երեխաներին. իսկ ինքը, ծերունին, ապրում էր իր թոշակով: Գրական աշխատութիւնների համար ստացած վարձը բոլորովին աւելորդ բան չէր նրա համար. դա էլ կարեոր մի օգնութիւն էր. նա շատ լօղուածներ էր գրում և, ի հարկէ, ստանում էր խոշոր վարձատրութիւն: Մի անգամ նա լալտարարեց, որ իր միջոցները չեն ներում փակ նամակներով պատասխանել իրան զիմողներին, ուստի միանգամայն ընդ միշտ ներողութիւն էր խընդրում, որ այնուհետև պիտի գրէ բաց նամակներ: Գլադստոնեան բաց նամակները Անգլիայում մեծ հռչակ ստացան և ողողում էին երկրի ամեն կողմերը, — այնքան շատ նամակներ էին գրում նրան: Գլադստոն պատասխանում էր իրան գրած ամեն մի նամակին: Եղել են դէպքեր, որ նույն-իսկ դըպրոցական աշակերտներ նամակ են գրել նրան և պատասխան ստացել: Մի աշակերտ ցոլց տուեց նրան, որ Հոմերոսի մասին նրա գրած աշխատութեան մէջ սխալ է մտել Հոմերոսից բերած մի

կտորում. Գլադստօն իսկոյն պատասխանեց և խոստովանեց իր սխալը:

Ի՞նչ ասել կուզէ, որ ժողովրդական Ուլիամին տեսնելու համար Անգլիայի բոլոր կողմերից խմբերով մարդիկ էին գնում Հօվարդէն: Այդ այցելութիւններէ մասին կան զանազան անեկղօտներ: Մի անգամ մի գաւառացի, հանդիպելով Հօվարդէնում Փլանէլի շապիկ հագած և թիւքերը լետ ծալած փախահատին՝ սկսում է կոպիտ նկատողութիւններ անել նրա կատարած գործի և օրուայ եղանակի մասին և ապա հարցնում է, թէ ի՞նչ է կարծում փախահատը, կարելի է տեսնել մինիստր Գլադստօնին. նա չէր իմանում, որ իր առջև կանգնած փախահատը ինքն Գլադստօնն էր: Պատմում են և այն, որ Գլադստօն մի անգամ պատահում է մի սալլապանի, որ վարում էր երկաթով լի սալլը: Մօտենալով ծերունուն՝ սալլապանը խնդրում է օգնել, որ սալլը դէպի սարը բարձրացնեն: Երբ Գլադստօն կատարում է այդ խնդիրը՝ սալլապանը առաջարկում է ծերուկին գնալ մօտիկ գինետունը և մի-մի բաժակ գարեջուր խմել, բայց մերժողական պատասխան է ստանում: Աջուհետև իմանալով գինետանը, որ իրան օգնողը Գլադստօնն է եղել՝ սալլապանը վերադառնում է Հօվարդէն և ներողութիւն է խնդրում, բայց Գլադստօն հանգստացնում է նրան, ասելով որ ներելու բան չը կա: Մի աղքատ լուսանկար խնդրում է

նրան թող տալ նկարել նրան փալտահատի հագուստում: Գլադստոն թող է տալիս, և աղքատ մարդը մի քանի հալար բուբլի է վաստակում, վաճառելով այդ պատկերներից ահագին քանակութիւն:

Գլադստոն, ինչպէս գիտենք՝ շատ կրօնասէր մարդ էր: Նա սիրում էր աղօթքներ շարադրել, աստուածաբանական վէճերին մասնակցել. գերմանական հռչակաւոր աստուածաբան Գեօլինգեր համարում էր նրան Անգլիայի ամենալաւ աստուածաբանը: Եկեղեցում Գլադստոն սիրում էր կարդալ աւետարանը, երգում էր: Ի՞նչպէս էր, որ նա, լինելով այդքան կրօնասէր՝ նետում էր ազատամիտ, նոյն-իսկ արմատական գաղափարներին և շատ անգամ գործում էր եկեղեցու շահերի դէմ:— Կրօնը նա արգելք չէր համարում ժամանակակից լուսաւոր գաղափարներին նետելու համար: Նա սիրում էր կրօնի էութիւնը, հաւատում էր նրաներքին բարոյական մեծ ոյժին: Անց կացնել կրօնի գաղափարները քաղաքականութեան մէջ—անսննդ կեանքի նշանաբանը: Անգլիական ներքին գործերի մէջ նա լիովին ապացուցեց, որ դա անխրադործելի բան չէ: Իսկ արտաքին քաղաքականութեան մէջ նրան վիճակուած չէր գործով ցոյց տալ այն՝ ինչ քարոզում էր խօսքով: Ի՞նչ կանէր նա, եթէ 1876 և 1894—1896 թուականներին, արևելեան ազէտների ժամանակ, առաջին մինիստրը լինէր: Այդ մասին կարելի է միայն ենթա-

դրութիւններ անել, հիմնուելով այն խոր և ջերմնաանդ հաւատի վրայ, որ կար նրա մէջ, որ ասում էր նրան, թէ մի բարձր, անհասանելի հատկացողութիւն կայ, որ մարդկանցից բարի և գեղեցիկ գործեր է պահանջում:

Գլադստօնի կեանքի ամենախոշոր, ամենահիանալի երևութիւն այն դանդաղ փոփոխութիւնն էր, որ տարիների ընթացքում տեղի էր ունենում նրա հայեացքների մէջ: Աշխարհի կարգ է առհասարակ, որ մարդիկ իրանց երիտասարդութեան ժամանակ են խնկարկում առաջադիմական մտքերին և ապա կամաց-կամաց թողնում են իրանց կուռքերը, մինչև որ ծերութեան հասնելում դառնում են իրանց նախկին պաշտամունքի կատարի թշնամիներ: Գլադստօն բոլորովին հակառակ երևութ է ներկայացնում. երիտասարդութեան ժամանակ ծալրակնի լետադիմական, իսկ 77 տարեկան հասնելում այնքան առաջ գնացած, որ նորինակ Չէմբէրլէնի պէս արժանտականները փախան նրանից, չափազանց վտանգաւոր համարելով նրա բռնած ուղղութիւնը (1886-ին):

Շատերն են փորձել լուսաբանել այս հակադասական փոփոխութեան միտքը, հանգամանքները. խօսել են, առաջ են բերել զանազան հայեցակէտեր, որոնք Գլադստօնի համար թէ նպաստաւոր են եղել, թէ աննպաստ: Մենք դիմենք իրան, Գլադստօնին և հարցնենք նրա կարծիքը:

Նա ասել է. «Իմ մէջ տեղի ունեցած փոփո-
խութիւնները հասկանալու համար՝ պէտք է նկատի
առնել հետեւեալը.—Ինձ կրթութիւն տուողները
զարգացրին իմ մէջ այն հասկացողութիւնը, թէ
ազատութիւնը չարիք է. իսկ ես կամաց-կամաց
հասկացայ, որ ազատութիւնը բարիք է»:

Բացատրութիւնները աւերարդ են. .

**Գլաղաժողովի կենսագրութեան և նրա հետ կապուած
պատմութեան համար օգտուել ենք հետևեալ աղ-
բիւրներին:**

1. Каменский. Гладстонъ. Спб. 1892.
2. Сеньебось. Политическая Исторія Современной Евро-
пы, 2 т. Спб. 1897.
3. Гринъ. Исторія Англійскаго народа, томы III, IV. М.
1892—1893.
4. Шашковъ. Сочиненія. т. II. Спб. 1998.
5. Луи Бланъ. Письма объ Англіи. Спб. 1866—1870.
6. Реклю Э. Современные политическіе дѣятели. Спб.
1876.
7. Жигаревъ. Русская политика въ Восточномъ вопросѣ.
М. 1896
8. Добролюбовъ. Сочиненія, т. IV. Спб. 1896.
9. Веберъ. Всеобщая Исторія, т. XVI, М. 1889.
10. Покровский. Очерки изъ Новѣйшей Исторія („Оте-
чествен. Записки“ *ամսագրից*).
11. Макъ-Коль. Султаны и Державы. Спб. 1897.
12. Фалькнеръ. Славянская борьба 1875—1876 гг. Спб. 1877.
13. Макъ-Гаханъ. Звѣрства въ Болгаріи. Спб. 1877.
14. Роденъ-Жеменъ. Арменія, армяне и трактаты. („По-
ложеніе армянъ въ Турціи“ *ժողովածուի մէջ*).
15. Կոմիտաս. Պատմութիւն ժամանակակից. Հատ Բ.
Վենետիկ, 1896.

Բացի այս աշխատութիւններից, տեղեկութիւններ
հանել ենք նաև „Отечественныя Записки“, „Дѣло“, „Ис-
торическій Вѣстникъ“, „Русская Мысль“, „Книжки Недѣли“
և մանաւանդ „Вѣстникъ Европы“ (1885—1886, 1892—1
ամսագրերից: Իսկ լրագրներից ձեռքի տակ ունեցել
«Մշակ»:

ՀՐԵՏՈՒԳՐԱԿԱՆ ԸՆԿՐՈՒԹՅԱՆ ՀՐԵՏՈՒԿԱՌԻՆՆԵՐԸ

1879 թ.	1 Թատամոց մեղու (այսու...) թարգման. որ. ն.	— 40
1880 թ.	2 Կարճեր լուսանկարներ (Տ. Սարգսյանի)	— 30
	3 Մանկական երգեր, Կամու-Քաղկազի	— 15
	4 Թախտա եզրք առակներ թարգմ. որ. ն. Տ.-Մ.	— 45
	5 Մարիե և նրա ճեճելու հնար. (այսու...) և Տ. Բ.	— 10
	6 Կեղ և խոտա ընկերությունների մասին, և Ս.	— 10
1881 թ.	7 Մարիեի խոճանցուց, Թատմութիւն Հայոց (այ.)	— 86
	8 Փոքրիկ ձեռնարկ գործնական անուսուսական	— 50
	9 Կամու Քաղկազի բանաստ. (այսու...)	— 50
	10 Մարիեիցանի պատմութիւն, թարգմ. Վ. Բ. Ա.	— 60
1882 թ.	11 Սխառն քրքի աշխ. Ս. Պատկան (այսու...)	— 75
	12 Կամուս և Լուսառանիկ, Եմիգանի թարգմ. և	— 25
	13 Սայաթնոստ. ուղարկի երգեր	— 5
	14 Մեղեկան պատմութիւնը	— 10
	15 Ազատանցեղեաց պատմութիւն	— 1
1883 թ.	16 Կիւղական խոյնի, Ա. Արարատեանի	— 50
1885 թ.	17 Վանայ սառ. Եկեղեցի, Ա. Հարսոյ	— 75
	18 Փոքրիկ զրեց Ազգաանգր Արարատեան	— 20
	19 Կամուս, գեղ. Երգանցարկի (այսու...)	— 1
	20 Սակիանոսի Տար. Առաջիկան Պատմ. տիեզեր.	— 2
1886 թ.	21 Թիֆլիսեցոց մասնոր կեանքը, Գ. Տ.-Ազգ. Ես.	— 1 50
1887 թ.	22 Ղևնիզ պատմագիր	— 2
1888 թ.	23 Արարատեան պատմութիւն (այսու...) և Ս. Բ. Աս.	— 30
	24 Կուսարիք կրօնի (ուսուցչ. Համ.) և Հակեանի	— 1 75
1889 թ.	25 Սարգսյան, թարգմ. որ. Ս. Սակիան (այսու...)	— 10
1890 թ.	26 Թատմութիւն Հայոց, Պաշտամեանի (այսու...)	— 1 50
	27 Առաջիկայ գործնական շեքանոց, Կ. Մ. Ե.	— 40
1891 թ.	28 Ժամանակագրութիւն Հայոց, Յ. Բարդիկի	— 1 25
	29 Կարգ-Սեպիւն, Սպիրի, թարգմ. Ս. Յ.	— 10
	30 Կուլ և Կամուսեանի, Ս. Եմիգանի	— 20
	31 Ասուսան գիտն արդարեւ ու մեղուքը, (այսու...)	— 7
	32 Լուսառանիկ Սարգսյան, Կայսրանիքի	— 10
	33 Լինչարդ և Կերարուդ, Անասարցիկի	— 25
	34 Սակիան ի զիրո պատմութ. Առաջիկան	— 20
	35 Կուսի փոքրուքը, Մ. Սպեճի, թարգմ. Յ. Լ.	— 15
	36 Առեճից Կայսիկի, Մ. Սպիրի, թարգմ. Ս. Յ.	— 15
	37 Մեծապատիւ մարտիկաներ Յ. Պ. (այսու...)	— 40
	38 Ազգային զոհեր, Յ. Պարսեանի (այսու...)	— 1

125	Գաւթի Կարգեր Ֆիլիք, Չարչա Կենկէնար, Թ. Գ. Գ. 1	—
126	Գաւթնիներ, Աննե՛նտիայու, Թ. Կ. Կիւրճազար.	— 50
127	Թժ. սպիներ, պրոֆ. Մ. Բազդ. Թ. 1. Մ. Աբասով.	— 54
128	Բնարք պատմութեան Մ. Այ. Փ. Կաղէի, Թ. Կ. Փափ.	— 40
129	Հաւ կիւր, Ա. Աշարանեանի	— 40
130	Պեանքի տեսարաններ, Քաւթի	— 50
131	Ասիի շնագներ, Յռկիէ, Թ. Կ. Մայսերտեանի.	— 50
132	Կայսրիկերի ճանապարհորդ, Թ. Կ. Ալախանե.	— 50
133	Թաւանների աշխատանքի տեղագրութեան Թիւնը	— 6
134	Վենետիկի փամբասանք, Եկեա., Թ. Ս. Մատ.	— 40
135	Արքայաւորի և Հրաբխ. լիւաներ, Լուսնիկիչի.	— 15
136	Վէպիներ և զրոյցներ, Կիզը Մարտ, Թ. 2. Աս.	1 —
137	Քաղաքիւ, հարմ. Ըս. Մ.	— 20
138	Արկրի և երկնքի մասին, Վ. Լուսնիկիչի	— 10
139	Պեմբագրութեան հարմ. Կ. Բազդ.	— 20
1898 թ. 140	Արեւելիական օդագրութեան, Յ. Անարտեանի	— 40
141	Վիզաւանեւ, մերեմ, և զորմ. Լ. Յան-Աղեանի.	— 50
142	Վենետիկների աշխարհում, Լուսնիկիչի.	— 30
143	Յարչի իր, Եկեա., Թ. առգ. Ս. Թան-Մասեկեանի.	— 50
144	Յո՛ երթում, Սենկիչիչի. Թ. լիճ. Աս. Լիսիյեան	1 50
145	Ենչ և Երթաթը, Կառ-Մուսիկաչի, Թ. 2. Այ.	— 10
146	Մարգ. եմ, Երեւոյի, Թ. զերմ. Ս. Մայստեանից.	1 —
147	Սյր և կեանքը, Թ. Կ. Տէր-Սահագրեանից.	— 10
148	Խորանանկ ազուէր, Արկիչիչի, Թ. Գ. Պառեանից.	— 10
149	Սպիների յորդը, Վարդեր Սեփար, Թ. 3. Ա. Սիրը.	1 —
150	Վանախ ասոր Բ. Հասար (մասն. ի մասի)	—
151	Հանրիչա, Փ. Կարգէի, Թ. Շրմեա. Լ. Կ.	— 25
152	Պապուլ, Թ. Կ. Բազդ.	— 20

Վանախում են Բնկերութեան գրասենեակում, իսկ իսկու և ընդ գրասենեակում գրասենեակում

Բնկերութեան Գաղտնիք—Товщисъ, Товщисское
Общество Иллині Армянскихъ енигъ.